

Mreža Žena Kosova

Podržava, štiti i promoviše prava i interese žena i devojaka na Kosovu

DRUGO IZDANJE

1325

Činjenice i priče

Zbirka priča o sprovođenju Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija o ženama, miru i bezbednosti na Kosovu

DRUGO IZDANJE

1325

Činjenice i priče

Zbirka priča o sprovođenju Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija o ženama, miru i bezbednosti na Kosovu

Mreža žena Kosova
Priština, Kosovo
2022.

Copyright © Mreža žena Kosova, 2022.

Urednica:
Nikol Farnsvort

Istraživači/ce i autori/ke:
Donjeta Murati
Ejmi Hilok
Sara Golden
Majljinda Behrami
Hose Francisko Karpintero Molina
Daniele Gordon
Kaljtrina Ademi

With funding from

Ovo istraživanje je delimično podržala Austrijska razvojna saradnja. Sadržaj ove publikacije je odgovornost autora i ne odražava nužno zvaničnu politiku ili stav Austrijske razvojne saradnje. Izdanje se može kopirati u delovima ili u celini, uz navođenje izvora.

Štampa: Night Design Priština, Kosovo

ZAHVALNOST

Ova publikacija ne bi bila moguća bez stalne podrške institucija i pojedinaca i pojedinki koji su za nas ljubazno odvojili svoje vreme, priče i misli.

Zahvaljujemo se:

Igbali Rogova na njenoj viziji, inspirativnim razgovorima i raspoloženosti da uvek ima nešto novo da kaže;

Austrijskoj agenciji za razvoj i njihovoj lokalnoj kancelariji u Prištini za stalnu podršku Mreži žena Kosova (MŽK) u praćenju primene Rezolucije 1325 duže od jedne decenije;

Fondaciji *Kvinna till Kvinna* za dugogodišnju podršku miru i bezbednosti žena, a posebno aktivistkinjama za prava žena, kao i njihovom fleksibilnom finansiranju koje je omogućilo finalizaciju, prevođenje i uređivanje ove knjige;

UN Women za podršku istraživanjima MŽK-a o doprinosima žena miru i bezbednosti na Kosovu, koja su pružila resurse za ovo drugo izdanje;

Istraživačicama i autorkama prvog izdanja, Donjeti Murati, Ejmi Hilok, Sari Golden, Kaljtrini Ademi, Danijeli Gordon, kao i drugog izdanja, Majlindi Behrami i Hose Kaprintero Molini, za bezbrojne besane noći provedene u pronalaženju činjenica i prepisivanju; Besarti Breznici na vođenju intervjua i doprinosu početnim fazama pisanja, Loren Hani i Etljevu Maljušaj na pronalaženju podataka, kao i Dejvidu Dž. Rajanu na dobrodošloj stručnosti u oblasti prava;

Ani Di Lelio na uredničkoj pronicljivosti, preciznoj lekturi i veoma cenjenoj moralnoj podršci u pisanju prvog izdanja;

Adi Šima, Zani Rudi i Eljmazu Gaši za probijanje kroz blokade u prikupljanju informacija prilikom pisanja prvog izdanja; kao i Donjeti Morina i Erneri Dushica što su uskočile da pomognu u analiziranju i prikupljanju podataka u drugom izdanju;

Džordžu Sajmondsu na duhovitoj podršci i komentarima i Lini Ander, stručnjakinji za rodna pitanja i temu žena, mira i bezbednosti; Rej Šarl Kuejar, Savetnici za rodna pitanja Specijalnog predstavnika Evropske unije na Kosovu,

Kjari Taljani, Savetnici za rodna pitanja u EULEKS-u; Biljani Nastovski, Savetnici za rodna pitanja Misije OEBS-a na Kosovu i Lusi Mejkoks na izdvojenom vremenu i korisnim sugestijama u pregledu drugog izdanja.

Lektorke i podržavateljice MŽK: Sanja Pavlović i Lepa Mlađenović.

SADRŽAJ

Skraćenice.....	1
Uvod.....	4
O čemu je priča?.....	5
„Nedostaju zubi“, ali.....	9
„Bila je to na početku velika, haotična misija...“.....	14
Učesće.....	19
„Rezoluciju smo počele da koristimo od prvog dana...“.....	23
„Misije su i dalje prilično muški posao“.....	34
Savetnice za rodna pitanja „sleću“ na Kosovo.....	41
Obuka KFOR trupa.....	60
„Bez žena u pregovaračkom timu“.....	66
‘Tim jedinstva’ pregovora... (bez žena).....	70
Molim lepo, „kralju“ Petersen?.....	73
„Ljudi koji rade sa Ahtisarijem nisu uopšte obuhvatili rodna pitanja“.....	75
„Mi imamo Editu!“ Ali.....	81
„Od margina do centra“.....	87
Kosovske institucije: direktno ili sporedno uključivanje rodne perspektive?.....	101
Bezbednost: „Ovo je svet muškaraca“.....	107
Izbegavanje „mamurluka“ u izgradnji novih bezbednosnih institucija.....	117
Bezbednost.....	126
Seksualno nasilje tokom rata.....	128
Tokom rata „žene ni u jednom trenutku nisu bile zaštićene od nasilja“.....	128
„Optužnice su samo reči na papiru“.....	131
„Mi ne želimo cveće. Mi želimo pravdu za preživeli seksualno nasilje“.....	148
„Bezbednost žena ... primarni cilj mirovnih snaga“.....	158
Praćenje i reagovanje na kršenja ljudskih prava.....	166
Trgovina ljudima: „Dečaci će biti dečaci. Vi vaspitavajte svoje devojčice.“.....	174
Koga briga za nasilje u porodici?.....	186
Ko štiti žene?.....	188
„Daleko je pravda“.....	198

Šire značenje bezbednosti	203
Obezbeđivanje obrazovanja	207
„Crna rupa“ u zdravstvu	210
Zaštita života žena	221
Zaključci	232
Prilozi	253
Prilog 1. Napredak u indikatorima koje je predložio Generalni sekretar UN-a	253
Prilog 2. Metodologija.....	266
Prilog 3. Učesnice i učesnici istraživanja	268
Prilog 4. Rezolucija Saveta bezbednosti 1325 o ženama, miru i bezbednosti	276

SKRAĆENICE

AAK	Alijansa za budućnost Kosova
ARR	Agencija za rodnu ravnopravnost
BIRN	Balkanska istraživačka novinarska mreža
KZK	Krivični zakon Kosova
CDF	Fond za razvoj zajednice
CEDAW	Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena
CIVPOL	Civilna policija Ujedinjenih nacija
OCD	Organizacije civilnog društva
ZBOP	Zajednička bezbednosna i odbrambena politika Evropske unije
DDR	Proces razoružanja, demobilizacije i reintegracije
OMO	Odeljenje za mirovne operacije Ujedinjenih nacija
EK	Evropska komisija
ESSP	Evropska služba za spoljne poslove
EU	Evropska unija
EULEKS	Misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu
SPEU	Specijalni predstavnik Evropske unije na Kosovu
GENAD	Kancelarija Savetnice za rodna pitanja (KFOR)
HRGO	Kancelarija za ljudska prava i rodna pitanja (EULEKS)
IAWP	Međunarodno udruženje žena u policiji
MKS	Međunarodni krivični sud
ICO	Međunarodna civilna kancelarija
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
IOM	Međunarodna organizacija za migracije
KFOR	Kosovske snage (NATO)

KCRS	Kosovski centar za rodne studije
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
KIPRED	Kosovski institut za istraživanje i razvoj politike
ZKK	Zaštitni korpus Kosova
KBS	Kosovske bezbednosne snage (KFOR)
KRCT	Kosovski rehabilitacioni centar za žrtve torture
KWI	Inicijativa žena Kosova
MŽK	Mreža žena Kosova
LDK	Demokratski savez Kosova
LMT	Tim za vezu i nadgledanje
MP	Član/članica Parlamenta
MWAHR	Udruženje žena za ljudska prava u Mitrovici
NATO	Severno-Atlantska Alijansa
NVO	Nevladina organizacija
OGA	Kancelarija za rodna pitanja (UNMIK)
OHCHR	Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija
OPMDK	Organizacija za lica sa mišićnom distrofijom Kosova
OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
PDK	Demokratska partija Kosova
NRAEWOK	Mreža ženskih organizacija Romkinja, Aškalijki i Egipćanki
RTK	Radio-televizija Kosova
RWL	Regionalni ženski lobi za žene, bezbednost i pravdu u Jugoistočnoj Evropi
SDG	Ciljevi održivog razvoja
SGG	Bezbednosna i rodna grupa
SAK	Statistička agencija Kosova (kasnije Kosovska agencija za statistiku)
SPGS	Specijalni predstavnik generalnog sekretara za Kosovo
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	Program za razvoj Ujedinjenih nacija
UNHCR	Komisija Ujedinjenih nacija za ljudska prava

UNICEF	Dečiji fond Ujedinjenih nacija
UNIFEM	Razvojni fond Ujedinjenih nacija za žene
UNFPA	Populacioni fond Ujedinjenih nacija
UNMIK	Privremena administrativna misija Ujedinjenih nacija na Kosovu
UN Women	Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena
RSBUN	Rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija
SŽS	Služba za žrtve i svedoke (MKSJ)
SZO	Svetska zdravstvena organizacija

UVOD

O čemu je priča?

Ne želim da se ova publikacija posmatra kao izveštaj, već kao nešto što će vas zasmejati i naterati da se zapitate „Kako to može da se desi?“. Želim da podsetim ljude da je i Rezolucija 1325 važna, a ne samo njene sestrinske rezolucije

- Igbale [Igo] Rogova, izvršna direktorka, Mreža žena Kosova, 2011.

Uvek postoji rizik od naglog povratka na staro nakon rata i mislim da su i žene frustrirane. Sećam se da mi je Igo rekla da više nikada neće otići ni na jednu konferenciju o 1325 - njoj je toga dosta. Mislim da su postojali neki umor ili frustracija u to vreme. Ali se nadam da je to prošlo. To je bilo vreme velikih očekivanja i onda (...) možda se stvari nisu odvijale onako kako su se ljudi nadali.

– Sirpa Rautio, bivša Šefica Kancelarije za ljudska prava i rodna pitanja, Misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu (EULEKS), 2011.

„Muka mi je od izveštaja“, rekla je Igbale (Igo) Rogova grupi mladih žena oko drvenog stola za piknik u Prištini. „Ljudi, kao što sam rekla: ‘Muka mi je i od konferencija o Rezoluciji 1325‘“. Kao izvršna direktorka Mreže žena Kosova (MŽK), ona je govorila na desetinama konferencija u Briselu, Beču i Stokholmu o Rezoluciji 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (UN) o ženama, miru i bezbednosti. Ova Rezolucija potvrđuje značajnu ulogu žena u sprečavanju i rešavanju sukoba, mirovnim pregovorima, mirotvorstvu, humanitarnoj pomoći i obnovi. Ona poziva na ravnopravno učešće žena u svim naporima ka miru i bezbednosti.

„Nikada više neću otići ni na jednu konferenciju. Znete zašto? Zato što su to samo reči. Vi samo govorite, dok se ljudi na visokom nivou pretvaraju da vas slušaju. Ali, oni ne preduzimaju ništa. I onda, posle dva meseca, odete na neku drugu konferenciju sa istom temom i ponavljate se. Muka mi je i umorna sam od razgovora sa ljudima koji ne slušaju. Želim da vidim neku akciju“. Žene su klimnule glavom u znak podrške i svaka je popila gutljaj Pečkog piva. Bilo je leto 2011. godine, došle su na piće i razgovarale o sastavljanju izveštaja o sprovođenju Rezolucije 1325 u poslednjih deset godina na Kosovu.

Zbunjena, jedna od žena je upitala: „Zbog čega onda sad želiš da radiš na ovom izveštaju?“

„Ne želim da se isti smatra izveštajem“, rekla je Rogova, „već kao nešto što će vas zasmejati i naterati da se zapitate ‘Kako to može da se desi?’ Želim da podsetim ljude da je i Rezolucija 1325 važna, a ne samo njene sestrinske rezolucije“.¹

Pet istraživačica je započelo proces prikupljanja priča od organa Ujedinjenih nacija, iz vojnih snaga, kosovskih institucija i od aktivistkinja i aktivista. Nazljie Balja, aktivistkinja za prava žena, je u intervjuu jasno sumirala pitanja na koja su nastojale da odgovore: „Mi smo 1325 koristile još od 1999, čak pre nego što je Rezolucija postojala“, rekla je. „Pitanje koje zahteva odgovor je koliko Rezoluciju sprovode oni koji su odgovorni za njeno sprovođenje. To je započeto kao misija UN-a, ali koliko se zaista sprovodila? Ne znamo. I druge UN agencije je imaju među svojim dokumentima, ali koliko se koristi, to ne znamo“.

Istraživačice su iz iskustva znale da svođenje Rezolucije na merljive podatke nije lak zadatak. Međutim, bilo im je lakše kada je Generalni sekretar UN-a predložio indikatore za merenje sprovođenja Rezolucije 1325 koji mogu da posluže kao vodič.² Sa tim indikatorima u rukama, istraživačice su ulazile u kancelarije i barove, pile kafu i vino, pisale imejlove, pisale imejlove i opet imejlove, tražeći informacije od različitih

institucija. Njihovi napori na kraju su kulminirali prvim izdanjem ove knjige.

Pre skoro jedne decenije, jednog prohladnog martovskog jutra, Rogova je razmišljala o predstojećoj 20. godišnjici Rezolucije 1325. „Mnogo se stvari desilo u poslednjih 10 godina“, rekla je. „Ima još priča za kazivanje... Mi treba da pohvalimo one koji su zaista nešto uradili i ukažemo na one oblasti koje i dalje treba poboljšati“. Još jedna ekipa istraživačica je pošla na teren. Da su makar znale da će, samo nekoliko dana nakon početka istraživanja, pandemija COVID-19 redefinisati naš svakodnevni život i njihov pristup ovom istraživanju... Ipak, sa maskama i putem onlajn medija, uspele su da intervjuišu 36 institucija, organizacija i aktivistkinja u 2020. godini, pitajući svaku od njih da iskaže mišljenje o promenama koje su se desile u poslednjoj deceniji u odnosu na primenu Rezolucije 1325.

Ova publikacija pruža osvrt na sprovođenje Rezolucije 1325 na Kosovu od njenog usvajanja 2000. do 2020. godine, na osnovu priča i podataka koje su čula i prikupila dva istraživačka tima. Posle rata 1999. godine, Kosovo je bilo među prvim mestima u svetu gde je tadašnja nova Rezolucija ponudila značajne mogućnosti za primenu, te smo smatrale da bi dvadesetogodišnje iskustvo Kosova sa Rezolucijom moglo biti relevantno za druge konfliktne i postkonfliktne situacije.

Ova publikacija uključuje 'činjenice': statistike, datume, imena, mesta i pitanja u vezi sa sprovođenjem Rezolucije 1325 na Kosovu. Uključuje i 'fabule', priče, a to su „naracije koje imaju za cilj da sprovedu korisnu istinu“, kao što navodi rečnik *Merriam Webster*³. Stoga, iako ne tvrdimo da su sve priče predstavljene ovde činjenične, smatramo da su ključne za ilustraciju toga kako ljudi vide sprovođenje Rezolucije. Mesta gde su priče suprotstavljene mogu pomoći u rasvetljavanju nesporazuma i loše komunikacije koja može da uspori saradnju i napredak u sprovođenju Rezolucije.

Indikatori Generalnog sekretara su bili korisni za vođenje istraživanja, ali kada smo počele da pišemo izveštaj, oni su nas ujedno i ograničili. Oni su zamaglili poprečne teme i

ugušili gustinu opisa iz naših intervjuja. Neke priče prosto 'pucaju van šavova' postavljenih indikatora. Sprečavanje nasilja u porodici zahteva pravnu zaštitu, ali i ekonomsku nezavisnost, veće učešće žena u policiji, obuke za policiju i sudije. Zato su naši nalazi koji se odnose na indikatore Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija isprepleteni među različitim poglavljima, a ne uredno organizovani u male niše. U slučaju da propustite neku od lekcija koju svaka priča nudi, zaključci su sažeti u Prilogu 1.

Ovo uvodno poglavlje obuhvata objašnjenje Rezolucije 1325, kao i shvatanja učesnika i učesnica istraživanja o Rezoluciji. Takođe predstavlja ključne aktere u postkonfliktnom kontekstu na Kosovu. Prvi deo se fokusira na učešće žena u međunarodnim organizacijama, pregovorima, kosovskoj politici i ostalim kosovskim institucijama, kao što su policija Kosova i nove bezbednosne snage. Drugi deo tka „stubove“ Generalnog sekretara UN-a: *prevencija, učešće, zaštita, podrška i oporavak* kroz poglavlja koja se fokusiraju na očuvanje bezbednosti žena. Ovi delovi se odnose na nesigurnosti naglašene od strane učesnika i učesnica istraživanja, ali i identifikovanih u prethodnim istraživanjima: seksualno nasilje iz vremena rata, sprečavanje daljih sukoba, trgovina ljudima, nasilje u porodici i šire shvaćena ljudska bezbednost. Na kraju sumiramo koliko je sprovedena Rezolucija 1325, koji faktori doprinose ili ometaju njeno sprovođenje, te predlažemo dalje akcije.

„Nedostaju zubi“, ali...

Rezolucije Saveta bezbednosti su vrlo kratke i veoma široke. Veoma je izazovno tumačiti ih konkretno, i ova nije izuzetak.

- Lućano Kalestini, Dečiji fond
Ujedinjenih nacija (UNICEF), 2011.

Ništa nije artikulisano u 1325. To je samo bacanje prašine u oči. To su maglovite reči, šah-mat reči i ništa drugo.

- Sevdije Ahmeti, aktivistkinja za prava žena,
2011.

Pitale smo: „Šta (po) vama znači Rezolucija 1325?“

Dok su neke učesnice i učesnici tokom istraživanja jasno razumeli ključne aspekte Rezolucije iz 2011. godine, ostali su bili zbunjeni. Dva učesnika nikada nisu čuli za Rezoluciju. „Da budem iskren, nisam baš upoznat“, rekao je predstavnik kosovske institucije. „Znam da je nešto u vezi sa zaštitom ženskih prava, ali ništa više“. Neki su mislili da znaju, ali nisu. „To je zakon koji nije sproveden na Kosovu. Izveštaj postoji, ali se o njemu nije diskutovalo u javnosti“, rekla je aktivistkinja za prava žena. Drugi su pretraživali po svojim papirima, vidno usplahireni, ili su bili iznervirani što im pitanja nismo poslale unapred.

U to vreme smo morale da lagano objašnjavamo: Rezolucija 1325 Saveta bezbednosti nije zakon. Nije ni izveštaj. Bila je, međutim, predmet konferencija, izveštaja i medijske pažnje.

Deceniju kasnije, na nas je došao red da postanemo usplahirene. Morale smo da budemo vrlo pažljive u tome kako formulišemo ovo pitanje, a da se ne osramotimo pred

učesnicama i učesnicima istraživanja koji su sada bili skloni tome da imaju ogromno znanje, svest i iskustvo u vezi sa Rezolucijom.

Kao što je Osnat Lubrani, lokalna predstavnica Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP), objasnila:

Rezolucija 1325 je veoma široki pojam; odnosi se na više aktera, uključujući Ujedinjene nacije, ali i članice UN-a. Rezolucija 1325 je znamenita Rezolucija u uvođenju ženskih problema i perspektive pred Savetom bezbednosti i postavlja osnovne principe za rešavanje istih [...] Rezolucija 1325 poziva na jačanje uloge žena u prevenciji nasilja i mirovnim procesima, ali i generalno u upravljanju državnim procesima. Dok su neke mere preduzete kako bi se povećala zastupljenost žena u donošenju odluka, kada je reč o miru i bezbednosti, vrlo često još uvek nema žena za stolovima na kojima se donose odluke u ovoj oblasti. U poslednjih nekoliko godina, četiri rezolucije koje ovu dodatno jačanju usvojene su od strane Saveta bezbednosti: 1820, 1888, 1889 i 1960. One razrađuju specifične oblasti pomenute u Rezoluciji 1325, posebno u cilju sprečavanja seksualnog nasilja koje se odnosi na žene i devojke u okolnostima sukoba. Ove rezolucije pozivaju na uspostavljanje indikatora i sistema za praćenje promena, analiza i mehanizama za izveštavanje, kako bi osigurali preduzimanje snažne akcije za bolju zaštitu žena od nasilja i okončali nekažnjivost.⁴

Dvadeset godina nakon usvajanja Rezolucije, ona je ostala jednako značajna, sa čime su učesnice i učesnici istraživanja skloni da se slože.

Sušтина Rezolucije 1325 je koncept rodnog uključivanja, odnosno uključivanja žena, što je Razvojni fond Ujedinjenih nacija za žene (UNIFEM) definisao kao:

(A) strategiju koja omogućava da ženski, kao i muški, interesi i iskustva postanu sastavne teme koje se uzimaju u razmatranje prilikom osmišljavanja, sprovođenja, praćenja i procena politika i programa u svim političkim, ekonomskim i društvenim oblastima, a kako bi žene i muškarci imali podjednake koristi i kako se nejednakost ne bi održavala. Krajnji cilj je postizanje rodne ravnopravnosti.⁵

Aludirajući na pojam integracije načela rodne ravnopravnosti, Nazlije Balja, tada iz UNDP-a, je rekla: „1325 po meni znači osnaživanje žena na različitim nivoima: bezbednosti, rodne ravnopravnosti i ekonomskog osnaživanja“⁶. Savetnice za rodna pitanja dobro znaju da Rezolucija zahteva učesće i uključivanje žena među donosioce odluka. Elizabet Šlajher iz Kosovskih snaga Severnoatlantske organizacije (NATO, KFOR) rekla je da se „žene i devojke ne smeju posmatrati kao žrtve, već kao aktivne učesnice na svim nivoima i u svim sektorima društva“⁷. Deset godina kasnije, predstavnici KFOR-a su razradili svoj pristup rodnoj integraciji:

Rodna perspektiva za nas u KFOR-u znači prepoznati da li će, i kada, neka operacija uticati na muškarce i žene, dečake i devojčice, na različite načine usled drugačijih uloga koje oni imaju u društvu. Drugim rečima, primena rodne perspektive znači da, prilikom svake operacije koju KFOR obavlja, mi sebi postavljamo pitanje: kako ovo utiče na muškarce, žene, dečake i devojčice?⁸

Godine 2010, stvorila se možda najveća konfuzija oko toga da li je Rezolucija beskompromisni zahtev ili jednostavno „vodič“. S obzirom na to da je pisana kao Rezolucija UN-a, taj jezik, koji ume biti nejasan, dodatno je doprineo ovoj zbrci. Još gore, dokument o ženama je pisan u muškom rodu. „Baš lepo, vi želite da ‘podstaknete’ i ‘ohrabrite’“, rekla je bivša Savetnica

za rodna pitanja u Privremenoj administraciji misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK), Kler Hačinson:

Kada vodimo obuku, ja uvek kažem: „Pročitaj ovo. Da li u tekstu postoji nešto što štrči?“. Ceo dokument 'podstiče *Generalnog sekretara* da obavi svoj posao'. Pomislila sam: „Zar nikad nećemo imati *Generalnu sekretarku*?“ ... To je jezik ženomrzaca koji se kao takav oseti u dokumentu koji bi trebalo da uradi nešto drugačije. Poruka je: „Mi znamo da ste vi sve žene i da ćete se sve osećati veoma prijatno ako sednete oko stola, držeći se za ruke, i mi to podstičemo“. Jezik je mekše prirode, tako da je i tumačenje mekše prirode. Rezolucija neće nužno biti uzeta za ozbiljno onako kako bi trebalo. Osećam da je to prepreka.⁹

Rogova je ponovila ove zabrinutosti. „Da bi se 1325 zaista sproveda, bilo je potrebno da ona bude strožija: ne samo da se kaže 'Mi apelujemo na države'. Ona mora biti obavezujuća... 'Apelovati' nema značaj, iskreno rečeno“. Pošto Rezolucija 1325 nije konvencija, učesnice i učesnici istraživanja su redovno primećivali da Rezoluciji „fale zubi“, odnosno prinudnost sprovođenja. Iako su naučnice raspravljale da li je Rezolucija 1325 pravno obavezujuća¹⁰, one su se složile da glagoli poput „podstiče“, „pozdravlja“ i „poziva“ ne predstavljaju pravno obavezujući status.¹¹

Ali... evo velikog „ali“, 10 godina kasnije možemo reći da je Rezolucija 1325 ipak uspela da utiče na neke pozitivne promene, o kojima ćemo kasnije raspravljati.

Neki ljudi su uvek verovali da duh Rezolucije inspiriše promene. Rej Šarl Kuejar, Savetnica za rodna pitanja Specijalnog predstavnika Evropske Unije (SPEU) na Kosovu ju je smatrala „Rezolucijom o rodnoj ravnopravnosti koju smo svi iščekivali“. Ovo su njene reči:

Za mene je Rezolucija značila veliko dostignuće. Zakoni uopšte, a u ovom slučaju i Rezolucija, ne odražavaju

uvek stvarnost koja već postoji. Ja verujem u moć koju Rezolucija može imati u različitim društvima i da može podstaći promene koje će staviti na papir ono što je već očigledno, ali za šta nisu svi znali. Bilo je jasno da postoji konsenzus u vezi sa ovom Rezolucijom. To je predstavljalo veoma dobru priliku za promenu mentaliteta širom sveta. To se pokazalo i u konfliktnim i postkonfliktnim društvima, u bilo kojem procesu mira ili pomirenja.¹²

Uistinu, aktivistkinje za prava žena, kao i neke akterke i akteri u međunarodnim i kosovskim institucijama, zgrabile su prilike koje im je pružila 'bezuba' Rezolucija, koristeći je da podignu svest i zagovaraju značaj uključivanja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti u konfliktnim i postkonfliktnim društvima kao što je Kosovo.

„Bila je to na početku velika, haotična misija...”

Polazna tačka je, naravno, bila ta da je EULEKS došao i da UNMIK nije otišao. Planirane pretpostavke su se urušile. Dakle, u početku je sve bilo u neredu. Bila je to velika misija sa fragmentiranim strukturama i sa velikim, ali odvojenim komponentama i komplikovanim mandatima.

Tada je postalo jasno da je bilo vrlo malo uputstava. EU je novi akter u oblasti izgradnje mira i nije imala mnogo institucionalne memorije na koju bi se mogla osloniti. Dakle, prvo je bilo shvatanje da ljudi u stvari ne znaju kako treba da rade, da nema jasno postavljenih prioriteta, niti uputstava, ni za praćenje procesa, ni za policiju. Oni stvarno nisu znali šta treba da rade. Policiji su potrebne vrlo jasne smernice i tu sigurno nije bilo ništa o rodnim pitanjima, sem nešto malo o ljudskim pravima u početku.

– Sirpa Rautio, bivša Šefica Kancelarije za ljudska prava i rodna pitanja, EULEKS, 2011.

Kakofonija aktera, interesa i planova nazvala je Kosovo svojim domom nakon što se rat završio. Privremena administracija Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK) je osnovana 1999, pod Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti, sa otvorenim mandatom da upravlja Kosovom, sve dok se ne odluči o političkom statusu. Vremenom, UNMIK se smanjio, posebno jer su nadležnosti najpre predate Privremenoj kosovskoj samoupravi, a zatim Vladi Republike Kosovo nakon proglašenja nezavisnosti u februaru 2008. godine.

Od 2000. godine UNMIK i međunarodni akteri u službi UNMIK-a, imali su odgovornost da sprovedu Rezoluciju 1325.

Ovo uključuje i Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), odgovornu za „demokratizaciju i izgradnju institucija“ odmah nakon rata, kao i Komitet Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR), čiji je zadatak humanitarna pomoć. Prema rečima Frode Moringa, bivšeg Šefa UNDP-a, cela međunarodna administracija pod vođstvom UN-a imala je obavezu da sprovede Rezoluciju.¹³ Kao nosilac obaveza za Kosovo, UN je imao ulogu i obavezu da osigura da se poštuju međunarodni sporazumi. Moring je 2007. godine rekao: „Nisu svi ovo shvatili na isti način“.

Od proglašenja nezavisnosti, odgovornost za sprovođenje Rezolucije počiva na kosovskim institucijama. Ako ranije nije bilo jasno ko je odgovoran za sprovođenje Rezolucije 1325, sad je to postalo još nejasnije. Iako su druge konvencije i rezolucije UN-a, poput Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), postale deo zakona, kosovska skupština nikada nije izričito uvrstila 1325 u nacionalne zakone. U nedostatku priznanja dve ključne članice Saveta bezbednosti, Rusije i Kine, Kosovo i dalje nije dobilo članstvo u UN-u, te stoga ne može biti formalno odgovorno za usvajanje UN dokumenata.¹⁴ I pored toga, predstavnici kosovskih institucija i aktivistkinje za prava žena izgleda da su se dogovorili da Kosovo, kao postkonfliktna država koja želi da se pridruži UN-u, treba da primeni Rezoluciju. Kao što su predstavnici UNDP-a naveli:

Iako Kosovo još nije član Ujedinjenih nacija, odlučno je da ispuni obaveze koje proizilaze iz Rezolucije, kako u vidu uključivanja odredbi u domaće zakonodavstvo, tako i sprovođenja međunarodnih zakona o ljudskim pravima.¹⁵

Iako Kosovo i dalje treba formalno da uvrsti Rezoluciju u nacionalne zakone, nekoliko aspekata ovog dokumenta navedeno je u kosovskom Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, uključujući odredbe o rodnoj ravnopravnosti i jednakom učešću žena.¹⁶ Sve kosovske institucije su bile obavezane da primene

ovaj zakon, uključujući snage bezbednosti. Hisni Šalja iz Kosovske policije, primetio je: „Od 2010. godine nismo imali potrebu da uvodimo bilo kakvu strategiju u policiji Kosova [u vezi sa 1325] jer smo bili obavezani da sprovodimo politike na nacionalnom nivou“.

Pored toga, Kosovo je imalo Nacionalni akcioni plan o primeni Rezolucije 1325 za period od 2013. do 2015. godine, koji je bio najavljan kao primer dobre prakse u regionu.¹⁷ Po proceni, 79% NAP-a je primenjeno, što ga je činilo jednim od najprimenjivijih planova na Kosovu.¹⁸ Nakon njegovog isteka i petogodišnje pauze, kosovski Program za rodnu ravnopravnost 2020-2024 obuhvatio je aspekte Agende za žene, mir i bezbednost.¹⁹ Kosovska policija i Kosovske bezbednosne snage (KBS), uz podršku Žena UN-a i organizacija za ženska prava, takođe su uspostavile unutrašnju politiku u direktnoj vezi sa Rezolucijom 1325. KBS su usvojile dve politike o ljudskim pravima i rodnoj ravnopravnosti, 2011. i 2019. godine, od kojih obe pozivaju na jednako učešće u pozicijama gde se donose odluke unutar KBS-a, kao što to traži Rezolucija 1325.²⁰

Međutim, institucije Kosova nisu jedine odgovorne za komplikovani sistem upravljanja koji postoji od 2008, jer je nezavisnost dobijena dogovorom sa glavnim zapadnim silama tako da Kosovo ostane pod međunarodnim nadzorom. Misija Evropske unije o vladavini prava, EULEKS, ušla je na Kosovo u februaru 2008. godine kako bi „pratila, mentorisala i savetovala“ kosovske vlasti u uspostavljanju vladavine prava, fokusirajući se na politiku, pravosuđe i carine. Nekoliko izvršnih ovlašćenja koje zadržava EULEKS su istraživanje i gonjenje ozbiljnih i osetljivih krivična dela kao što su ratni zločini, terorizam, korupcija i ozbiljni finansijski kriminal.²¹ Ostajući u neutralnom statusu, EULEKS je funkcionisao u okviru UN-ove Rezolucije 1244 iz 1999. godine, ali se obraćao Evropskoj uniji, tj. Briselu za uputstva. Do 2012. godine, Međunarodna civilna kancelarija (ICO) predsedavala je zaštitom manjina i decentralizacijom, pod vođstvom upravnog odbora od 25 država.

'Haotični početak' EULEKS-a o kome govori Savetnica za rodna pitanja, Sirpa Rautio, verovatno je bio neizbežan, s obzirom na složenost kosovskog sistema upravljanja. Jednako neizbežna je bila i konfuzija šta je tačno mandat EULEKS-a u smislu sprovođenja Rezolucije 1325. Naime, Savet Evropske unije je pozvao na sprovođenje Rezolucije 1325 u kontekstu Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike Evropske unije (ZBOP).²² EULEKS - najveća ikada raspoređena Misija ZBOP – je u svom mandatu imala odgovornost za primenu Rezolucije 1325. EULEKS je dobio zadatak da „osigura da sve njegove aktivnosti poštuju međunarodne standarde u pogledu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti.“²³

Istovremeno, prisustvo i uticaj Evropske unije na Kosovu su porasli tokom poslednje decenije, posebno usled izraženih želja Kosova da se pridruži EU. Nastojanja EU da primeni Rezoluciju 1325 kroz svoje spoljne odnose, politički dijalog i spoljno finansiranje, sazrele su s vremenom. EU je 2008. godine usvojila *Sveobuhvatan pristup EU primene rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1325 i 1820 o ženama, miru i bezbednosti*. Zatim je 2018. godine odobrila *Štaviše, akcioni planovi EU i Strategija za rodnu ravnopravnost su podrazumevali i obaveze prema ženskom, mirovnom i bezbednosnom programu, koje su sve primenljive u EU i u okviru angažmana njenih država članica na Kosovu.*²⁴

Rezolucija 1325 takođe poziva na odgovornost bezbednosnih institucija na Kosovu za sprovođenje njenih odredbi. U početku, NATO je preuzeo odgovornost za obezbeđivanje sigurnosti i 45.000 vojnika iz sveta je sletelo na Kosovo 1999. godine kao deo Kosovskih snaga (KFOR). UNMIK je oformio Civilnu policiju UN (CIVPOL), poznatu kao UNMIK policija. Odeljenje UNMIK-a za pravdu i CIVPOL su ujedinili napore za „policiju i pravdu“. Oni su kasnije uključili novu i obučenu Kosovsku policijsku službu (KPS), koja je postala nezavisna Policija Kosova putem procesa koji je započet 2001. godine i kulminirao osnivanjem Ministarstva unutrašnjih poslova 2006. godine.²⁵ Bivša Oslobođilačka vojska Kosova

(OVK) je razoružana i prenetu u civilnu organizaciju, Zaštitni korpus Kosova. Na kraju, deo ove agencije se pridružio Kosovskim bezbednosnim snagama (KBS), koje su zvanično osnovane 14. juna 2009. godine. Kasnije je Ministarstvo kosovskih bezbednosnih snaga reorganizovano u Ministarstvo odbrane, 2014. godine.

Generalni sekretar UN-a je 2010. godine formulisao sveobuhvatan plan kojim su utvrđeni indikatori za praćenje sprovođenja Rezolucije 1325. Plan detaljno navodi odgovornosti i indikatore napretka. Prema tim indikatorima, za primenu Rezolucije odgovorni su Odeljenje za mirovne misije (OMO) u Njujorku, predstavnici UN-a, UNMIK, ostale UN agencije, OEBS, Vlada Kosova, Policija Kosova, KBS, EU, EULEKS, ICO i KFOR. Bilo je potrebno objašnjenje jer bi, bez jasnih uputstava za primenu, Rezolucija 1325 ostala talac lokalnih praksi i političke volje. Naše sagovornice i sagovornici potvrđuju da je obilje aktera na Kosovu značilo da je lopta za sprovođenje 1325 ponekad bila bačena i na nepoželjno tlo.

UČEŠĆE

Nakon rata postojali su napori da se žene skrajnu iz politike, uprkos činjenici da su žene na Kosovu bile veoma uključene u proces oslobađanja, nezavisnosti i demokratije.

- Edita Tahiri, bivša potpredsednica Vlade za spoljne poslove i nacionalnu bezbednost, 2011.

Sada, nakon 10 godina na nezavisnom Kosovu, mi [žene na Kosovu] smo očekivale da nam se javno prizna naš doprinos izgradnji države, [da] imamo bolji pristup pravdi, kao i druga polovina društva, muškarci. [Umesto toga,] suočile smo se sa potpunim ignorisanjem i poricanjem od strane svih posleratnih vlada. Ironično, na naše mesto su došli predstavnici međunarodnih organizacija i institucija lokalne samouprave koji su preuzeli naše uspehe.

– Šukrije Gaši, izvršna direktorka organizacije Partneri Kosovo, 2011.

Sivi oblaci su prekrili nebo nad Prištinom 8. marta 1998. godine, na Međunarodni dan žena. Turobno vreme nije uspelo da pokvari odlučan duh 15.000 žena koje su se okupile pred Kancelarijom za informisanje Sjedinjenih Američkih Država. Čulo se stalno zujanje, dok su žene mrmljale držeći prazne, bele papire koji su simbolizovali odsustvo ljudskih prava na Kosovu. Kroz ovaj vizuelni spektakl želele su da mirnim putem skrenu pažnju međunarodne javnosti na nasilje Miloševićevog režima nad civilima u ruralnim oblastima Drenice, manje od 50 kilometara od Prištine.¹

Demonstracije su nastavljene narednih nedelja. Pet dana kasnije, impresivna masa od oko 50.000 ljudi zahtevala je kraj srpske blokade Drenice, gde humanitarna pomoć nedeljama nije mogla da stigne do hiljada raseljenih i ranjenih ljudi.

Još jedna demonstracija, koju je organizovala Mreža žena i Forum žena Demokratskog saveza Kosova (LDK), okupila je 12.000 žena, 16. marta 1998. godine. Žene su marširale iz Prištine do Drenice da obezbede „Hleb za Drenicu“. Držeći vekne hleba u rukama, one su formirale dugu liniju koja je u tišini stigla do Kosova Polja, u neposrednoj blizini Prištine. Srpska policija ih je sprečila da nastave marš, preteći da će morati da interveniše ukoliko nastave. Pokušavajući da održi mir, povorka žena se okrenula i vratila do Međunarodne kancelarije Crvenog krsta u Prištini. Tamo su dostojnstveno, u potpunosti ozbiljnosti i otporu, simbolično ostavile hiljade vekni hleba.

Grupa je nakon toga krenula u pravcu kancelarije UNHCR-a. Ponovo je srpska policija žene osujetila da stignu do odredišta. Dok su stajale pred srpskim kordonom počele su da skandiraju, iako na početku veoma tiho: „Hleb za Drenicu“. Njihovo skandiranje je postajalo glasnije i snažnije. Hiljade žena su vikale, protestovale i aktivno tražile okončanje kršenja ženskih i građanskih prava koje su činile srpska vojska i policija.

„Žene su, rekla bih, bile vitalni deo pokreta za nezavisnost na čijem čelu je u to vreme bio Demokratski savez Kosova (LDK)“, priseća se Edita Tahiri događaja od pre 12 godina. U nenoj novoj kancelariji potpredsednice Vlade za spoljne poslove i nacionalnu bezbednost, pažljivo smo slušale dok su njene misli lutale u prošlost. Tokom 1990-ih, žene su aktivno učestvovala u kosovsko-albanskom građanskom otporu protiv srpskih ugnjetavačkih i diskriminatornih politika, jednako kao i u oružanom otporu OVK. Žene su imale ključne uloge u međuetničkim organizacijama za ljudska prava širom Kosova i Srbije, pozivajući na prekid rata, silovanja i ubistava.

„Žene su bile u politici, diplomatiji, pregovorima i na bojnopolju“, rekla je Tahiri. „Dakle, imajući ovu važnu ulogu u... oslobađanju naroda od srpske okupacije, što je trajalo gotovo deset godina, bilo je normalno očekivati da će žene posle rata imati podršku za delovanje u politici“.

To se nije desilo. Kao što je često slučaj nakon ratova, žene su skrajnute na marginu. Sirpa Rautio je posmatrala ovu tranziciju tokom dužeg vremena:

Pred izbijanje rata bila sam u Drenici kada su se dogodila prva ubistva. Tada sam radila u kancelariji Visokog komesara za ljudska prava UN-a u Sarajevu i bila sam privremeno raspoređena da pomognem kolegama koji rade u Srbiji i na Kosovu, jer se stanje ljudskih prava i bezbednosti pogoršavalo. Radila sam sa Udruženjem Majka Tereza. Situacija je bila vrlo napeta, ali kosovske žene su vodile sav posao. Ne sećam se da je iko od muškaraca bio uključen u bilo šta što smo mi radile... šta god da je urađeno, to su žene obavile. To su bile neverovatno sposobne žene. Tako da sam se skoro šokirala kada sam došla na Kosovo deset godina kasnije i videla da su žene skrajnute na marginu. Na neki način 1998. godine žene su bile više sistematski uključene.²

Odstranjivanje žena iz politike i procesa donošenja odluka neposredno nakon rata dovelo je do posledica na učešće žena i tokom narednih decenija, kao što je prikazano u ovom odeljku.³

„Rezoluciju smo počele da koristimo od prvog dana...”

U ovoj zemlji se vrlo malo zna o ovoj Rezoluciji. Bila je veoma nepoznata, čak i za osoblje UNMIK-a. Nisu je promovisale ni stručnjakinje i stručnjaci za rodna pitanja koji rade za UNMIK. Ako se velika Misija, kao što je ova, ne angažuje u promovisanju jedne od svojih rezolucija, to predstavlja veliki gubitak.

- Ljuljeta Vunići, bivša izvršna direktorka,
Kosovski centar za rodne studije, 2011.

Dana 10. juna 1999. godine Savet bezbednosti UN-a je usvojio Rezoluciju 1244⁴ koja se, zajedno sa Vojno-tehničkim sporazumom između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije,⁵ može smatrati mirovnim „sporazumom”. Oba dokumenta su okončala i „značajno” transformisala „nasilni sukob” koji se mogao „rešiti konstruktivnije”, prema indikatorima Generalnog sekretara UN-a.⁶ Rezolucija 1244 nije rešila konflikt između Kosova i Srbije, ostavljajući da se o ovome kasnije diskutuje. Ona je suspendovala suverenitet Srbije nad Kosovom i odobrila međunarodnoj zajednici, pod vođstvom UN-a, da vlada bivšom srpskom pokrajinom sve dok se ne odluči o konačnom političkom statusu. Iako Rezolucija 1244 nema „posebne odredbe o poboljšanju bezbednosti i statusu žena i devojčica”⁷ liderke su se obradovale činjenici da bi UN mogao privremeno da upravlja Kosovom.

„Mi smo pozdravile odluku koja stavlja Kosovo pod upravu UN-a”, podseća Igbale Rogova.⁸ „UN je za nas bila poštovana međunarodna organizacija koja je razvila i usvojila osnovne dokumente o ženskim pravima i promovisala uključivanje žena na sve nivoe odlučivanja”. Aktivistkinje za prava žena i političarke su očekivale da dolaskom UN-a steknu

dodatni uticaj u procesima odlučivanja. UN su stvorile takva ključna dokumenta, poput Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), i podsticale usvajanje Deklaracije o ženama i Platforme za akciju 1995. godine tokom Četvrte svetske konferencije u Peking.

„Za mene je bilo prihvatljivo da smo imali strance na Kosovu“, podseća Veprore Šehu, direktorka Medica Kosova:

Kada je međunarodna zajednica došla, mislila sam da će oni biti bez društvenih stavova i stereotipa koje smo ovde imali o ženama. Bila sam puna nade i očekivanja. Bilo je uspeha, ali nade i očekivanja koje sam imala nisu ispunjene.⁹

„Volela bih da nisam bila tako uzbuđena“, rekla je Rogova. „Od prvog dana, UNMIK nije želeo da komunicira sa ženskim organizacijama. Nisu želeli da komuniciraju sa ženama. Njihova struktura je bila potpuno patrijarhalna. ‘Da, mi smo došli u patrijarhalno društvo, zbog toga smo svi muškarci’, rekli su. Bila sam šokirana.“¹⁰

Kosovsko društvo ima svoje tradicije, kao i svako drugo društvo. Pod uticajem modernizacije u socijalističkoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, ženski kadrovi su stekli pozicije u vladi, industriji, obrazovanju i zdravstvu. Tokom Miloševićevog režima, žene su postale liderke pokreta otpora. Homogenizovanje kosovskog društva kao suviše patrijarhalnog da bi imalo liderke predstavlja ignorisanje njegove bogate istorije i očigledno je pogrešno.

Rogova ima dosta priča koje otkrivaju kako prisutna međunarodna zajednica nije bila spremna da se suoči sa kosovskom posleratnom realnošću:

Dakle, kada smo se vratili iz izbeglištva, morali smo da pritiskamo i pritiskamo. Prvi SPGS UNMIK-a (Specijalni predstavnik Generalnog sekretara), Bernard Kušner, gledao je na žene kao na objekte.

U oktobru 1999. godine, nakon rata, došao je Kofi Anan, Generalni sekretar UN-a. Kofi Anan je planirao sastanak sa civilnim društvom. Ali, nisu pozvane žene jer su UNMIK i OEBS rekli da su 'došli u patrijarhalno društvo'.

Međutim, mi smo imale saveznicu: Lesli Abdel. Pre nego što je došla, ona se informisala o Kosovu. Tako da, kada je otišla u OEBS, sastala se sa Hansom Kristianom, direktorom Odeljenja za demokratizaciju.

Lesli ga je pitala: „Gde su žene?“

Hans joj je odgovorio: „Ma daj, zaboravila si da je ovo patrijarhalno društvo“.

Ona je odvrátila: „Ja znam da ovde postoje ženske organizacije“.

Kada je saznala da dolazi Kofi Annan, otišla je Šefu Misije OEBS-a, Danu Evertsu, i Kušneru i upitala ih: „Zbog čega žene nisu pozvane?“

Oni su rekli: „Pozivnice su poslate, sada nemamo vremena za promene“.

Onda je ona poslala faks Kofi Ananu, rekavši: „Ja znam da je vama stalo do rodnih pitanja, a situacija je sledeća - nijedna žena nije pozvana na vaš sastanak sa kosovskim civilnim društvom“.

On je odgovorio: „Želim da žene budu prisutne“.

Ona se nakon toga obratila ženama i rekla im: „Imate svaka po minut. Razmislite šta želite da kažete. Jedan minut svaka“.

Kada su videli tri jake žene, Sevdije Ahmeti, Vjosu Dobruna i mene da dolazimo, Kušner i Everts su se uspaničili.

Kušner je prvi govorio. Nemate pojma koliko je dugo govorio. A onda ga je pogledao Kofi Anan. Oh, Bože, obožavam ovaj deo! On mu je očima rekao 'Umukni'. I onda je Kušner rekao: „Sada dajemo reč Generalnom sekretaru“.

Anan je rekao: „Ne, ne, ne. Ja nisam došao da govorim. Ja sam ovde da slušam vas“.

Možete misliti?

Jadni kosovski muškarci. Rečeno im je da će se samo rukovati sa Kofi Ananom, nisu znali da mogu da govore. Anan je rekao: „Ovde sam da slušam. Ko želi da govori?“

Mi smo se javile za reč. Sevdije Ahmeti je govorila o bezbednosti žena, Vjosa Dobruna je govorila o ekonomskom osnaživanju žena.

Onda sam ja pitala: „Zbog čega nema žena u Prelaznom veću koje pomaže u upravljanju Kosovom do izbora?“

Anan je rekao: „Ja vam obećavam da će za maksimalno tri nedelje tamo biti postavljene žene“.

Nakon toga su nam muškarci čestitali. Rekli su: „Bože moj! Vi žene ste tako dobro organizovane!“

Ali, znate li šta se dogodilo? Sledećeg dana Lesli je otpuštena. Dobro, nije baš zvanično otpuštena, ali je 'uklonjena'.¹¹

Ugovor Lesli Abdela je prekinut jer je prekršila protokol time što je informisala Kofi Anana da žene nisu bile pozvane da se upoznaju sa njim.

Frustrirane početnim neuspehom UN-a da uključi žene u kosovsko Prelazno veće, aktivistkinje je ohrabrio odlomak Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (RSBUN) o ženama, miru i bezbednosti 31. oktobra 2000. godine. Rezolucija zahteva međunarodno zalaganje kako bi se ženama obezbedilo učešće u mirovnom procesu i u širim procesima donošenja odluka. Seća se Rogova:

Kada su UN potpisale ovu Rezoluciju, prijateljica u Ženskoj komisiji za žene i decu izbeglice, Maha Muna, poslala nam je odgovor na izveštaj o tome šta se dešava na Kosovu i kako su ignorisali žene.

I ona nam je onda rekla: „Iskoristite je (Rezoluciju)“.

Tako smo od prvog dana počele da koristimo Rezoluciju. Pisale smo pisma UNMIK-u, sedištu UN-a u Njujorku, govoreći im: „Morate da primenite Rezoluciju¹²“.

Sve je izraženiji konsenzus o značaju prisustva žena na pozicijama odlučivanja u relevantnim regionalnim mirovnim i organizacijama za sprečavanje sukoba. Učešće žena omogućava preventivnu diplomatiju koja uzima u obzir specifične potrebe i pitanja žena i devojčica, prema rečima Generalnog sekretara UN-a.¹³ Šta je „regionalna organizacija“? Sada pogledajte sledeće:

Povelja [UN] namerno ne pruža preciznu definiciju regionalnih sporazuma i agencija, koje omogućavaju grupi država fleksibilnost za preuzimanje regionalnih akcija koje bi mogle da doprinesu održavanju međunarodnog mira i bezbednosti.¹⁴

U svim vodećim regionalnim organizacijama uključenim u sprečavanje konflikta, odnosno EU, NATO i OEBS, učešće žena je ostalo nisko, mada sa nekim poboljšanjima u poslednjoj deceniji, posebno u EU (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Broj i procenat učešća žena u regionalnim organizacijama koje rade na sprečavanju konflikta

Regionalna organizacija	2011.		2020.	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Evropski parlament	259 35%	466 65%	278 39.5%	426 60.5%
Predsednici i predsednice Evropskog parlamenta	2	25	2 6.9%	27 93.1%
Evropska komisija	2010-2014		2019-2024	
	9 33.3%	18 66.7%	12 46.2%	14 53.9%
NATO generalni sekretari i sekretarke (od 1988. godine)	0 0%	12 100%	0 0%	12 100%
NATO stalni predstavnici predstavnice	1 3.7%	26 93.3%	7 23.3%	23 76.7%
Generalni sekretari i sekretarke OEBS-a (od 1993. godine)	0 0%	5 100%	1 14.3%	6 85.7%

„Čak i danas vidimo više muškaraca nego žena [u EU]“, primetila je Vetone Veljiu, izvršna direktorka Udruženja žena za ljudska prava u Mitrovici (MWAHR), koja je u Briselu zagovarala ovu promenu, zajedno sa drugim aktivistkinjama za prava žena iz regiona.¹⁵

Bile su dve žene koje su bile na položaju visoke predstavnice Evropske unije za spoljne poslove i bezbednosnu politiku: Ketrin Ešton i Federika Mogerini. To nije nužno značilo da su vidljivo unapredile situaciju u prioritetima i potrebama kosovskih žena. Mreža žena Kosova je 2013. godine poslala pismo Ketrin Ešton navodeći da Rezolucija 1325 nije sprovedena tokom razgovora između Kosova i Srbije i da organizacije za ženska prava nisu uključene.¹⁶ Ona je odgovorila, priznajući doprinos žena „normalizaciji odnosa u svakodnevnom životu“ i posvećenost EU ženskim pravima.¹⁷ Pored ovako širokih izjava, učinjeno je malo napora da se

sprovede Rezolucija 1325 u pregovorima između Kosova i Srbije uz posredovanje EU." „[Ove dve žene] nikada nisu pomenule silovanje kao zločin koji se dogodio tokom rata", primetila je Feride Rušiti.¹⁸ Ilka Soba se složila: „Ešton i Mogerini jesu žene, ali one samo rade svoj posao bez ikakvog rodno osetljivog pristupa. Način na koji su one vodile dijalog nije se razlikovao od bilo kog muškarca", rekla je.¹⁹ Iako su plan dijaloga postavile vlade Kosova i Srbije, koje su takođe odabrale svoje predstavnike, neke učesnice i učesnici istraživanja su smatrali da je EU mogla učiniti više kako bi „apelovala“ na ove vlade da uključi žene, o čemu će kasnije biti više reči.

Iako su žene imale neke od izvršnih funkcija u regionalnim organizacijama, mi smo našle veoma malo značajnih dokaza da su se one bavile pitanjima od važnosti za žene i devojke na Kosovu, a u vezi sa sprečavanjem sukoba. Izuzetak koji je vredan pomena bila je Ulrike Lunaček, članica Evropskog parlamenta za Austriju i izvestiteljka Evropskog parlamenta za Kosovo od 2009. do 2017. godine. Gotovo u svakoj poseti Kosovu sastajala se sa ženskim grupama i formalno i neformalno kako bi čula njihove zabrinutosti. Neka pitanja koja su pokrenule žene sa Kosova ona je iznela pred Evropski parlament. Njen naslednik, Igor Soltes (2014-2018), se navodno nikada nije susreo sa liderkama civilnog društva. Međutim, Viola fon Kramon koja je došla za njim (od 2019.) preuzela je baklju, sastajući se sa liderkama, slušajući i reagujući na njihove zabrinutosti, pružajući podršku EU da jača ženski angažmana u politici kroz politički dijalog sa kosovskim liderima.

Ostali parlamentarci i parlamentarke EU su se konsultovali sa grupama za ženska prava na Kosovu češće nego u prethodnoj deceniji, uključujući pitanja rodno zasnovanog nasilja, rodno odgovornog budžetiranja u spoljnom finansiranju EU, rodne perspektive u kosovskim izveštajima o napretku i finansiranja udruženja za ženska prava. Evropski parlament je 23. januara 2019. godine usvojio Rezoluciju o pravima žena na Zapadnom Balkanu, uključujući nekoliko preporuka MŽK, među

ostalim grupama za ženska prava u regionu.²⁰ Službenice i službenici Evropske komisije (EK) se redovno sastaju sa aktivistkinjama kako bi razgovarali o tome kako najbolje integrisati rodnu perspektivu u godišnji izveštaj o napretku Kosova koji se odnosi na proces pristupanja EU i koja pitanja treba pokrenuti sa kolegama iz Vlade tokom političkog dijaloga. Regionalni fond za civilno društvo u EU takođe je počeo da dodeljuje sredstva za programe koji teže daljoj rodnoj ravnopravnosti, konsultujući se sa organizacijama za ženska prava u vezi sa prioritetnim pitanjima. Ovi odnosi i naponi su vremenom porasli uz nepokolebljivu podršku Fondacije *Kvinna till Kvinna*²¹, a naročito kroz njenu nedelju zagovaranja u Briselu koja se održava jednom godišnje i koja je podržala kosovske, kao i ostale aktivistkinje iz regiona, u zagovaranju da EU pojača svoju pažnju usmerenu ka rodnoj ravnopravnosti.

Tako je EU tokom vremena poboljšala svoju primenu Rezolucije 1325. Rogova se priseća:

EU je napravila ogromnu razliku, ali to je bilo usled zagovaranja organizacija za ženska prava i [ovo uključuje i] Fondacije *Kvinna till Kvinna*, među ostalima koje su zagovarale zajedno sa nama dugo godina. Bila sam deo [ove grupe], posebno u Briselu, govoreći istim jezikom. U jednom trenutku sam rekla: „Muka mi je svega! Ne želim više da idem“. Jer, tamo su samo govorili o stvarima, a nisu ih zaista i radili. Od tada se ova ogromna promena desila. Nije to bilo u jednom trenutku, to se sporo izgradilo. Za to vreme u Briselu su ljudi koji su verovali u našu stvar stigli do najviših položaja. Ovde želim da pomenem Šarlot Isakson, koja je došla iz NATO-a da radi u EU. Ona je obavila odličan posao u NATO-u za implementaciju [1325]. Pre dolaska u EU, obučavala je NATO trupe i ona je razlog zašto je NATO postigao toliki napredak u primeni Rezolucije 1325. Ona je započela pokret o Rezoluciji unutar NATO-a. Dakle, Evropskoj uniji su se pridružili ljudi koji su bili upućeni u Rezoluciju 1325 [i njenu važnost].²²

Iako je EU u početku možda bila 'spora' u primeni Rezolucije 1325, kako je priznao jedan zvaničnik EU, ona je od tada obavila jasan, usaglašen napor da se poboljša. Zalaganja u poslednjoj deceniji su uključivala usvajanje gore pomenutih politika u vezi sa Rezolucijom 1325 i jačanje specijalizovanih ljudskih resursa - posebno tu mislimo na ambasadorku Evropske službe za spoljne poslove (ESSP) i glavnu Savetnicu za rodna pitanja, Maru Marinaki, Savetnicu za rod u ESSP, Šarlot Isakson, kao i tim stručnjakinja za rodna pitanja u ESSP-u koji sada takođe uključuje Linu Andir koja je došla iz Fondacije *Kvinnan till Kvinnan* i služila na Kosovu (setićete je se kasnije). One se redovno sastaju sa aktivistkinjama za prava žena sa Kosova i drugde, zastupajući njihove interese i prioritete pred liderstvom EU i podržavajući njihove napore.

Dakle, čini se da je kombinacija opredeljenja za unutrašnju politiku, pojačana politička volja i poboljšani kapaciteti ljudskih resursa, zajedno sa spoljnim zalaganjima aktivistkinja i organizacija za ženska prava, doprinela poboljšanjima u EU primeni Rezolucije 1325 u vezi sa učešćem žena u odlučivanju.

Slična poboljšanja se mogu primetiti u drugim regionalnim bezbednosnim organizacijama. U Beču je OEBS-ov sekretarijat „razvio strategiju jednakosti polova gde postoji ogroman korpus standarda i minimalnih zahteva“ vezan za primenu Rezolucije 1325, rekla nam je OEBS-ova savetnica za rodna pitanja, Biljana Nastovska²³.

NATO je u poslednjoj deceniji napravio nekoliko koraka napred. Po prvi put, 2012. godine, NATO je stvorio specifičnu poziciju za promociju i sprovođenje Rezolucije 1325 – poziciju Specijalne predstavnice za žene, mir i sigurnost, na čijem čelu je bila norveška diplomatkinja Mari Skore.²⁴ Rogova se seća:

Mi, žene širom sveta, smo insistirale, ne samo da nam je potreban akcioni plan [za 1325], nego smo rekle: „Trebam posebna kancelarija, posebna osoba koja će se zalagati za sprovođenje ovog plana“, jer

komandant NATO-a neće reći: „Dobro momci, da li primenjujemo 1325?“. Tako je [NATO] osnovao ovu kancelariju. A ova knjiga, tačnije prvo izdanje *1325 Činjenice i priče*, promenilo je prvu Specijalnu predstavnicu [Mari Skore] ... Sećam se da se UNIFEM organizovao da se sastanemo ... u njenoj kancelariji u Briselu sa mnogim institucijama. [Ostali članovi naše delegacije] su pričali i pričali ... o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, policiji na Kosovu, a kada je red došao na mene ... videla sam da ova žena nije imala pojma šta tamo radi ... Rekla sam: 'Znate šta? Neću govoriti ni o čemu jer ste vi upravo imenovani na ovu poziciju. Vidim da vam još uvek treba vremena da organizujete stvari, pa predlažem da vam dam ovu knjigu, a kada je pročitate, onda možemo da razgovaramo. Jer ono što sam htela da vam kažem je manji deo onoga što je u ovoj knjizi'. Njena prva poseta nakon što je postala Specijalna predstavica za 1325 bila je poseta Kosovu. Rekla nam je: „Knjigu sam pročitala za dva sata i moram da kažem da mi je bila pasoš za moje radno mesto. Knjiga mi jasno govori šta treba da bude posao na poziciji Specijalne predstavnice za Rezoluciju 1325“²⁵.

Nakon toga, Mari Skore je osnovala savetodavnu grupu, pošto je čitajući prvo izdanje *1325 Činjenice i priče* shvatila da joj je potrebno da redovno razgovara sa organizacijama za ženska prava. Pozvala je Rogovu i još četrnaest aktivistkinja širom sveta da se pridruže Savetodavnom veću civilnog društva. Na dobrovoljnoj osnovi, podržali su NATO u izradi akcionog plana za sprovođenje Rezolucije 1325 širom sveta koji je, kako kaže Rogova, sproveden. „NATO se zaista brzo promenio“, rekla je:

Upotrebili su Kosovo kao primer, tako što su uveli pozicije savetnica za rodna pitanja i konsultovali se sa organizacijama za ženska prava. ... Za mene je to priča

o uspehu. Kosovo je uzeto za primer širom sveta kada se raspravljalo o Rezoluciji 1325, zbog naših *Činjenica i priča*. Dobila sam mnogo mejlova u kojima su mi ljudi govorili 'Sada znam kako da se borim za 1325 u mojoj zemlji', nakon što su pročitali *Činjenice i priče*. Dakle, jedna knjiga je promenila mnoge stvari.

„Misije su i dalje prilično muški posao“

Nikada nije bilo žena čelnice u ovim [međunarodnim organizacijama]. U 20 godina, nije bilo nijedne čelnice UNMIK-ove misije. U Mitrovici, to je samo gomila muškaraca u rukovodstvu. OEBS čini gomila muškaraca. To je sve samo jedna gomila muškaraca koja razgovara sa drugim muškarcima, i oni u stvari ne žele da slušaju...

- Tijana Simić Laval, Žensko pravo, 2020.

Rezolucija 1325 poziva na „povećano i značajno učešće žena u Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim misijama u vezi sa mirom i bezbednošću.“²⁶ *Udeo žena na visokim položajima u misijama Ujedinjenih nacija na terenu* može da posluži kao mera koliko su ženske potrebe i interesi zastupljeni na visokom nivou odlučivanja, na osnovu indikatora koje je uspostavio Generalni sekretar UN-a. Uprkos ovome, žene nisu bile zaposlene u istoj meri kao muškarci u međunarodnim misijama na Kosovu, niti su žene zauzele jednak broj položaja na visokom nivou odlučivanja (vidi Tabelu 2).

Tabela 2. Udeo žena na visokim položajima u misijama na Kosovu

Položaj	2011		2020	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
SPGS UNMIK	0 0%	9 100%	0 0%	10 100%
Šefovi/šefice OEBS-a	0 0%	5 100%	0 0%	8 100%
Šefovi/šefice misije EULEKS-a	0 0%	4 100%	1 14.3%	6 85.7%
Šefovi/šefice misije EULEKS-a na Kosovu ²⁷	0 0%	4 100%	1 14.3%	6 85.7%
Šefovi/šefice ICO (završeno 2012. godine)	0 0%	1 100%		
Komandanti/komandantkinje KFOR-a	0 0%	16 100%	0 0%	23 100%

„Suštinski, oni sami nisu sproveli Rezoluciju“, rekla je aktivistkinja Ariana Čosaj-Mustafa. „Imali su duple standarde. Svih ovih godina dok smo imali misiju UN-a, nikada nismo videli nijednu ženu da je imenovana za SPGS-a ili vodeću osobu misije na Kosovu.“²⁸ U suštini, od deset SPGS, nijedna nije bila žena.

„Oni su veoma patrijarhalni i tradicionalni,“ rekla je Fljora Maculja, iz Razvojnog fonda Ujedinjenih nacija za žene (UNIFEM), 2007. godine. „Dakle, nećete naći žene unutar UNMIK struktura. Govorim o višim pozicijama. Nikada nije bila žena postavljena na takav položaj unutar UNMIK-a. Kako možete promovisati nešto, a sami se ne ponašate tako?“²⁹

„Što se tiče samog UNMIK-a, postotak žena na mestima odlučivanja je izuzetno nizak“, rekla je bivša UNMIK-ova Savetnica za rodna pitanja, Kler Hačinson: „Mi nemamo žene na najvišem nivou“.³⁰

Uprkos tome što je „misija 1325“ bila ograničena, fenomen niskog učešća žena se u početku ponovio i u EULEKS-u. Iako se EU misija zalagala za primenu Rezolucije 1325 i

proceduralno se sastajala sa ženama dvaput godišnje, integrisala rodnu perspektivu u obuku, politiku i izveštavanje o sprovođenju 1325³¹, samom misijom su, kako je Ljuljeta Vunići prokomentarisala, „dominirali muškarci.“³² U julu 2011, žene su zauzimale oko 23% položaja unutar misije.³³ Najviše pozicije su držali bivši vojnici. Činjenica da „ljudi sa vojnom prošlašću vode civilnu misiju ... nema smisla“, rekla je tada Vunići. Godine 2011, bivša zvaničnica EU koja je želela da ostane anonimna se složila:

EULEKS je trebalo da bude civilna misija i, naravno, neko osoblje je više civilno od drugog. Ali, sve u svemu, mislim da su misije privukle dosta bivših vojnika na ključne položaje, ne samo na policijskim, nego i na ostalim pozicijama. Misli sam pre svega na bezbednost, tako da je okruženje definitivno bilo muško. Znaete da ovi ljudi ne razmišljaju o rodnoj ravnopravnosti. U većini slučajeva oni to ne shvataju ozbiljno.

Zatim, tu je način na koji se Misija planirala. Mislim da su ljudska prava i rodna pitanja naknadno isplanirana. Čak i tamo gde biste pomislili da se angažuje stručnost, kao u policiji, od 2.500 zaposlenih, bila je samo jedna osoba koja se bavila nasiljem u porodici. Bilo je jasno da je pitanje marginalno.

Nije bilo žena. Niste imali stručnjakinje da angažujete za ovu temu i generalno, mislim da je stav bio da 'žene nisu naš posao'. Čak i oni koji saosećaju sa rodnim pitanjima, osetili su da EULEKS ima druge prioritete. Oni bi rekli: „Pa, to je veoma važno, ali Evropska komisija se bavi ovim stvarima“. Dakle, jasno je da nije prioritet. Misije su i dalje muški posao, uprkos mnogim naporima i Rezoluciji 1325.

„Iz moje perspektive, a uglavnom gledam na EULEKS i druge međunarodne aktere, glavni izazov je i dalje marginalizacija žena u odlučivanju i učešću,“ rekla je Sirpa

Rautio koja je jednom vodila Kancelariju za ljudska prava i rodna pitanja u EULEKS-u, 2011. godine, „Očekivala sam više od EU“.³⁴

Sve je ovo počelo da se menja sa imenovanjem Aleksandre Papadopulu za Šeficu EULEKS-a, od 2016. do 2019. godine. Ona se redovno konsultovala sa liderkama na Kosovu i radila je na rešavanju različitih problema koje su one iznosile. Prema rečima Ćosaj-Mustafe, predsednice odbora MŽK-a 2020. godine:

Bivša Šefica EULEKS-a, gđa. Papadopulu, bila je rodno osetljiva, tako da se često konsultovala sa civilnim društvom. Sastajala bi se sa nama redovno i bila je vrlo zainteresovana da čuje i perspektive koje nisu zvanične. [Do] mere do koje je to bilo moguće [ona je pokretala] više rodno osetljivih politika... Na primer, silovanje: mi smo imale mnogo slučajeva silovanja [tokom rata] na Kosovu i sećam se kada smo analizirale ova pitanja pre par godina, posebno u prvim *Činjenicama i pričama*, [pitanje silovanja] je bilo tako loše organizovano. EULEKS nije imao resurse za to; [oni] u suštini nisu bili logistički spremni da se bave time. Nisu imali ekspertizu da se bave ovim slučajevima. To se promenilo kada je ona došla. Ona je obezbedila puno resursa [zajedno s nama]. Potrudila se da ima medicinske stručnjakinje i stručnjake za forenziku, zatim ljude za sprovođenje zakona koji su specijalizovani za ova pitanja, [i] Lica zadužena za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) u okviru sprovođenja zakona. Oni su postigli brojne rezultate.

Rogova se složila, govoreći s divljenjem o gđi. Papadopulu:

EULEKS nikad ništa nije uradio sve dok nije došla žena na visoki položaj. Bio je to prvi put da imamo ženu koja predvodi EULEKS. Papadopulu nije bila samo žena; ona je bila aktivna žena! Ona se redovno sastajala sa mnom

da raspravljamo o stvarima... Šta mislimo o Mitrovici? Šta mislimo o dijalogu [sa Srbijom]? Šta mislimo o pregovorima? Ona nije sela sa mnom i rekla: „Razgovarajmo samo o nasilju nad ženama“. Tu je razlika. Dakle, ona nije govorila samo o 'ženskim pitanjima' kao njene kolege. Pričala je sa mnom o svim temama o kojima je raspravljala sa drugim liderima i liderkama jer je želela da čuje gledišta organizacija za ženska prava, ne samo lidere... Otišla je, a ovaj tip [koji ju je zamenio] je bio totalno u svemiru, i bio je Šveđanin!! Zamislite ovog tipa... nikada nije mario da piše organizacijama za ženska prava da razgovara o pitanjima koja nisu samo 'ženska pitanja'.³⁵

Gđa. Papadopulu je pokazala kako imati jaku, posvećenu ženu na vodećem položaju može unaprediti rodnu ravnopravnost. Broj žena na odlučujućim položajima u EULEKS-u takođe je eksponencijalno rastao tokom vremena, prešavši 25% od decembra 2020. godine, iako su žene ostale nedovoljno zastupljene u Misiji.³⁶

U međuvremenu, na drugoj strani grada, u kancelariji EU i Specijalnog predstavnika EU (SPEU) na Kosovu, bila je samo jedna ambasadorica, Natalija Apostolova. Međutim, procenat žena na drugim vodećim položajima unutar Misije se vremenom znatno povećao, kako to zaključuje Savetnica za rodna pitanja, Šarl Kuejar:

Ako pogledate brojke u našim kancelarijama, uključujući činjenicu da smo imali ženu kao Šeficu misije četiri godine, u našoj zajedničkoj Kancelariji EU mi imamo više žena nego muškaraca ... takođe i na upravnim položajima. Mi sprovodimo Rezoluciju.³⁷

Aktivistkinje za prava žena su primetile da je uzorni ambasador poput Samuela Žbogara (2012-2017) nastojao da sprovede Rezoluciju 1325 sastajući se redovno sa aktivistkinjama za prava žena i političarkama, slušajući njihove

prioritete i koristeći zvanje EU kako bi se njihov glas čuo. Doslednije se sastajao sa organizacijama za prava žena i liderkama u vezi sa različitim političkim pitanjima, nego njegova naslednica, ambasadorica Apostolova.

Druge međunarodne misije su postigle malo napretka u povećanju zastupljenosti žena na najvišim nivoima odlučivanja, kao što je Čosaj-Mustafa sažela:

Bilo je teško postići rezultate u [učestvu žena u] donošenju odluka unutar međunarodnih organizacija i multilateralnih organizacija ... kao što su OEBS, EULEKS i drugi organi i agencije EU koje rade na Kosovu. UNMIK nikada nije imao ženu za specijalnog predstavnika... EULEKS takođe. Trebalo je da prođu godine da bi gđa Papadopulu bila imenovana za šeficu, i mislim da je ona dobila taj posao zbog svojih zaista izvrsnih diplomatskih veza i odnosa. Pre toga smo imale jednu zamenicu u EULEKS-u. Skoro smo imale Specijalnu predstavnicu EU, Nataliju Apostolovu. [Ali] opet, dobijamo muškarca. ... Ako pogledate razne nivoe, pre svega one gde se donose odluke, 1325 je definitivno i dalje daleko od onog što je obećano.³⁸

Postoji nekoliko prepreka koje ometaju učestće žena na višim nivoima u međunarodnim misijama. Oslanjanje na to da će same članice da imenuju žene, kao i to da Kosovo nije stanica koja prihvata porodice članova i članica misija – sve to je doprinelo ograničenom prisustvu žena. Hačinson je primetila da u UNMIK-u „nemamo žene na najvišim nivoima [...] zbog država članica.“³⁹ Države članice UN-a su te koje treba da regrutuju i pošalju žene u UN misije, ali je samo nekoliko njih ovo shvatilo kao prioritet. Same misije imaju minimalnu kontrolu nad time ko je poslat.

EULEKS se suočio sa istim problemom 2011. godine. Iako je EULEKS imao kadrovsku politiku za smanjenje rodne neravnoteže unutar misija, države članice EU su te koje su, kada se radilo o upućivanju osoblja, imale odgovornost za

predlaganje žena ili muškaraca za EULEKS. Dakle, u to vreme EULEKS nije imao „mного prostora za manevar kada nijedna žena nije nominovana za određene položaje.“⁴⁰ Od tada, Kancelarija EULEKS-a za ljudska prava je uložila napore da izda predloge i da se pridržava principa rodnog pariteta tokom procesa zapošljavanja. Neke od tih mera podrazumevale su da se opisi za posao učine privlačnijim za žene, zatim davanje prioriteta intervjuisanju kvalifikovanih žena i uključivanje više žena u sam tim koji odlučuje o tome ko je primljen.⁴¹ U međuvremenu, neke odluke o procesu zapošljavanja ipak ostaju na vlastima u Briselu.

Takođe, usled nestabilne bezbednosne situacije, misije na terenu nisu htele da dozvole (ili finansiraju, gde je primenljivo) preseljenje porodica na Kosovo. Ovo utiče na broj žena u misijama. Teško je privući žene u međunarodne misije, kada nisu u mogućnosti da sa njima odu i njihove porodice.

Iako je važno, imati žene na rukovodećim pozicijama nije nužno dovoljno za unapređenje rodne ravnopravnosti u radu međunarodnih misija. Tema koju mnoge učesnice ponavljaju tokom istraživanju bila je značaj toga da žene i muškarci rade zajedno u pravcu rodne ravnopravnosti. „Ako mi zaista želimo da Rezolucija 1325 dostigne viši nivo, moraćemo da uključimo i muškarce“, rekla je KFOR-ova Savetnica za rodna pitanja, Elizabet Šlajher. „Tako da bi imalo smisla imati i Tim za rodna pitanja koji ne čine samo žene, već i muškarci“.

Zaista, primeri lidera poput ambasadora Žbogara, koji se konstantno sastajao sa ženama i pokretao pitanja u vezi rodne ravnopravnosti, poznati su kao najbolja praksa koju treba ponavljati. Ovo samo zavisi od političke volje muškaraca da daju prioritet primeni Rezolucije 1325 u svom svakodnevnom radu.

Savetnice za rodna pitanja „sleću“ na Kosovo

Volim da mislim da smo postigle nešto. Definitivno smo postale važniji igrač. Planirano je da nas marginalizuju. Mislim da smo uspele da se otrgnemo iz toga i da pređemo na tačku strateškog planiranja, da dođemo do samih procesa i time dobijemo na uticaju.

- Sirpa Rautio, Savetnica za rodna pitanja, 2011.

Najčešće, ovo je 'nemoguća misija'.

- Lice zaduženo za rodnu ravnopravnost unutar Misije (eng. *Gender focal point*), 2021.

Prisustvo rodni savetnica i savetnika na visokim položajima unutar Misija bi moglo pomoći da se osigura da će se potrebe i interesi žena uzeti u obzir u procesima donošenja odluka.⁴² Nakon usvajanja Rezolucije 1325, međunarodne organizacije su počele da imenuju savetnice i savetnike za rodna pitanja, mada na različitim nivoima odlučivanja. Više takvih osoba je imenovano u protekloj deceniji.

„Kancelarija za rodna pitanja (KRP) je prva te vrste unutar Odeljenja za mirovne operacije (OMO)“, prema rečima Filipa Tisa. „To je bila neka vrsta pilot projekta Jedinice za rodne savete kojima je danas većina od 15 OMO misija opremljena.“ OMO je osnovana 1999. godine kao „politička savetodavna jedinica o rodni pitanjima.“⁴³ KRP je unutar UNMIK-a 2008. uvela i poziciju Lica zaduženog za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*). Mandat KRP-a obuhvata primenu rodne perspektive unutar Misije UN-a na Kosovu, koja će osigurati da su rodne dimenzije i rodna

ravnopravnost u centru svih aktivnosti. To je dopunjeno koordinisanim naporima u pravcu rodne ravnopravnosti unutar UNMIK-a, pružanjem mogućnosti da ženske organizacije imaju veću ulogu u procesima donošenja odluka, promovisanjem interesa žena iz manjinskih zajednica i jačanje kapaciteta Vlade za rešavanje problema koji utiču na žene. U suštini, to je težak zadatak. U početku, Kancelarija je funkcionisala u okviru civilne administracije.

„Ne mislim da smo bili efikasni, pre svega zbog načina kako je kancelarija osnovana“, rekla je Hačinson još 2007. godine:

Mislim da je bilo problema od samog početka ... u smislu rukovodstva kancelarije. ...Mislim da su poslednji SPGS [Holker] i trenutni SPGS [Jesen-Petersen] bili veoma otvoreni za rodna pitanja, ali pre njih mislim da nije bilo napredka. ...Mislim na samu ideju da je kancelarija stavljena pod civilnu upravu, stub 2, a ne unutar kancelarije SPGS. Biću veoma iskrena – Madalena Pikoti se snažno zalagala da se smesti u kancelariju SPGS-a i samo zato je tamo naposljetku premeštena. Ona je bila u pravu, trebalo je da bude u kancelariji SPGS. Mi nismo savetnice civilne uprave. Mi smo savetnice Misije. Premeštena je ... zbog obaveza poslednjeg SPGS-a.⁴⁴

Kada je Seren Jesen-Petersen premestio kancelariju, Vunići je rekla da im je „zaista pružio podršku i mogućnost da obave svoj posao, što ranije nije bio slučaj“. Bili su zaista marginalizovana kancelarija ranije, bez ikakvih nadležnosti. Bili su veoma nisko u strukturama UN-a. On ih je doveo na zaista najviši nivo.⁴⁵

Kritičari su primetili da samo uvođenje položaja savetnice/savetnika za rodna pitanja ne vodi nužno do rodne ravnopravnosti ili promovisanja interesa i potreba žena. „Mislim da samo žele da pokažu da misle o rodnim pitanjima i da su zbog toga uveli funkciju ‘Savetnika za rodna pitanja’“, rekla je

Rogova.⁴⁶ „Mislim da je to sramota“, rekla je Kler Hačinson 2007. godine:

Za mene je to kao potvrđivanje: „U redu, imamo ženu. Štikliraj. Obavili smo rodna pitanja“. Ili: „Mi ćemo samo reći da smo integrisali rodnu perspektivu“. OEBS nema osobu za rodna pitanja, „ali to je u redu, jer smo u procesima. Štikliraj“. Ovo nije prihvatljivo.

Mislim da nedostaje razumevanje. Ako samo otvorite program i imate žene u njemu, to ne znači da nešto zaista radite u smeru ravnopravnosti. To znači da ste ispunili vašu malu kolonu rodne ravnoteže.

Zvaničnici su uglavnom težili tome da rodna pitanja posmatraju zasebno, kao odvojena pitanja, te da samo žene mogu da obezbede značajnu zastupljenost ženskih interesa. Rod bi trebalo da bude uzet u obzir i da se primeni u svim oblastima rada Misije, jer to zapravo znači rodno uključivanje.

„Biću veoma iskrena,“ rekla je Hačinson, pokušavajući da objasni koliko joj je bilo teško da ubedi kolege da se rodna ravnopravnost mora razmatrati u svim aspektima rada UNMIK-a:

Manjine su manjine, i mi [kao stručnjakinje za rodna pitanja] smo često bile isključene iz pitanja o manjinama. To je isto kao u ekonomskim grupama. ... Nisam ekonomistkinja, ali bih bila veoma zainteresovana za ekonomske aspekte svega i uvek sam govorila da bih volela da budem u radnoj grupi za ekonomske standarde.

„Oh ne! Moramo prvo da dovedemo privredu u red, pa tek onda da govorimo o rodnim pitanjima“...

To je isto kao da kažete: „Dovešćemo u red izbeglice, manjine, interno raseljena lica... E, onda ćete mi reći kako da se pozabavimo rodnim aspektom“.

„Zar 52% ovih ljudi ne mora imati pravo glasa?“, upitala sam.

Da sumiram, dok pokušavamo da radimo na tome, naravno da postoje i prepreke.

Uprkos mandatu u okviru Rezolucije 1325 za uključivanje žena u procese odlučivanja da „izraze svoju zabrinutost i artikulišu svoje predloge do najviših UN autoriteta“⁴⁷, UNMIK KRP je često ‘razbijao glavu’ sa aktivistkinjama. „Imali smo veoma trnovit odnos“, priznaje Hačinson. Što se tiče aktivistkinja za prava žena, Vunići je 2007. godine rekla da je „KRP zaista najgore iskustvo“:

Trebalo je da oni budu naš glas. Trebalo je da budu naš partner, ali se to nikada nije dogodilo. S vremena na vreme će odabrati neku organizaciju sa kojom će raditi, ali to nije njihova uloga. Kada vidite šta je njihova uloga, a šta su uradili, vidite kako je mala, minorna i problematična bila cela stvar. ...

Ne razumem kako su uspeali sve vreme da rade sa ovim osobama. Sve vreme su zapošljavali ljude veoma uskog uma, sa predrasudama, bez ikakvog znanja o zemlji, o situaciji na terenu, bez ikakve volje da razumeju. Oni bi dolazili i odlazili, a da nikada nisu zaista bili ovde. Nikada nisu zaista na Kosovu, u svojim shvatanjima i na svojim nogama. Ponekad bi se menjali svakih šest meseci.⁴⁸

„Godine 2011, žene koje su vodile proces nisu znale šta je rod“, rekla je politička savetnica Edite Tahiri, Arjeta Redžaj. „Ponekad nam se činilo da samo žele da uvećaju svoje plate tako što nastavljaju rad na Kosovu, ne govoreći o suštinskim stvarima. Rezoluciju nisu sproveli čak ni oni koji su je stvorili.“⁴⁹

Godine 2008, UNMIK je podvrgnut rekonfiguraciji prilikom koje je KRP prestala da postoji, a zamenjena je pozicijom Lica zaduženog za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*).⁵⁰ Od tada, UNMIK je izvestio da je radikalno promenio način na koji se odnosi prema ovoj temi. Kao što je

Havijera Tais Santa Kruz, UNMIK-ova Savetnica za rodna pitanja, objasnila:

Pre uvođenja strategije koja se isključivo bavi UNMIK-om, misija je usmeravana i sprovedena putem generičke politike glavnog sedišta UN-a. ...Prva UNMIK-ova strategija koja se bavila rodним pitanjima je izrađena 2017. godine i predstavljala je značajno postignuće zbog toga što je u obzir uzela specifičnosti Kosova. Strategija [za rodna pitanja] ... se nadgleda od strane UNMIK-ove Radne grupe za rodnu ravnopravnost, kojom predsedava SPGS, [i ovo] je pokazalo da je predano vođstvo ključ u unapređivanju Plana za žene, mir i bezbednost.

Među prioritetima Strategije za period od 2020. do 2021. godine je suvislo učešće žena u mirovnim i političkim procesima, rešavanje prepreka ka jednakom pristupu žena pravosuđu, ojačavanje institucionalnih i društvenih napora za rešavanje seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, pomoć i saradnja sa ženskim grupama i partnerkama, kao i sistematsko uvođenje rodne analize u UNMIK-ov sistem planiranja, sprovođenja i izveštavanja. Mi imamo namensku budžetsku liniju za programske aktivnosti sa specifičnim fokusom na žene, mir i bezbednost, a sve druge projekte pregleda Savetnica za rodna pitanja kako bi se osiguralo da se rod svugde integriše.⁵¹

UNMIK je takođe osnovao Implementacioni plan o rodnoj ravnopravnosti 2018. godine. Iako su vrhovne položaje u UNMIK-u konstantno zauzimali muškarci, do kraja februara 2021. godine, 41% osoblja misije su bile žene. Među međunarodnim osobljem, koje ima najveću rotacionu stopu, žene su sačinjavale 45%. Jednak broj žena i muškaraca učestvuju na sastancima visoke uprave, uključujući i lica zadužena za rodnu ravnopravnost, koja pomažu u regrutovanju

više žena radi rodne jednakosti.⁵² Godine 2019. SPGS UNMIK-a, Zahir Tanin, ponosio se činjenicom da su žene zauzele 40% rukovodećih položaja misije.⁵³ Uistinu, od kada je on stigao u misiju kao SPGS 2015. godine „bilo je 119 regrutacija, od kojih su 55% bile žene“, rekla je Tais Santa Kruz.⁵⁴

UNMIK je razvio obavezne obuke i obaveštavanja za svo osoblje. Obuka pokriva teme poput sprečavanja seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, sprečavanja seksualnog uznemiravanja i zlostavljanja za osoblje UN-a, kao i uvodne kurseve za osoblje UN-a. Osoblje učestvuje u obaveznim sastancima o ponašanju i disciplini, kao i u bezbednosnim sastancima koji uključuju rodno specifična pitanja.⁵⁵ Neobavezna obuka za celo osoblje uključuje teme kao što su rodna integracija i rodno odgovorna zaštita civila.

UNMIK ima naročito snažno prisustvo na severu Kosova, području koje, uprkos poboljšanjima u izgradnji mira,⁵⁶ ostaje uzdrmano konfliktom, a naporima da se promoviše mir i dalje su posebno relevantni. Sa ljudima svih etniciteta tamo, sa ljudima i dalje raseljenim iz svojih domova, sa trajnim paralelnim političkim strukturama i incidentima svakodnevnog nasilja, mali broj žena se oseća mirno i bezbedno.⁵⁷ U ovom kontekstu, srpska aktivistkinja za prava žena, Tijana Simić Laval, rekla je da UNMIK nije ispunio svoje obaveze da adekvatno sluša o potrebama žena:

U prvih deset godina bilo je stvarno malo govora o [1325]; samo je stavljena u fioku. U proteklih 10 godina bilo je samo podizanje svesti [o Rezoluciji]. Mi obeležavamo Rezoluciju svake godine, raznim konferencijama itd. ...[Sećam se u maju 2019. godine] mi smo govorile o žrtvama rodno zasnovanog nasilja i tu je bio ovaj tip [Miroslav Jenča, asistent Generalnog sekretara UN-a za Evropu, Centralnu Aziju i Ameriku] sa kojim je trebalo da se sastanemo, i on je kasnio. Stigao je sa još tri muškarca i seo za taj okrugli sto. Bila je samo jedna žena, savetnica za rodna pitanja. Dok smo mi žene razgovarale, ophođenje ih

muškaraca je bilo kao da govore „daj da završimo s ovim, pa da idemo kući“. Gledali su u mene, verovatno očekujući da ja govorim o etničkim problemima. Sve je samo proključalo iz mene. Samo sam ih zamolila da pokušaju primenu 1325 i CEDAW unutar UNMIK-a. Postoji veoma malo žena u UNMIK-ovoj misiji u Severnoj Mitrovici; one su veoma nepristupačne i ne slušaju nas. Mi smo za njih nebitne.⁵⁸

Dakle, usred nekoliko poboljšanja unutar UNMIK-a, neke aktivistkinje za prava žena i dalje osećaju da misija ne sluša pažljivo njihove potrebe.

Pre više godinama, kada su aktivistkinje čule da će nova Misija vladavine prava Evropske unije na Kosovu (EULEKS) zameniti UNMIK, one su se okupile da dokumentuju UNMIK-ove prethodne nedostatke i da ohrabre novu misiju EULEKS da ne ponovi njihove greške. Kancelarija za ljudska prava i rodna pitanja (KLJPRP) osnovana je kao „kancelarija za savetovanje i politiku koja ima pretežno preventivnu, savetodavnu i koordinacionu funkciju u obezbeđivanju da sve aktivnosti EULEKS-a poštuju međunarodne standarde u pogledu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti“. Kancelarija je od otvaranja misije 2008. godine imala dva mesta za međunarodne stručnjakinje za rodna pitanja i jedno za nacionalnu stručnjakinju u ovoj oblasti.⁵⁹

Uprkos svemu tome, opšti osećaj 2011. godine je bio da su rodna pitanja „planirana da budu marginalizovana“ unutar EULEKS-a. Kada su 2007. godine postavljena pitanja o mehanizmima koje EU postavlja iz Brisela za sprovođenje Rezolucije 1325, Hačinson je rekla:

Rečeno mi je da [ljudi u Briselu] ne vide zbog čega im je neophodan neko da ih savetuje o rodnim pitanjima, jer neće biti dovoljno posla. ... Stoga mislim da oni ne razumeju problematiku na najvišim nivoima, pa kako bi onda mogli da razumeju na nivou Kosova. Ja mislim da će oni sasvim odbaciti samu reč „1325“, kao i „rodni

mejnstriming“, „rodni balans“. Oni ne razumeju šta je Rezolucija.

Takođe sam rekla: „Ako nameravate da koristite Rezoluciju 1325, treba da shvatite da ćete onda biti odgovorni za njeno sprovođenje. Jer, ne možete je jednostavno koristiti samo kao pojam. Bićete odgovorni za to koliko dobro to obavljate i da li ćete zaista ... pokazati posvećenost rodnim pitanjima. To nije obaveza, osim ako je sprovedete, stoga treba da budete veoma pažljivi i da shvatite kuda želite da idete. Jer, koliko sam upoznata, jedinica za rodna pitanja koja je postavljena za rod, lutke, bombone, ne predstavlja predanost 1325, niti ženskoj ulozi u budućnosti Kosova.“

Prema tome, EULEKS u početku nije mnogo bolje prolazio od UNMIK-a u sprovođenju Rezolucije 1325, kao što je ilustrovano nedovoljnom zastupljenošću žena i nedovoljnom pažnjom prema sigurnosti žena, što je opisano u daljim poglavljima. Međutim, onda je usledilo nekoliko događaja unutar EU u Briselu, kao što je ranije objašnjeno, od strategija do strateški opredeljenih resursa.

Godine 2012, položaj Savetnice za rodna pitanja je postao institucionalizovan kao položaj visokog nivoa unutar EULEKS-a, te je osoba na ovom položaju izveštavala direktno kancelariji šefa Misije. Ovo je omogućilo Savetnici za rodna pitanja da pruža strateške i operativne savete, naročito o rodnoj integraciji i koordinisanju „svih unutrašnjih i spoljašnjih akcija Misije koje se tiču rodne integracije, promovisanja rodne ravnopravnosti, kao i primene Plana za žene, mir i bezbednost“. ⁸³ Kjara Taljani, ⁶⁰ savetnica za rodna pitanja u EULEKS-u, objasnila je svoju ulogu:

Savetnica [za rodna pitanja] daje komentare na dokumenta i izveštaje Misije, relevantno zakonodavstvo i podržava mehanizme primene u vezi sa rodnom jednakošću i ženskim pravima u oblasti

vladavine prava. Pored toga, Savetnica obavlja istraživanja i analize, osmišljava i pruža obuke o rodnom pitanjima i održava vezu sa kosovskim institucijama, organizacijama civilnog društva i međunarodnim organizacijama. Savetnica za rodna pitanja redovno saraduje sa svim relevantnim kolegama i kolegicama i zastupa Misiju za stolom Grupe za bezbednost i rod (SGG) [koju su koordinisale *UN Women*]. Zajedno sa njima, Savetnica za rodna pitanja identifikuje oblasti gde Misija unosi dodatnu vrednost, bilo direktnom intervencijom ili putem podrške i asistencije. Primeri ovoga su nekoliko kampanja o podizanju svesti (*Kaži na vreme*, rodna ravnopravnost, borba protiv rodno zasnovanog nasilja) koje je sprovedla Misija u koordinaciji sa svojim kolegicama i kolegama (Institut forenzičke medicine, MŽK, nevladine organizacije sa ženska prava), potpisivanje nekoliko izjava izdatih od strane SGG-a, kao i brojne pružene obuke izgradnje kapaciteta, od kojih je zadnje pomenuta usredsređena na one koji prvi reaguju u situacijama porodičnog nasilja, kao i na primenu nekoliko dugoročnih projekata, kao što je taj za podršku Udruženja žena kazneno-popravne službe Kosova.⁶¹

Taljani je takođe pojasnila da je od 2015. godine, EULEKS uspostavio „mrežu lica zaduženih za rodnu ravnopravnost sastavljenu od članica i članova osoblja iz različitih jedinica i kancelarija Misije, koji su imenovani da asistiraju Savetnici za rodna pitanja u omogućavanju uključivanja rodne ravnopravnosti i integracije rodne perspektive u radu njihovih kancelarija“.⁶²

U novembru 2020. godine, EU je lansirala Rodni Akcioni Plan III, „ambiciozan plan za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u službi spoljnih akcija EU“.⁶³ Prema ovom novom planu, kao misija ZBOP-a, EULEKS i Kancelarija EU treba da razviju implementacioni plan na nivou zemlje, i tu će biti

konsultativnih mehanizama sa lokalnim aktivistkinjama i organizacijama civilnog društva (OCD).⁶⁴

U međuvremenu, pozicija Specijalnog predstavnika EU na Kosovu je postala jedna od prvih misija van ZBOP širom sveta u kojoj je položaj Savetnice za rodna pitanja sa punim radnim vremenom uspostavljen 2018. godine. Imenovanje je usledilo nakon godina lobiranja od strane aktivistkinja za prava žena, zajedno sa unutrašnjim nastojanjem od strane EU lica zaduženih za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) i visokog osoblja da postoji potreba za takvim položajem. Prema Savetnici za rodna pitanja EU, Rej Šarl Kuejar, „sama činjenica da postoji savetnica za rodna pitanja u SPEU pokazuje da je EU na Kosovu zabrinuta za rodna pitanja“. Dodala je:

Sve je više ljudi [koji rade u EU] svesni su šta rodna ravnopravnost uopšte podrazumeva, kao i različitih instrumenata EU za sprovođenje rodne ravnopravnosti. Specifična svest o Rezoluciji 1325 varira. Međutim, mnogi naši programi, projekti i mogućnosti političkog dijaloga bili su usmereni ka otvaranju uma svih i uticaja na Vladu u vezi sa važnosti prisustva žena. Brojevi nisu dovoljni, ali prisustvo žena je u srži Rezolucije kao neophodan minimum. U 2018. godini, prvi događaj koji sam pomogla da se organizuje, kao Savetnica za rodna pitanja, bilo je lanširanje *Rodne analize Kosova*, koju je preuzela MŽK i finansirala EU. Pozvan je novoizabrani premijer. Bilo je obeshrabrujuće prisustvovati tome kako je morao da objašnjava u prostoriji punoj moćnih i kompetentnih žena da je imenovao samo šačicu žena među više od 100 ministarskih i potpredsedničkih mesta u svojoj Vladi. Danas je situacija potpuno drugačija. Već se čuju glasovi koji traže dobre izborne rezultate i da se žene budu u sastavu nove Vlade. Za vreme dok sam ja bila Savetnica za rodna pitanja, pokušali smo da posvetimo pažnju rodnoj ravnopravnosti i važnosti ženskih perspektiva i ženskih glasova u svim tačkama dnevnog

reda na sastancima između Šefa Misije i drugog osoblja i Vladinim zvaničnicima. Želimo da smatramo da smo, primerom i učešćem EU u različitim akcijama i aktivnostima u vezi sa učešćem žena u Vladi, dali naš skromni doprinos.⁶⁵

Ona je takođe primetila da je mehanizam pravne revizije EU doprineo uvažavanju rodne perspektive u nekoliko zakona i politika, uključujući Krivični zakonik Kosova, Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Zakon o radu, sve na osnovu konsultacija za aktivistkinjama za prava žena i stručnjakinjama za rodnu ravnopravnost na Kosovu.

Uspostavljanje položaja Savetnice za rodna pitanja na puno radno vreme je omogućilo EU da se sastane sa više žena na Kosovu, kako bi bolje razumela i zadovoljila njihove potrebe. EU je dvanaest uzastopnih meseci organizovala EU serije „Rodnih razgovora“ gde je angažovano do 500 žena i muškaraca u debatama o rodnoj ravnopravnosti u vezi sa raznim temama, kao što su izbori, osobe sa invaliditetom, sloboda izražavanja, politika i zdravlje. Globalni Otvoreni dan, organizovan zajedno sa UN-om 2019. godine, posvećen je primeni Rezolucije 1325. Specijalni predstavnik EU je takođe imao programe jačanja prisustva žena u političkom i javnom životu. Projekat „Žene u politici – samopouzdanje, uticaj i efektivno liderstvo – osiguravanje rodno odgovornog i inkluzivnog procesa političkog dijaloga“ bio je u vezi sa primenom Rezolucije 1325, jer je nastojao da unapredi reprezentaciju žena u politici, mestima gde se donose odluke, kao i u međunarodnim pregovorima na Kosovu. Savetnica za rodna pitanja se angažuje u pripremanju ključnih mesta u javnim govorima i komentaranju zakona, kako bi se osigurala rodna perspektiva u celokupnom političkom radu EU.

U međuvremenu, Kancelarija EU na Kosovu je takođe imala rodne ključne tačke od 2015. godine u svom Odeljenju za saradnju i angažovala je spoljašnju ekspertizu od MŽK da podržava rodnu perspektivu u svim spoljašnjim finansiranjima. Ovo je imalo dodatnu vrednost institucionalizacije angažovanja

organizacija za prava žena u celokupnom planiranju i programskog radu EU, osiguravajući da se uzima u obzir rodna perspektiva koja zadovoljava potrebe žena i devojčica. Počev od 2017. godine, EU je isto tako uvodnu rodnu obuku učinio obaveznom za svo osoblje i učinio je usklađeno praćenje raspoloživim, pružano od strane MŽK kao iskusne organizacije za prava žena.

Istorijski gledano, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), koja je zadužena za demokratizaciju, je pozicije savetnica za rodna pitanja zamenila licima zaduženim za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*). Ćosaj-Mustafa, koja je nekada radila sa OEBS-om, kaže: „Oni su imali lica zadužena za rodnu ravnopravnost, što je zapravo zadatak, odnosno pozicija koja je dodata nekome ko je imao malo bolje znanje o pravima žena.”⁶⁶ Priroda „dodavanja” zadatka na već postojeće odgovornosti, vremenom je otežala stvaranje balansa. Licima zaduženim za rodnu ravnopravnost nedostajao je uticaj koji imaju savetnici na visokom nivou. „Imala sam određeni uticaj”, rekla je Teodora Krumova, koja je bila na ovoj poziciji u OEBS-u. „Ali u isto vreme, ova konkretna pozicija mi je omogućila da vidim koliko malo mogu da uradim iz mog položaja srednjeg nivoa.”⁶⁷

„Ako nemate položaj i angažovanje na najvišem nivou, onda ne možete [mnogo] uraditi,” rekla je Ćosaj-Mustafa:

Ključne osobe za rodna pitanja treba da pokriju širok spektar pitanja i aktivnosti. Sredinom 2009. pokušali su to da uravnoteže imenujući zamenika Šefa Misije kao Lice zaduženo za rodnu ravnopravnost unutar Misije. U suštini, ta funkcija je samo dodata zameniku Šefa Misije, ali, realno gledajući, zamenici Šefa Misije su ljudi sa diplomatskim iskustvom i različitim poreklom, stoga nemaju mnogo znanja o rodnim pitanjima. Verujem da se to sada promenilo, sada imaju drugu osobu koja savetuje zamenika Šefa Misije o rodnim pitanjima. Ali ipak, to je funkcija samo savetodavnog karaktera, a ne oruđe strateškog upravljanja za

spvođenje rodno budžetiranja i uključivanja rodne perspektive. U Beču postoji pozicija Više savetnice za rodna pitanja, ali njihovi resursi su veoma ograničeni. Oni ne mogu savetovati i raditi pojedinačno sa svakom misijom jer treba da pokriju mnogo širi spektar pitanja i aktivnosti.

[Takode na nivou misije] ljudi ne znaju kako da obavljaju svoj posao. Oni nisu dobro obučeni na uvodnom kursu u Beču. Sesija o podeli na rod i pol traje nekih 20 ili 30 minuta i to je sve što ljudi dobiju - ne dobijaju konkretne alatke o tome kako da obavljaju rodno uključivanje.

Ovo je razlog zbog čega su „savetnice za rodna pitanja na višem upravljačkom nivou i zaposleni za rodna pitanja sa punim radnim vremenom potrebni, a ne samo ključne osobe za rodna pitanja“, objasnila je visoka savetnica UNDP-a za rodna pitanja, Džoselin Talbot, 2011. godine. „Neophodni su nam položaji na više nivoa. Ovo su poslovi sa punim radnim vremenom.“⁶⁸ Talbot je naglasila važnost postavljanja visokih savetnica za rodna pitanja na najviše nivoe na kojima imaju mandat i sposobnost da uvedu rodnu perspektivu u institucije.

Od 2011. godine, OEBS je pravio napore da rešava ove probleme. Oni su uspostavili Savetnice za rodna pitanja i druge zaposlene da podržavaju uključivanje rodne perspektive u Misiji i da prate napredak⁶⁹. Misija organizuje kontinuirane obuke i unapređuje treninge o rodnoj ravnopravnosti za lica zadužena za ovu temu (eng. *Gender focal points*) i druge zaposlene. Naprimera, 2010. godine je Misija organizovala trening o rodnom uključivanju i posvećivanju pažnje pitanjima rodno zasnovanog nasilja u svoj rad i programe. Lica zadužena za rodnu ravnopravnost i menadžment imaju obavezu da odgovore na specifične indikatore koji se odnose na rodna pitanja u svakom svom godišnjem izveštaju o radu.

Biljana Nastovska, Savetnica za rodna pitanja u Misiji OEBS-a na Kosovu je pojasnila:

Mi imamo obimnu i sveobuhvatnu politiku, naš Rodni Akcioni Plan je dostupan onlajn. [On] je razdvojen na dva plana: I uključivanje rodne ravnopravnosti unutar OEBS-a, što podrazumeva politike ljudskih resursa, upravu, obuhvaćenost, komunikaciju, itd, i II koji se odnosi na sve što radimo sa našim korisnicima. Svi naši programi ... moraju da uključuju rodnu perspektivu u svakodnevnoj primeni. [Mi] savetnice za rodna pitanja ili zaposlene --- smo te koje osiguravaju komponentu uključivanja [i] praćenja napretka na svakih šest meseci. Na kraju godine prikupljamo rezultate i analiziramo ih. Zatim odlučujemo šta će se desiti naredne godine, upoređujući napredak. Na primer, ja sam skroz promenila naš Akcion plan za rodnu ravnopravnost i preradila ga nakon što se COVID-19 desio.⁷⁰

Postavljanjem pozicija lica zaduženih za rodnu ravnopravnost na najvišem nivou, savetnica za rodna pitanja i dodatnih lica zaduženih za rodna pitanja, OEBS je naizgled sada bolje pozicioniran nego 2011. godine, i uključuje rodni aspekt u napore Misije.

Usred nekoliko unutrašnjih poboljšanja, koja se tiču spoljnih odnosa sa grupama za ženska prava i braniteljicama, izvesna zabrinutost je još uvek postojala među aktivistkinjama u vezi OEBS-ovog pristupa i Misije. Jedna aktivistkinja, koja je želela da ostane anonimna, je rekla:

OEBS obavlja posao organizacija za prava žena! OEBS je sasvim promašio svoju Misiju na Kosovu. Umesto da radi na onome za šta im je dat mandat, na slobodnim demokratskim izborima, oni obavljaju [rad] organizacija civilnog društva i takmiče se za fondove donatore za programe koje bi organizacije za ženska prava trebalo da obavljaju. Tako da OEBS, po mom mišljenju, ne bi ni trebalo da bude na Kosovu, ili bi trebalo da imaju jednu kancelariju i da rade posebno

sa manjinskim zajednicama. Sada imamo EU na Kosovu i ne treba nam druga institucija, poput OEBS-a koja radi iste stvari ili kopira i imitira druge. OEBS ne sprovodi Rezoluciju 1325.⁷¹

Za neke aktivistkinje, promene unutrašnje politike su bile nedovoljne ako svi predstavnici i predstavnice OEBS-a nisu sprovodili sve i druge ciljeve Rezolucije, poput osiguravanja konsultacija sa ženama i zastupanja potreba i prioriteta žena Kosova u svom radu. Iako se OEBS bavio nekolicinom važnih pitanja za žene, kao što su imovinska prava, rodno zasnovano nasilje i učešće žena u politici, ponekad ovi naponi nisu bili planirani u dovoljnim konsultacijama sa grupama za prava žena. Tako da je OEBS-a nekada zanemarivao rad aktivistkinja, podrivao njihove autentične napore da zadovolje potrebe žena, pa su čak i doprineli nepotrebnom duplom poslu. Aktivistkinje su želele da se OEBS sa njima više konsultuje prilikom planiranju programa, a ne samo nakon toga.

U UNDP-u, 2011. godine, dokazano je da je visoki položaj Više savetnice za rodna pitanja UNDP-a, Džoselin Talbot, njoj omogućio da uključi rodna pitanja u UNDP u većoj meri nego, na primer lica zadužena za rodnu ravnopravnost koja su postojala pre nje u UNDP-u. Ona je uvela institucionalne aranžmane unapređenja rodne ravnopravnosti, uključujući sprovođenje Rezolucije 1325.⁷² Njen visoki položaj joj je omogućio da utiče na planiranje budžeta, kao i na unutrašnje procedure kao što su nabavka i zapošljavanje. Identifikovanje do koje mere su rodna pitanja uključena u program UNDP-a ukazuje na napredak koji se u međuvremenu desio.⁷³ Talbot je kasnije napustila UNDP i odgovornosti u vezi sa rodnom ravnopravnosti je preuzeo Rezidentni koordinator/Rezidentni predstavnik, na najvišem nivou, gde je predsedavala Savetnica programa za rodna pitanja.⁷⁴

Rad UNDP-a i drugih agencija UN-a je usmeravana UN-ovim Planom 2030, koji se sastoji od 17 ciljeva održivog razvoja (SDG) za ljude, planetu i prosperitet. Dva cilja su direktno povezana sa implementacijom Rezolucije 1325 - Cilj 5 o

postizanju rodne ravnopravnosti i osnaživanju svih žena i devojčica, kao i Cilj 16 o promovisanju miroljubivih i inkluzivnih društava za održiv razvoj, pružanje pristupa pravosuđu za sve i izgradnju efektivnih, odgovornih i inkluzivnih institucija na svim nivoima. Plan 2030 je posvećen osiguravanju punog učešća žena u izgradnji mira i izgradnji države.⁷⁵ Štaviše, UNDP ima međunarodnu Strategiju za rodnu ravnopravnost za period 2018-2021, treću te vrste, koja sadrži nekoliko obaveza, uključujući podršku u primeni Rezolucije 1325 za žene, mir i bezbednosti i Rezolucije 2250 o mladima, miru i bezbednosti omogućavanjem uključenosti žena i mladih žena na položaje pregovora, posredništva i donošenja odluka.⁷⁶

Nekoliko agencija UN-a takođe imaju strategije i akcione planove o rodnoj ravnopravnosti, barem na međunarodnom nivou⁷⁷, a one su dovele do nekoliko programa o rodnoj ravnopravnosti na Kosovu.

Na međunarodnom nivou, mandat *UN Women* je da unapredi rodnu ravnopravnost ne samo eksterno, već i među agencijama UN-a.⁷⁸ Na Kosovu, ovo je značilo napor da se osnuje mehanizam koordinacije među agencijama na teme rodne ravnopravnosti koji okuplja sve čelnike agencija UN-a. Pored toga, zajedno sa MŽK i OEBS, *UN Women* su koordinisale Grupu za bezbednost i rod (SGG) od 2007. godine, koja okuplja kosovske institucije, agencije UN-a, civilno društvo i druge međunarodne organizacije da raspravljaju o pitanjima u vezi sa jačanjem bezbednosti žena i devojčica.⁷⁹ SGG nastoji da osnaži koordinaciju i deljenje informacija među članicama, a u cilju povećanja sigurnosti i bezbednosti žena.⁸⁰

U međuvremenu, osnivanje *UN Women* 2010. godine, kao entiteta UN-a koji zamenjuje UNIFEM, imalo je interesantne posledice za primenu Rezolucije 1325 od strane raznih agencija UN-a, usred šire predanosti ka rodnoj ravnopravnosti. U praksi, transformaciju *UN Women* su ponekad možda koristile druge UN agencije, kako bi izbegle odgovornost za primenu Rezolucije 1325. Prema Ljuljjeti Demoli iz Kosovskog centra za rodne studije (KCRS): „UNIFEM i *UN Women* su [jedine] međunarodne organizacije koje su

radile na primeni Rezolucije 1325". Kada je istraživački tim kontaktirao UNDP za intervju, predstavnik je odgovorio: „Da li ste prvo kontaktirali UN Woman o ovome? Jer glavna agencija UN-a koja radi na primeni Rezolucije 1325 je *UN Women*.”⁸¹ Mi smo ih podsetile da su i oni odgovorni za sprovođenje Rezolucije 1325, nakon čega su prihvatili da budu intervjuisani. Prema Rogovi:

Agencije UN-a [na Kosovu] i dalje imaju puno posla, osim naravno *UN Women*. Ja ne razumem ovaj deo o agencijama UN-a. Kada god se radi o rodu ili 1325, oni kažu „Mi imamo *UN Women*!”. To je pogrešno! Rezolucijom 1325 treba da se bave sve agencije. Nisu samo *UN Women* te koje bi trebala da je primenjuju i zagovaraju za nju. To treba svi da rade.

Agencije UN-a su preduzele neke inicijative da ovo promene 2020. godine, naročito uoči obeležavanja 20-godišnjice Rezolucije 1325. UNDP, UN Women i drugi su saradivali da podrže nekoliko napora, uključujući i podršku mladim ženama da budu deo mirovnih procesa.

Ukratko, misije su „velike mašinerije“ koje je teško voditi, rekla je Sirpa Rautio, koja je radila i za UN i za EU:

Želim da mislim da smo nešto postigle. Definitivno smo postale ‘malo jači igrač’, ne toliko marginalizovane kao što smo bile u početku. Planirano je marginalizovanje [roda], a ja mislim da smo uspele da izađemo iz toga. I mislim da treba da dođemo do strateške tačke planiranja, do samog procesa, čime ćemo dobiti više uticaja. To je bespotrebno otežano, zbog slabosti mandata ljudskih prava i rodnih pitanja, a i našeg položaja i veličine.

Pored nekoliko značajnih dostignuća, osećaj marginalizacije i česte nemoći stalne su teme savetnica za rodna pitanja na Kosovu. Kao što je sažela Kler Hačinson:

„Mislim da je došlo do razdvajanja 'Oh rod... Vi radite svoj posao, a mi ćemo raditi naš, ozbiljan, posao. Mi ćemo raditi prave stvari. I da, mi ćemo se igrati sa vama, jer smo prisiljeni na to, ali vas nećemo ozbiljno shvatati. I mislim da je to najveća prepreka“. Izuzetak je bila Džoselin Talbot, koja ima visoki položaj unutar UNDP-a, i stoga je uspjela da utiče na promene u politici. Sledeći primere i možda na osnovu naučenih lekcija, do 2020. godine većina međunarodnih misija na Kosovu je imala Savetnice za rodna pitanja sa punim radnim vremenom. Ovo je, primetili su, doprinelo nekim poboljšanjima u rodnom uključivanju unutar njihovih organizacija i time, takođe, unapređenju primene Rezolucije 1325.

Sposobnost savetnica za rodna pitanja da osiguraju da su interesi žena predstavljeni čini se da zavisi od njihovog staža i moći unutar Misije; sopstvenog znanja i posvećenosti sprovođenju Rezolucije, uključujući predanost angažovanju lokalnih liderki; te spremnosti pretpostavljenih da prate njihove preporuke. Njihova sposobnost za unapređenje rodne ravnopravnosti može se umanjiti unutrašnjim otporom, strahom od gubitka posla, nedostatkom stručnosti, nedovoljno razvrstanim podacima o polu, kratkim mandatima i stalnim protokom osoblja, tako da „uvek treba ponovo da obavite poslove za koje mislite da ste ih već završili“. Ove prepreke, pomenute 2011. godine, očigledno su izbledele vremenom, jer su se institucije navikle na savetnice za rodna pitanja i uvidele koristi koje su mogle da donesu. Rastuća svest o relevantnosti unapređenja rodne ravnopravnosti unutar samih misija, na koju su najčešće uticale savetnice za rodna pitanja i obavezne obuke, doprinela je i povećanoj svesti unutar misija i time poboljšanoj primeni Rezolucije 1325.

Uprkos poboljšanjima, većina savetnica za rodna pitanja i lica zadužena za rodnu ravnopravnost na Kosovu i dalje navode da se osećaju usamljeno, nedovoljno podržano i da nemaju dovoljno sredstava. U nekim slučajevima, one su imali veliku odgovornost za interno i eksterno uvođenje rodne perspektive koje se protezalo kroz značajne misije sa stotinama

zaposlenih. Kao što je neko prokomentarisao: „Najčešće, ovo je ‘nemoguća misija’“.⁸²

I pored znatnih koraka napred, nekoliko društvenih normi koje su vekovima stare i dalje zahtevaju vreme da bi se promenile i za to je, pored savetnica za rodna pitanja, potrebno da se liderstvo aktivno angažuje. Kao što je jedna savetnica za rodna pitanja primetila:

Rodne strukture su svuda, tako da će uvek biti problema. One su prisutne i u međunarodnim ustanovama, i to stvara prepreke za primenu 1325. I dalje postoji potreba za institucionalnim promenama. Čak i uz sav politički pritisak za primenu ovog Plana, ti i dalje trošiš mnogo vremena, kao da ti lično moraš da ih sve ubediš, što je neugodan položaj u koji stavljamo savetnice za rodna pitanja. Mi od njih očekujemo da promene ljudsko ponašanje i društvene stavove koji su građeni vekovima – kako da to uradiš? To je nemoguće. Najbolji način, ja mislim, jeste biti pragmatičan u onome što *možemo* promeniti. Potrebna je visoka liderska uloga koja doprinosi ovim širim promenama. Možemo tu da vidimo neki pomak, ali rodne strukture i dalje postoje.

Obuka KFOR trupa

Ovo je bio proces učenja kroz rad.

Tili Strusnajder, Savetnica za rodna pitanja u
UNMIK policiji, 2011. godine

KFOR je takođe malo kasnije počeo institucionalizaciju rodne perspektive na Kosovu. Zemlje koje su slale trupe su imale obavezu da obezbede obuke pre pozicioniranja samih trupa, u skladu sa Rezolucijom 1325. Međutim, aktivistkinje za prava žena su osetile da su dodatne obuke neophodna. Godine 2007. Rogova se seća napora da ohrabri KFOR da obezbedi obuku:

Pre dve godine Fondacija *Kvinna till Kvinna* je organizovala sastanak u Swebat-u, švedskom kampu KFOR-a. Tamo smo predavali o stanju žena na Kosovu, Rezoluciji 1325 i našoj kulturi. To je to. Želele smo da nastavimo sa ovim predavanjima, ali se to nije dogodilo.

Godine 2007. bila sam pozvana na sastanak u Švedskoj. Na sastanku je govorio Specijalni izaslanik UN-a za pregovore o statusu Kosova, Marti Ahtisari. Pozvali su me da govorim o statusu Kosova. Sastanku su prisustvovali donosioci odluka na visokom nivou, kao što su ambasadori Srbije i Rusije u Švedskoj, između ostalih. Nakon mog govora, Karl Henrik Asargard (bivši politički savetnik u multinacionalnom sedištu KFOR-a) mi je prišao jer ga je ono što sam tamo govorila pogodilo. Rekao mi je: „Moramo se sastati.“

Kada smo se vratili na Kosovo, on je došao u moju kancelariju. Razgovarali smo, i nakon tri sata mi je rekao: „U redu, šta ŽMK traži od KFOR-a?“

Ja sam objasnila: „Od 1999. smo želele da redovno posećujemo ove baze i govorimo o kulturi, ženskom položaju i 1325.“ Nakon našeg razgovora, on je organizovao sastanke.

Aktivistkinje za prava žena su dva puta govorile u švedskim, finskim i irskim KFOR bazama 2007. godine.⁸³ Međutim, kako je završena Misija Karl Henrik Asargarda, tako su završene i obuke koje uključuju aktivistkinje za prava žena. Njegov naslednik nije nastavio sa programom. Neke baze, kao što je vojna baza Sjedinjenih Država, nikada nisu pristale da učestvuju u programu. „Hm hm... Amerikancima ova predavanja i ne trebaju?“ rekla je Ljuljeta Vunići:

Sada je 2007. godina, tako da možete videti koliko pažnje oni zaista posvećuju ovim temama. Došli su 1999. i nakon osam godina su odlučili da to urade - samo dva sata podizanja svesti o rodnim pitanjima. Drago mi je, ali izgubljeno je mnogo vremena. Moglo je da se uradi na drugačiji način, i to bi imalo nekog uticaja.

Oni zaista ne obraćaju pažnju na rodni aspekt. Sve što vidim od KFOR-a su čudne TV reklame i ogromni bilbordi širom Kosova sa veoma patronizujućim porukama. Na primer, KFOR bilbori na kojima vidite ženu koja pokazuje pitu i kaže „I ja sam Kosovo“. Poenta je bila „I ja sam uključena. Ovde sam“. I onda imate ovu tradicionalnu, stereotipnu ulogu žene koja pravi pite, pa to zvuči kao „Ne zaboravite žene; one kuvaju i prave pite.“ Nisu se setili ničeg drugog, na primer slike poslovne žene ili žene koja nešto drugo radi. Prikazati ženu koja pravi pitu i govori „I ja sam Kosovo“ je zaista uvredljivo, čudno i puno predrasuda.⁸⁴

Članice MŽK na stereotipe o ženama i muškarcima na Kosovu reagovala pismom koje su poslale KFOR-u 2010. godine. Rogova se priseća:

Najpre je KFOR postavio bilbord muškarca bez majice sa porukom „KFOR je jak“. Mi smo reagovala. Kada smo poslale saopštenje u medije kritikujući KFOR, nemački Šef KFOR-a [Markus Bentler] nas je pozvao da se sastanemo. [O]n je bio vrlo uznemiren. Rekao je: „Ne razumem zašto ste morale da idete u medije. Mogle ste da dođete meni“. A ja sam rekla: „Jer nas vi ne biste ni pozvali da dođemo da nismo otišle u medije, ja to znam iz iskustva“. [O]n je bio stvarno iskren i rekao je: „U redu, kažite mi šta da radim“. Ja sam rekla: „U redu. Pod jedan, postavite Savetnicu za pitanja rodne ravnopravnosti u vašoj Misiji. Pod dva, konsultujte se sa nama pre nego što objavljujete kampanje za informisanje, kako bismo vas mi savetovale o sadržaju i pristupu“.

Aktivistkinje su dobile neposredan odgovor KFOR-a. „Promenili su reklamu“, rekla je Beldžare Muharemi, bivša predsedavajuća Odbora ŽMK-a. „Posavetovali su se sa nama svaki put uoči novih kampanja pitajući: ‘Da li smo dobro predstavili žene i muškarce?’⁸⁵ ŽMK je pregledala materijale KFOR-ovog odeljenja za odnose sa javnošću, kako bi se osiguralo da su rodno osetljivi.

Štaviše, kako se Rogova priseća: „Ja se ne šalim, samo nedugo nakon našeg sastanka, Savetnica za rodna pitanja je stupila u Misiju“. Odista, odluka NATO-a da uspostavi položaj Savetnice za rodna pitanja je doneta iste te 2010. godine, a prva zaposlena Savetnica za rodna pitanja stupila je na dužnost u novembru 2010. godine⁸⁶. Proces uvođenja ovog položaja počeo je u decembru 2007, na osnovu formalne politike NATO Saveta evro-atlantskog partnerstva o sprovođenju Rezolucije 1325, ali je kreiranje položaja unutar KFOR-a zahtevalo vreme. KFOR-ova druga Savetnica za rodna pitanja, Elizabet Šlajher,

ohrabrila je zapošljavanje žena unutar KFOR-a i u timovima za monitoring koji su u dnevnom kontaktu sa stanovništvom.⁸⁷ Ona je takođe radila na integrisanju rodničkih perspektiva unutar operacija KFOR-a kroz obrazovanje i obučavanje osoblja.

„Od tada se naša saradnja nastavlja“, rekla je Rogova. MŽK je počela da prisustvuje redovnim sastancima sa KFOR-om, dajući savete za druge medijske kampanje. Nekoliko godina MŽK je obučavala svaku novu generaciju trupa KFOR-a kada bi stigle na Kosovo. Svakih šest meseci, trupe su sa MŽK razgovarale o položaju žena na Kosovu, tekućim inicijativama MŽK i načinima na koje bi same trupe KFOR-a mogle da primene Rezoluciju 1325.

U poslednjoj deceniji, KFOR je pretrpeo nekoliko promena i poboljšanja od perioda kancelarije Savetnice za rodna pitanja (kancelarija GENAD) koja je osnovana 2010. godine. Kancelarija GENAD nastavila je da razvija programe obuka za određenu publiku i zaposlene na različitim nivoima u okviru KFOR-a; integrisala je rodna pitanja u Tim za nadzor veza (LMT), gde vojnici stupaju u vezu sa lokalnim stanovništvom; i posvetila pažnju rodnoj ravnopravnosti u okviru projekata civilno-vojne saradnje. Na primer, LMT timovi KFOR-a donirali su materijal skloništu za žrtve nasilja u porodici u Uroševcu, robu tokom pandemije COVID-19 i opremu organizaciji *Jeta* [Život], koja podržava i obučava žene da postanu ekonomski nezavisne.

Ova kancelarija saraduje sa grupama za ženska prava, kancelarijom EU/SPEU UNMIK-a, EULEKS-om i OEBS-om, kao i sa institucijama poput Ministarstva kosovskih bezbednosnih snaga.⁸⁸ Kako to tvrde predstavnici KFOR-a, ovi napori nastoje da unaprede bezbednost, shodno konceptu ljudske bezbednosti.

KFOR je 2017. godine organizovao „Dan rodne perspektive“, pozivajući aktivistkinje MŽK da govore.⁸⁹ Zatim, signalizirajući nastavak saradnje MŽK-a i KFOR-a, na zahtev MŽK-a, KFOR je organizovao konferenciju povodom 20-godišnjice Rezolucije 1325 tokom 2020. godine. „Nikada nisam čula za vojnu bazu koja je održavala konferenciju o rodnoj

ravnopravnosti i osnaživanju žena unutar baze. Ovo je prvi put“, primetila je Rogova.⁹⁰ Zapravo, iskustvo KFOR-a u primeni Rezolucije 1325 predstavljeno je u okviru NATO-a, a informisane su i mirovne operacije širom sveta.

U međuvremenu, u policiji UNMIK-a, Tilli Strusnajder je bila Savetnica za rodna pitanja i bila je prva policijska savetnica za rodna pitanja u misijama UN-a širom sveta, kao deo „pilot“ inicijative 2003. godine. Tada su njeni problemi bili povezani sa birokratskom strukturom UN-a:

Za UN je ovo bio proces učenja kroz rad. U svetu savetnica za rodna pitanja, moj izbor je shvaćen kao direktna pretnja Kancelarije za rodna pitanja. Nije bilo razumevanja unutar UNMIK-a o tome kako funkcioniše policija, kako komunicira i kako shvata načine za sprovođenje ravnopravnosti u sektoru bezbednosti. Ovo je usporilo posao koji mi je dodeljen, koji je interno i eksterno uključivao rodna pitanja u relevantne oblasti policije unutar Misije i Kosovske policijske službe. Drugo, bila sam izolovana od strane Savetnice za rodna pitanja UNMIK-a i moj rad nije prepoznat. Takođe sam bila isključena iz izveštavanja unutar UN-a i sistema sastajanja sa OMO.

Strusnajder je rekla da je morala da se „bori“ za obaveznu obuku o rodno zasnovanom nasilju i nasilju u porodici za novo osoblje policije. Ona nije uvedena sve do 2004.⁹¹ Obuka se bavila nasiljem u porodici, trgovinom ljudima, zlostavljanjem dece i nultom tolerancijom na nasilje za UNMIK policiju koja posećuje barove koji su na crnoj listi, a u kojima se veruje da se seksualna trgovina dešavala. Iako je tokom vremena videla neke pozitivne promene, osetila je da je potrebno mnogo više:

UN sada ima savetnike za rodna pitanja u OMO policiji i vojsci. Ovo je veliki korak napred, ali ne i dovoljan iz moje perspektive. Nakon 12 godina u misijama na operativnom nivou, vidim da su shvatili rodni koncept

u smislu toga „šta“, ali njima definitivno nedostaje proces „kako“ na operativnom nivou. Sprovođenje rodnih politika unutar policije razlikuje se od onoga u vojsci, a razlikuje se i unutar samih policijskih snaga. Moramo da prihvatimo ovo kako bi bili uspešni. *Moramo* se prilagoditi misiji i rodnoj realnosti u zemlji domaćina. Rad sa nacionalnim sagovornicima i sagovornicama na kontekstualan način je ključ za napredak u rodnim pitanjima i održivost u odnosu na lokalnu vlast!

„Bez žena u pregovaračkom timu“

Savet bezbednosti bi trebalo da promeni stav o Rezoluciji jer kada su došli sa Misijom na Kosovo, samo jedna žena iz Engleske je bila ambasadorica; svi ostali su bili muškarci. Prvi korak u sprovođenju Rezolucije treba da preduzmu same Ujedinjene nacije; one treba da omoguće ženama veće učešće.

- Đilnaze Sula, narodna poslanica, 2007.

Godine 2001. predstavnici UNMIK-a su pripremili dnevni red za posetu prve delegacije Saveta bezbednosti UN-a Kosovu. Ambasador Anvarul K. Čaudri iz Bangladeša, koji je predvodio delegaciju, želeo je da se sastane sa ženskim grupama. Međutim, predstavnici UNMIK-a su rekli: „Agenda delegacije je popunjena.“ Ambasador Čaduri, pristalica prvog pasusa Rezolucije 1325, insistirao je da se sastane i sa ženama. Zatražio je raspored zakazanih poseta.

„Od 08:00 ujutro do 21:30 uveče“, odgovorio je UNMIK.

Ambasador Čaudri je zatražio sastanak sa ženskim grupama u 21:30 u svom hotelu.

Iako su liderke smatrale da je sramota da se sastaju kasno uveče u hotelu, a ne zvanično, složile su se da se nađu zbog upornosti i posvećenosti ambasadora Čadurija.

Političarke i aktivistkinje otišle su zajedno u hotel. Bile su prijatno iznenađene kada su videle da čitava pratnja ambasadora Čadurija prisustvuje sastanku. Prisustvovali su i predstavnici UNMIK-a, uključujući i zamenika Šefa UNMIK-a Toma Keningsa, koji je na Kosovu bio već skoro dve godine, a nikada nije tražio sastanak sa ženama, rekly su aktivistkinje za prava.

Inicijativa ambasadora Čaudri da se sastane sa ženama je dobar primer zahteva za „povećanjem učešća žena i ženskih organizacija u aktivnostima za sprečavanje, upravljanje, rešavanje i odgovor na sukobe i kršenje ljudskih prava žena i devojčica“, kao što stoji u Rezoluciji 1325.⁹² Bila je to, ipak, konsultacija proistekla više iz njegove dobre volje, nego uputstava Saveta bezbednosti, kako su kasnije posete Misija pokazale. „Za mene, on je bio heroj“, rekla je Rogova.

U decembru 2002. druga delegacija Saveta bezbednosti UN-a došla je na Kosovo pod vođstvom norveškog ambasadora Ole Peter Kolbija. Ponovo, UNMIK programom nije predvideo posete i sastanak sa ženama. Žene su ponovo lobirale da se sastanu sa delegacijom i ponovo se sastanak održao nakon radnog vremena. Kada je delegacija Saveta bezbednosti ušla u prostoriju za sastanak, kosovske žene su izbrojale 15 članova, od kojih je samo jedna bila žena.⁹³ Rogova se seća:

Sedele smo zajedno, ne samo Albanke, već i Srkinje, Bošnjakinje, Turkinje i Romkinje. Govorile smo o političkom statusu Kosova i Rezoluciji 1244. Onda je ambasador Kolbi prekinuo raspravu rekavši: „Status Kosova je pitanje za političke stranke. Sada govorimo o ženskim pitanjima. Razgovarajmo, na primer, o Rezoluciji 1325“.

Mi smo ga pogledale i rekle: „Šta?“

Bile smo uvređene i iznenađene zbog očiglednog nedostatka znanja ambasadora da, u skladu sa Rezolucijom 1325, žene treba da budu uključene u pregovore o konačnom statusu Kosova. Upitale smo ga: „Zar ne mislite da je status pitanje koje se odnosi i na žene? Ovo je direktno navedeno u Rezoluciji 1325.“⁹⁴

I onda smo pitale: „Govoreći o Rezoluciji 1325, kako to da je u vašoj delegaciji samo jedna žena?“. Tip se postideo.

Rekao je: „Oprostite, imam još jedan sastanak.“ I napustio je salu.

Još jedan Skandinavac je došao na Kosovo nakon nekoliko godina, nastavlja Rogova:

Kai Eide nije uopšte želeo da se sastane sa ženama, iako je njegova Misija bila od velike važnosti: politički status Kosova. Kai Eide je bio Specijalni izaslanik Generalnog sekretara UN-a 2005. godine. On je pratio sprovođenje *Standarda za Kosovo* (i ocenjivao da li postoje uslovi da se uđe u politički proces određivanja budućeg statusa Kosova).⁹⁵ Nikad prilikom poseta Kosovu i Srbiji nije se sastajao sa ženama.

I, konačno je 'pristao', nakon našeg velikog pritiska.

Kada smo se našle sa njim, počele smo da govorimo o statusu i on je odvratio: „Nemojte mi govoriti kao muškarci. Govorimo o ženskim pitanjima“.

Mi smo odvratile: „Opa!“, a zatim rekle: „1325 nam daje pravo da govorimo o statusu“.

I onda je on rekao: „Oh, oprostite...“ jer nije nikada pročitao Rezoluciju. Okrenuo se ka svom asistentu i upitao: „Šta kaže Rezolucija?“ I zatim se utišao. Lik je začepio usta i nije više rekao ni reči jer nije ništa znao o Rezoluciji“.

Nedostatak političke volje i nedostatak znanja su dva razloga zbog čega Rezolucija nije primenjena.

Naime, završni izveštaj Kai Eide o spremnosti Kosova da započne pregovore o statusu, nije nijednom pomenuo žene.⁹⁶

U tri od četiri izveštaja misija za praćenje Saveta bezbednosti UN-a koje su posetile Kosovo, nisu pomenute ni žene ni devojčice.⁹⁷ Taj jedan izveštaj gde se pominjemo samo navodi da se Šef Misije, ambasador Ole Peter Kolbi, sastao sa ženama 2002. U njemu je pisalo: „Predstavnice civilnog društva

naglašavaju da su žene različitih nacionalnosti zajedno radile na projektima izgradnje mira, ali da nisu dobile podršku ni UNMIK-a, ni OEBS-a".⁹⁸ Izveštaj je citirao Rezoluciju 1325 i 'primetio' kako „žene takođe mogu doprineti razvoju civilnog društva i igrati važnu ulogu u pomirenju zajednica.”⁹⁹ Međutim, izveštaj nije pomenuo pitanja sa kojima se žene suočavaju ili kršenja ljudskih prava žena. U poređenju sa ostalim problemima o kojima se raspravljalo u izveštaju, potrebe žene su zataškane.

'Tim jedinstva' pregovora... (bez žena)

Žene nisu bile deo rasprave o konačnom statusu Kosova.

- Arjeta Redžaj, politička savetnica
potpredsednice Vlade Edite Tahiri, 2011.

„Godine 2005. i 2006. Kosovo se pripremalo za još jednu fazu mirovnih razgovora sa Srbijom“, rekla je Edita Tahiri. „Dok su se lansirale ideje da će se o statusu razgovarati sa Srbijom uz posredništvo Ahtisarija, mi žene smo želele da imamo jednu ženu za pregovaračkim stolom za mir i rešavanje političkih pitanja na Kosovu. Zaista smo na tome naporno radile na različite načine. Najpre, organizovale smo koordinaciju liderki u politici i civilnom društvu. Takođe, individualno smo lobirale za učešće žena u razgovorima u Beču.

Rugova se seća:

Započeo je period podela među političkim strankama. Pokojni predsednik Rugova je sa predstavnicima UN-a odlučio da formira takozvani 'politički forum' u septembru 2005, kako bi stvorio jedinstvo. Zbog toga što su se stranke mnogo svađale, tadašnji SPGS, Seren Jesen-Petersen, i Rugova su ponudili „Tim jedinstva.“

U „Timu jedinstva“ su bili lideri onih stranaka koje su dobile mesto u Skupštini, predsednik Skupštine i premijer. Kada su započeti pregovori, ove osobe su učestvovala u njima. I to je bio njihov izgovor pred nama...

Pitale smo: „Zbog čega nema žena, mi imamo dve političke stranke koje vode žene?“.

Rkli su: „Nijedna od njih nije dobila mesto u parlamentu“.

Nismo prihvatile njihov izgovor.

Postojalo je još jedno mesto u pregovaračkom timu za civilno društvo. Bez konsultacija sa civilnim društvom, odlučili su da Bljerim Šalja predstavlja civilno društvo u ovom pregovaračkom timu. On je bio glavni urednik dnevnog lista *Zëri*. Ali, Bljerim Šalja nije bio osoba odabrana od strane civilnog društva. Odabrali su ga lideri. Trebalo je imati nekoga iz civilnog društva, neku jaku ženu. Ali ne. Svih pet diktatora, kako ih mi nazivamo, su sami doneli odluke o svemu, bez konsultacija sa bilo kime.

I onda smo mi rekle: „Ako neće biti žena u pregovaračkom timu, onda ćemo imati žene u radnim grupama“. I tako smo uspele da uključimo žene u radne grupe od samog početka.¹⁰⁰

Pored prepreka sa kojima su se suočavale, žene Kosova bile su odlučne da se njihov glas čuje u pregovorima.

„To je bio period kada smo započele sa Ženskom mirovnom koalicijom“, rekla je Rogova.¹⁰¹ „ŽMK je zajedno sa Mrežom Žene u crnom odlučila da organizuje ovu koaliciju jer nije bilo žena u pregovaračkom timu. Da, bila je jedna žena, [iz Srbije], ali ona nije predstavljala žene Srbije, tako da su osećale kao da nemaju žene.“

Ženska mirovna koalicija je obnovila veze koje su postojale između aktivistkinja u regionu iz vremena bivše Jugoslavije. Tokom 1990-ih, Žene u crnom iz Beograda služile su kao regionalni epicentar za organizovanje žena za mir i protiv rata u Bosni i na Kosovu. MŽK i Mreža Žena u crnom su udružile snage kako bi se zalagale za povećanje zastupljenosti žena u pregovorima.

Ubrzo nakon toga, 2006. godine osnovan je Regionalni ženski lobi za mir, bezbednost i pravdu u Jugoistočnoj Evropi (RŽL) koje je udružio istaknute žene iz civilnog društva i politike širom bivše Jugoslavije u dogovorima o pitanjima zajedničke

prirode. I Koalicija i Lobi su lobirali za uključivanje žena u pregovore. Obe koalicije su bile značajne jer su, među ostalima u regionu, udružile srpske i kosovske žene u javnom podržavanju nezavisnosti Kosova. Tahiri, koja je kasnije predsedavala RŽL, se podseća:

Mi smo takođe koristili RŽL kako bi lobirale da uključimo žene u pregovore u Beču (što se dogodilo u februaru 2006. godine). Lobirale smo među političkim strankama, u institucijama kosovske Vlade, u skupštini i kod predsednika. Takođe smo lobirale i među zvaničnicima UNMIK-a. Čak smo i direktno lobirale kod Ahtisarija, sastajući se sa njime, dostavljajući različita pisma. Lobirale smo i u Savetu bezbednosti.

Predstavnice civilnog društva, Igo Rogova, Ljuljeta Vunići i Fljora Maculja, sastale su se sa delegacijom Saveta bezbednosti na Kosovu i lobirale. Međutim, nakon svog tog lobiranja, razgovori u Beču su završeni bez ijedne žene za stolom. Mi smo mislile da je to nedostatak demokratije i manjkavost vizije. Takođe se pokazalo i nepoštovanje žena na Kosovu, koje su bile spremne da žrtvuju živote tokom okupacije, preuzimajući najviše državne odgovornosti. Pored toga, žene imaju kapacitet da se uspešno bave uspostavljanjem mira. Kosovske žene su veoma zaslužne za to. Ipak, one su zanemarene.

Pregovori u Beču održani su bez žena. Ja smatram to neuspehom, ali ne neuspehom nas žena, jer smo mi bile proaktivne. Mi ovo smatramo muškim neuspehom. Ja ne želim da budem protiv muškaraca. Mislim da partnerstvo među rodovima može pomoći ženama, ali ovde je muški mentalitet dominirao i izostavio žene iz procesa. To nije stiglo samo od kosovskih muškaraca, nego i od međunarodnog osoblja.

Molim lepo, „kralju“ Petersen?

Dozvolite mi da vam kažem: 1325 je prvenstveno za misije međunarodnih snaga - kako treba da tretiraju žene, kako bi trebalo da podrže žene u međunarodnim institucijama. Zato je sastavljena Rezolucija 1325. Ali, kada počne rat, UN sednu zajedno sa grupama koje su uključene u konflikt i ne misle o ženama. I zbog toga oni 'podstiču' žene da budu za pregovaračkim stolom - iako to zaista ne žele.

- Igbale Rogova, izvršna direktorka,
MŽK, 2007.

Ohrabrene njegovom pažnjom prema pitanjima rodne ravnopravnosti, aktivistkinje su se obratile SPGS Seren Jesen-Petersenu i tražile da uključi aktivistkinje u pregovore o konačnom političkom statusu Kosova. „Nadale smo se da će se UN promeniti i početi sa sprovođenjem Rezolucije,“ rekla je Rogova:

Ali, kada je počeo pregovarački proces i kada smo shvatile da nema žena u pregovaračkom timu, otišle smo do SPGS i rekle: „Morate da pogurate pregovarački tim da uključi žene.“

On je rekao da nije mogao ništa da uradi.

Ali, to je smešno. Dozvolite mi da vam kažem, mogao je! Jer, gde god je bilo potrebno da progura i natera Vladu na nešto, on je to i učinio.¹⁰²

Za razliku od drugih SPGS „mislim da je on ... zaista pogurao i pokušao“, rekla je Vunići:

Iako je pokušavao i slušao nas, mislim da nije uradio sve što je mogao. Mislim da je SPGS na Kosovu veoma moćan čovek. Može sve da preduzme. On je za 25 časova otpustio predsednika Skupštine (G. Dacija). On je otpustio premijera (G. Kosumi). Ako SPGS može da za 25 časova otpusti dve najvažnije figure, onda kako to da ... on ili bilo ko posle njega, nije mogao ništa da promeni u sastavu pregovaračkog tima? To je manji posao od razrešenja dve osobe.

Ali, i Seren Jesen-Petersen je bio veoma frustriran situacijom. Bio je vrlo osetljiv na pitanja žena. Na poslednjem sastanku pre nego što je napustio Kosovo rekao je: „Nisam uspeo. Nisam uspeo da ih ubedim da formiraju tim sa ženama“. Muškarci ne prihvataju tako lako neuspeh, ali on jeste. Nekako se to podudarilo sa njegovim položajem. On je bio kao 'kralj' Kosova. Mogao je da smeni premijere i ministre, ali je olako prihvatio neuspeh oko angažovanja žena. Redovno se sastajao sa ženskim grupama i slagao se sa njima, ali u poređenju sa ostalim temama, ova je bila više za ukras.¹⁰³

„Ljudi koji rade sa Ahtisarijem nisu uopšte obuhvatili rodna pitanja“

Tokom Ahtisarijevog perioda nije bilo žena, iako su one doprinosile i pre i posle rata.

- Ariana Ćosaj-Mustafa, aktivistkinja za prava žena, 2011.

„Konačni status“ u pregovaračkom procesu se približavao. Mnogi su se nadali da će se njime uspostaviti novi sporazumi, koji će zameniti Rezoluciju 1244. Ovoga puta, žene su pomislile da će potpisivanje tog komada pergamenta i njima koristiti. Jer, pregovarači moraju da osiguraju žensko učešće u pregovorima pošto je Savet bezbednosti UN-a to naveo u Rezoluciji 1325.¹⁰⁴ Finski ambasador i Specijalni izaslanik za pregovore o statusu Kosova, Marti Ahtisari, vodio je proces.

„G. Ahtisari je bio zabrinut kontinuiranim učešćem žena i liderki tokom procesa definisanja statusa“, rekao je Filip Tiso iz UNMIK-ovih spoljnih pitanja, koji je organizovao sastanke. „On je svaki put kada je dolazio da se sastane sa predstavnicima civilnog društva, uključujući ženske lidere, pominjao tu temu“.

Aktivistkinje su se, ipak, osećale drugačije.

„Iritiralo me“, rekla je Veprora Šehu, „kada je upitao: ‘Zbog čega nije ništa urađeno u pravcu uključivanja žena u pregovarački tim?’ On je predstavio [albanski tradicionalizam] kao jednu od prepreka, kao: ‘Nismo želeli da prekinemo tradiciju’. Možete misliti kakav je to izgovor!”¹⁰⁵

„Uvek smo mi morale da tražimo sastanak“, rekla je Rogova, „i pored odgovornosti međunarodnih pregovarača za Rezoluciju 1325“:

Čak i sa Martijem Ahtisarijem, mi smo morale da preko Regionalnog ženskog lobija tražimo sastanak. On je uvek slušao i mi smo mislile da bi mogao da uradi nešto u pravcu sprovođenja Rezolucije, ali čak ni Marti Ahtisari nije sproveo 1325, a mogao je. On je bio odgovoran za pregovore i rekao bi: „Na osnovu 1325, želim da vidim žene“. Ali nije. Mislim da je njegova najveća briga bila spojiti Srbe i Albance. Nije mislio o drugim temama.¹⁰⁶

„Mi smo zaista urgirale i zagovarale i slale pisma da bi se sproveo taj deo 1325 koji eksplicitno kaže da žene treba da budu uključene u pregovarački mirovni proces“, rekla je Vunići.¹⁰⁷

„Pokušale smo najpre sa pismima“, rekla je Rogova, „ali kada to nije uspelo, imale smo protest na ulici. Sa ženama u crnom kao delom Ženske mirovne koalicije, imale smo proteste u isto vreme, istog dana, u Prištini i Beogradu“.

„Bez cveća! Mi želimo moć“, stoji na plakatima povodom 8. marta 2006. godine u Prištini. Žene su se okupile da odbace tradiciju poklanjanja cveća i da zatraže ono što im je oteto, mesto za pregovaračkim stolom.

„Bilo je minus 20 stepeni Celzijusa“, seća se Igbale Rogova, „a mi smo imale protest na otvorenom sa igrom, pesmama i velikim banerom na kome je pisalo ‘Rezolucija 1325 nam daje pravo da budemo u pregovaračkom timu’. Baner je stajao na zidu zgrade Skupštine šest ili sedam meseci; nisu ga pomerili, ali ipak nisu imali žene u pregovaračkom timu.“¹⁰⁸

Pošto nisu bili u mogućnosti da ženama obezbede mesta za stolom, Regionalni ženski lobi i Ženska mirovna koalicija su htele da utiču na pregovore slanjem pisama o očuvanju i zaštiti kulturnog nasleđa i podršci pravednom i trajnom rešenju za Kosovo.¹⁰⁹ Pismo je dovelo aktivistkinje za prava žena u Srbiji u rizik - kancelarija Žena u crnom je napadnuta i aktivistkinje su dobile pretnje smrću.

Na kraju, žene su učestvovale u radnim grupama. Tada je Rogova rekla: „Srećne smo što imamo žene u radnim grupama, ali to nije dovoljno.“

Pošto su se pregovori koje je vodio Ahtisari bližili kraju, u drugoj polovini 2007. godine, Regionalni ženski lobi je preduzeo konačni pritisak da izrazi regionalne ženske stavove da Kosovo treba da bude nezavisno, a da Rezolucija 1325 treba da se uzme u obzir u svakom mirovnom sporazumu. RŽL pismo podrške proglašenju kosovske nezavisnosti potpisali su vodeći političari i političarke i aktivistkinje iz cele jugoistočne Evrope, uključujući zemlje koje su odbile da priznaju proglašenje nezavisnosti Kosova.

Istovremeno, Savet bezbednosti UN-a je poslao istraživačku misiju na tri dana na Kosovo pre odlučivanja o konačnom statusu. Došla je 2007. godina, a na čelu je bio belgijski ambasador Jonan Verbeke.¹¹⁰ U Misiji je bilo 12 ambasadora iz Saveta bezbednosti. Oni su trebali da prikupe informacije o situaciji na Kosovu i u Srbiji. Sastali su se sa političkim liderima Kosova, Srbije i Albanije. „Želeli smo da uključimo žene. I uspeali smo da, sa nekim od naših prijatelja, ...obuhvatimo sedam žena na prijemu, ne u formalnoj agendi“, podseća se Fljora Maculja iz tadašnjeg UNIFEM-a. Među onima koje su se sastale sa delegacijom bile su članice Regionalnog ženskog lobija, uključujući poslanicu Teutu Sahatćija, tadašnju ministarku pravde Nekibe Kelmendi i aktivistkinje Rogova, Vunići, Natašu Kandić i Sonju Biserko iz Srbije.

„Lobi je poslao dokumente pozivajući na prihvatanje nezavisnosti Kosova“, rekla je Teuta Sahatćija. „Osobe poput Sonje Biserko i Nataše Kandić, [ambasadorke SAD] Tine Kajdanov i drugih... pomogle su u širenju zahteva za priznavanje nezavisnosti Kosova. Naši zahtevi su predstavljeni kroz medije u regionu, u svakoj zemlji, pa čak i u Njujorku.“¹¹¹

Fljora Maculja se prisetila napora žena prilikom lobiranja u Delegaciji Saveta bezbednosti UN-a:

Sastale smo se pre samog prijema kako bismo napravile neku vrstu strategije, razgovarale smo o

tome kako da podržimo žene da lobiraju i pošalju ovu izjavu svakom članu Saveta bezbednosti? ...Izjava je bila o podršci nezavisnosti Kosova uz poštovanje svih prava manjina. Potpisale su je sve članice Regionalnog ženskog lobija.

Žene su se pripremile. Imale smo izjave. Teuta i Nekibe su bile u Skupštini. One su se sastale sa članovima Delegacije Saveta bezbednosti i dostavile izjavu Regionalnog ženskog lobija.

Te večeri smo zajedno otišle na prijem i čekale smo [Delegaciju Saveta bezbednosti] jer je trebalo da stignu autobusom. Kada su dovedeni do dvorišta skupštine, i kada su ih okružili svi oni ljudi, rekla sam u sebi: „Oh, propade strategija. Ne možemo im prići“.

Stoga smo zatražile od premijera i dva ministra da pomognu ženama da priđu [ambasadorima Saveta bezbednosti]. Posmatrala sam koji od ambasadora je bio slobodan da razgovara i Tina Kajdanov je bila od velike pomoći. Ona je počela da deli izjavu i dovela nam je neke ambasadore Saveta bezbednosti, tako da smo počele da razgovaramo sa njima. Ja sam slušala raspravu između ruskog predstavnika u Savetu bezbednosti, Vitalija Čurkina, Nataše Kandić i Sonje Biserko.

Sonja Biserko i Nataša Kandić, aktivistkinje za ljudska prava iz Srbije, rekle su predstavniku Saveta bezbednosti da „treba da uzme u obzir ljudska prava“.

On je rekao: „Ma daj, za mnoge je teritorija važnija, nisu samo ljudska prava bitna.“ ...

One su mu predale izjavu, a on je rekao: „Ne, ne želim nikakve papire. Ako želite, pošaljite ih u hotel“. Poslale su izjavu u hotel Victory. On je bio veoma nepristojan i nakon toga je nestao. Nakon 15 minuta razgovora, napustio je prijem. Predstavnik Južne Afrike je rekao nešto poput: „Ne želim da razgovaram. Želim da jedem.“¹¹²

„Delegat koga smo zamolile da preda izjavu ambasadorima bio je veoma razočaran našim pitanjima“, dodala je Vunići. „Rekao je: ‘Ja nisam ovde da razgovaram o ženskim pravima’. Bio je uznemiren što nismo nastupile iz uloge žrtava u ovim pregovorima, kao što je očekivao“.

„Vlada je na kraju rekla da su samo žene lobirale za Kosovo na prijemu, i niko drugi“, zaključila je Maculja:

U to vreme premijer i ostali priznali su snagu i kapacitet žena za lobiranje. Rezultat je da su uključili Rezoluciju 1325 u novu rezoluciju o Kosovu. [...] Postoji jedan pasus koji se odnosi na sprovođenje Rezolucije 1325 i uključivanje žena u mirovne pregovore. To je bila direktna posledica ovog sastanka [...] Dakle, nešto je postignuto. Nova rezolucija [koja priznaje nezavisnost Kosova] nije čak ni stavljena na sto Saveta bezbednosti, jer je Rusija rekla da će staviti veto na nju.

Pošto rezolucija o nezavisnosti Kosova nije nikada predstavljena Savetu bezbednosti UN-a, nijedan novi mirovni sporazum nije zamenio Rezoluciju 1244. Stoga, do danas, nijedan mirovni sporazum na Kosovu nije eksplicitno obuhvatio „odredbe o poboljšanju bezbednosti i statusa žena i devojčica“. ¹¹³ Niti je Ahtisarijev sveobuhvatni predlog za rešenje statusa Kosova pomenuo Rezoluciju 1325 ili devojčice. Žene su pomenute samo jednom kada se pominjao CEDAW. ¹¹⁴

„Rezolucija snažno zahteva uključivanje žena na mesta odlučivanja, pogotovo u mirovnim pregovorima“, rekla je Rogova. „Svi ovi lideri na lokalnim i međunarodnim nivoima ne žele to da prikažu. Ili ne žele da daju prostor ženama na tom položaju, jer kažu: „To je naš posao. Dužnost je muškaraca da govore o miru“. Stoga, izgleda da ni tim za posredovanje, ni Delegacija, neće imati osobu koja bi ih savetovala o rodnim pitanjima. Žene nisu nikada dobile zvanični status posmatračica tokom pregovora. ¹¹⁵ Arjeta Redžaj je rekla:

Još od kraja rata, a pogotovo tokom ključnog perioda formiranja države, kada je započet proces odlučivanja o sudbini Kosova, primarni zahtevi žena na Kosovu bili su fokusirani na učešće žena u dijalogu i pregovorima. [...] Žene nisu bile deo rasprave o konačnom statusu Kosova u Beču 2006. godine. Zatim, 2007. godine, Ženska mreža Kosova i Ženski lobi Kosova zalagale su se za učešće žena u pregovorima o budućem statusu Kosova, kao što je predviđeno Rezolucijom 1325. Njihov predlog da se uključi poznata političarka u pregovarački tim Kosova je odbijen. Rezultat toga je da je konačni sveobuhvatni predlog o regulisanju statusa Kosova rezultat pregovora lidera i uglavnom političkih stranaka, dok žene nisu bile uključene u proces. Ovaj ključni politički dokument za kosovske institucije i međunarodne misije na Kosovu reguliše glavne oblasti formiranja države.¹¹⁶

„Mi imamo Editu!“ Ali...

To je, znači, ta pobeda. Radile smo naporno za Beč. Dobile smo dijalog u Briselu.

- Edita Tahiri, potpredsednica Vlade za spoljna pitanja i nacionalnu bezbednost i šefica tima za tehnički dijalog sa Srbijom, 2011.

Dijalog između Kosova i Srbije nije obezbedio uključivanje rodne perspektive. Pregovarački proces nije poštovao Rezoluciju 1325 uprkos činjenici da ga je EU facilitirala. Nije obezbeđena ni jednaka zastupljenost žena za pregovaračkim stolom, niti su ženske organizacije konsultovane o temama koje bi trebalo da budu deo procesa [kao što su] seksualno nasilje u oružanim sukobima, reparacije, nestala lica, pravda. Povrh toga, do razgovora o tome kako će sporazum uticati na žene i muškarce nikada nije došlo.

- Jeta Krasnići, menadžerka programa, Demokratski Institut Kosova, 2020.

[Rezolucija 1325] priznaje da žene imaju ulogu i uticaj u rešavanju sukoba, [ali] u praksi, je to samo parče papira. Ona u stvari nikada nije sprovedena! Ona je marginalizovana među rezolucijama UN-a.

- Tijana Simić Laveli, Žensko pravo, 2020.

„Mi smo obavile dosta posla za Editu“, rekla je Rogova. Tokom pregovora (2006.) izašle smo na ulicu i vikale: „Mi imamo Editu! Zašto nju ne uzmete?“¹¹⁷ Edita Tahiri je imala iskustva sa pregovorima još od konferencije u Rambujeu 1999. godine i prethodnog učešća u spoljnoj politici Demokratskog saveza Kosova (LDK) tokom 1990-ih. Ipak, tek 2011. data joj

je zvanična diplomatska uloga u posleratnom Kosovu, kao Šefici tima za tehnički dijalog sa Srbijom. Skoro decenijska borba aktivistkinja za prava žena da dobiju mesto za pregovaračkim stolom se konačno isplatila. Imenovanje Tahiri na čelo tima za tehnički dijalog 2011. godine bio je čvrst korak ka sprovođenju Rezolucije 1325.

„Moram reći da su u ovo vreme žene dosta napredovale, ne samo na Kosovu, nego i širom sveta“, navodi Tahiri 2011. godine:

Mislim da je ovo pobeda za naš rad, da dokažemo društvu da žena na Kosovu ima kapacitet da predvodi na sličan način kao i muškarci. Ne bi trebalo da postoji rodna diskriminacija u vodećim strukturama države. To je ta pobeda. Radile smo naporno za Beč. Dobile smo Dijalog u Briselu.

Do danas, dijalog je obuhvatio 'praktična pitanja' koja mogu 'poboljšati živote ljudi', rekla je Tahiri:

Počeli smo da govorimo o slobodi kretanja, slobodnoj trgovini, ili o pitanjima energije i telekomunikacija. Onda smo govorili o vraćanju dokumenata koje je Srbija oduzela Kosovu tokom rata, kao što su matične knjige i katastar, zatim o ratnoj odšteti za kosovsku kulturnu baštinu, pitanjima nestalih lica, itd. Razgovaraćemo i o saobraćaju i ostalim tehničkim pitanjima.

„Do koje mere ste bili u stanju da istaknete pitanja koja se tiču specifično žena i devojčica u pregovorima?“, upitale smo je tada, 2011. godine. Tahiri je rekla:

Dakle, ovo nije bila tema, ali sam sigurna da, kada budemo došli do teme o ratnim odštetama, da ćemo inicirati ovu raspravu. ... Moj fokus je dijalog, interesi, pitanja, ali ponekad ne mogu predočiti koji su ženski

interesi ... Ova pitanja ću otvoriti tokom razgovora o nestalim licima i ratnoj odšteti, tada bi trebalo da se fokusiramo na ženska pitanja.¹¹⁸

Međutim, vreme za 'rad na pitanju žena', tačnije na pitanjima koja žene smatraju prioritetima, nikada nije došlo. Štaviše, nedovoljno je uzeta u obzir činjenica da su ratna šteta i nestala lica uticali na živote žena i muškaraca sasvim drugačije. Iako je Tahiri nastavila da vodi Tehnički dijalog sa Srbijom do 2017. godine, vreme je pokazalo da je retko bila u stanju da iskoristi svoj položaj da zastupa pitanja važna za žene. Edi Gusia, izvršna direktorka Agencije za rodnu ravnopravnost (ARR) u kabinetu premijera, primetila je 2020. godine:

Ako posmatramo region uopšte, Kosovo je na neki način lider u pogledu prisustva žena u mirovnim procesima, poput Edite Tahiri. Ali, bilo je važno da se u tom pregovaračkom procesu razgovara o pitanju preživelih seksualno nasilje. Takođe je važno pitanje nestalih osoba, koje ostaju jedna od ključnih tačaka o kojima će se razgovarati u dijalogu. Ova pitanja se moraju pokrenuti jer to dugujemo muškarcima i ženama sa Kosova.¹¹⁹

Deo problema za Rogovu, kao i za neke druge intervjuisane aktivistkinje, bio je taj što se Tahiri nije dovoljno konsultovala sa raznim ženama i grupama za ženska prava da bi čula njihove zabrinutosti i zatim insistirala da se ta pitanja otvore tokom dijaloga. „Edita je predvodila proces, ali ona nije bila prava zastupnica žena na Kosovu. Mnoga pitanja koja se tiču žena nisu bila stavljena na agendu“, složila se Zana Hodža, izvršna direktorka Artpolis-a.¹²⁰

U međuvremenu, neke učesnice su primetile da je priroda dijaloga otežala Tahiri da iznosi pitanja važna ženama. „Da, imali smo Editu Tahiri, ali je tada podignuto pitanje [o uključivanju drugih važnih tema], i zbog toga što se [Dijalog]

vodio na tehničkom nivou ... bilo je teško uključiti interese žena", rekla je Ilka Soba.¹²¹ Tahiri je 2020. godine razjasnila:

Na početku razgovora, pre nego što je plan uspostavljen, mi smo, kao Kosovo, predstavili naše zahteve Evropskoj uniji, a Srbija je predstavila svoje. Ti zahtevi su obuhvatali ratne reparacije unutar okvira u kojem su bila nestala lica, silovane žene, nadoknada za ubistva, fizičku štetu i duševnu i kulturnu štetu Kosovu i albanskom stanovništvu. Ja sam ove zahteve predstavila u Briselu. Kada smo se složili o tome koje zahteve da uključimo u plan, o tome su strane morale da se slože, jer zahtev jedne strane nije mogao da uđe u plan bez pristanka druge strane. Srbija je takođe imala neku vrstu zahteva, ali plan nije sačinjen jer ga mi nismo prihvatili. Usaglasili smo se po pitanjima nestalih. Razgovarali smo u jednoj rundi razgovora. Ja sam na mojoj strani imala državnu delegaciju za nestale. O tom pitanju je samo jedanput razgovarano. Nikad više. Zatražili smo otvaranje državnih vojnih arhiva Srbije da bi se iznela preostala imena, jer tada, 2011. godine, bilo je 1.800 do 1.900 nestalih [lica]. Iako smo tražili podatke, Srbija ih nikada nije predstavila. Uvek je izbegavala da ih pokaže, i s obzirom na to da Evropska unija nije uspela da ih na neki način prisili, ova tema je skrajnuta. Kada smo upitali EU za to, odgovor je bio: „Srbija ne saraduje i mi ne možemo da je prisilimo“. Stvar je u tome da EU nije imala jake mehanizme kao što ih je NATO imao u Rambujeu. EU je preduzela blage mere, kao što je uslovnost integracije [u EU]. Ali odbijanje saradnje Srbije za bitna pitanja je naterala Kosovare da traže uspostavljanje poglavlja 35. Svaka država ima 34 [poglavlja za pridruživanje EU], ali Srbija ih ima 35. Ovo [poslednje] poglavlje se bavi odbijanjem da se sprovede taj deo sporazuma [sa Kosovom, uključujući] pitanje nestalih lica.¹²²

Prema tome, Tahiri je rekla da je pokrenula teme koje su bitne ženama, poput rešavanje pitanja nestalih lica, ali da te teme nisu rešene. U međuvremenu, činjenica da su obe strane morale da se slože o tačkama plana pregovora je značila da o nekim pitanjima koja su važna ženama, poput reparacija za žene koje su preživele seksualno nasilje, nije raspravljano.

2017. godine, Tahirin mandat je došao kraju i više nijedna žena nije direktno učestvovala u dijalogu između Kosova i Srbije. Štaviše, udeo žena u radnim grupama je bio prilično mali. Od 90 ljudi koji su angažovani u radnim grupama između 2011. i 2017. godine, samo su 16% bile žene.¹²³ Ovo je stalno naglašavano u intervjuima kao neuspeh u sprovođenju Rezolucije 1325. Kao što je Tais Santa Kruz rekla:

Prvo što mi pada na pamet je da je delegacija koju čine samo muškarci osnovana da sprovodi proces dijaloga između Prištine i Beograda u decembru 2018. godine. Devet muškaraca i nijedna žena! Iako je tu bilo nekoliko amblematičnih slučajeva u kojima su žene bile u centru pregovora, kao što je to bila Edita Tahiri, ovo ostaje izuzetak, a ne pravilo. Žene na Kosovu se i dalje isključuju kada se radi o procesima pregovora na visokom nivou. Premotavanje unapred do 4. septembra 2020. godine, kada su ekonomske obaveze da se „ide napred ka ekonomskoj normalizaciji“ potpisane između Prištine i Beograda u prisustvu predsednika SAD [Donalda Trampa] - ni jedna žena nije bila prisutna, niti su uloge žena u izgradnji mira pomenute u dokumentu od dve stranice.¹²⁴

Šarl Kuejar je imala slično gledište:

Ja bih rekla da zastupljenost žena, uključujući zastupljenost žena u međunarodnim pregovorima, zaista nije priča o uspehu za Kosovo. Činjenica je da je Vlada propustila svaku priliku da uključi žene koju je

Kosovo imalo u zastupanju na međunarodnom nivou ili u formiranju Vlade. Kosovo je puno kompetentnih, pripremljenih, profesionalnih žena spremnih da se bore za prostor u odlučivanju, ali im nije data šansa. Uprkos zakonima i političkim obavezama, nismo postigle ono što bismo želele da vidimo na Kosovu što se tiče zastupljenosti žena.¹²⁵

„Od margina do centra“

Marginalizacija koja se dešava je uznemirila nas žene, posebno u politici i vođstvu civilnog društva. Tako da smo svakako razmišljale o strategijama uključivanja žena sa margina u centar dešavanja.

- Edita Tahiri, potpredsednica Vlade za spoljnu politiku i nacionalnu bezbednost, 2011.

„Mogu vam reći kako smo dobili kvotu“, rekla je Tahiri, pozivajući se na činjenicu da kosovski izborni zakoni obezbeđuju 30 odsto mesta u Skupštini i skupštini opština za nedovoljno zastupljen rod, bilo da su to žene ili muškarci:

Nakon rata je postojala tendencija marginalizacije žena u politici, uprkos činjenici da su žene na Kosovu bile dosta uključene u proces liberalizacije, nezavisnosti i demokratije. Stoga je marginalizacija uznemirila žene, pogotovo nas u politici i vođstvu civilnog društva. Tako da smo svakako razmišljale o strategijama uključivanja žena sa margina u centar dešavanja. Počele smo da se zalažemo za kvotu za žene. Cilj političarki i civilnog društva je bio isti: osnaživanje žena, počevši od Skupštine.

Tada se proboj dogodio na veoma čudan način. Razgovarale smo sa političkim stankama na Kosovu, ali i sa UNMIK-om, međunarodnom upravom na Kosovu, gde takođe nije bilo modela ženskog učešća, s obzirom na to da su svi uglavnom bili muškarci.

Do prvih lokalnih izbora, bilo je opštinsko rukovodstvo. Međutim, oni su bili više zasnovani na procesu samoimenovanja, nego na konkretnim

procedurama. Tako da sam ja pokrenula postupak odabira gradonačelnika, odnosno gradonačelnice opštine Priština do organizovanja izbora. Moj predlog je bio da se Savet političkih stranaka, uključujući ogranke centralnog rukovodstva političkih stranaka, skupi i glasa za tu poziciju. Nije bio baš sav proces demokratski, ali je bilo bolje nego samoimenovanje gradonačelnika. Po toj formuli, koju sam u to vreme ubeđivala UNMIK da primeni u Prištini, ja sam bila kandidatkinja ispred LDK-a. Bilo je i drugih kandidata iz ostalih drugih stranaka, poput Demokratske partija Kosova (PDK). Ipak, ja sam pobeđila.

Međutim, Šef UNMIK-a Kušner nije bio spreman da ovo primeni. Razlog je bio konkurencija LDK i bivšeg vojnog otpora [koje je postalo PDK]. Pošto je LDK pobeđio, on je rekao: „Ne mogu da sprovedem ovu odluku, jer ako se uznemiri bivši OVK ili PDK, onda oni možda neće hteti da učestvuju u izborima“. Umesto toga, Kušner je predložio kompromisnu formulu sa ko-gradonačelnicima: jedan iz LDK, a jedan iz PDK. Ja sam odbila ovaj predlog kao apsurdan i nedemokratski. Dakle, zbog stabilnosti, Kušner me nije postavio za gradonačelnicu Prištine, iako sam dobila podršku većine političkih stranaka. [...]

Dakle, žene su bile kritički nastrojene prema Kušneru. Nije se tih dana mogao ni pojaviti u javnosti. Žene bi ga kritikovale kad bi se negde oglasio. Jednog dana mi je rekao: „Ne mogu da podnesem više ovaj pritisak kosovskih žena“.

Onda sam ja rekla: „U redu, mislim da žene primenjuju legitimne metode jer su procedure bile fer“.

Zatim je upitao: „Šta mogu da uradim za žene kako bih dobio malo mira od njih na Kosovu i prestao biti meta kritika?“

Ja sam odgovorila: „U redu, imate priliku da podržite našu kvotu od 30 procenata. Ako je UNMIK

podrži, podržaće je i političke partije. Onda možemo imati 30 procenata žena u skupštinama opština i u samoj Skupštini.“

Dogovorili smo se da organizujemo međunarodnu konferenciju na Kosovu, na kojoj smo Kušner i ja bili ključni govornici. Bila je to međunarodna konferencija o ženama u politici. Cilj je bio da izađemo sa zaključkom o podržavanju kvote za žene. Na konferenciji su učestvovala žene iz različitih političkih partija i organizacija civilnog društva. Glavni zaključak je bila podrška kvoti od 30 procenata za žene.

Nakon ovih zaključaka, Kušner je postao veoma aktivan, tako da je kvota ozakonjena. U to vreme je UNMIK izdavao zakone.

Za mene je ovo veoma interesantna priča. [...]

Zbog toga što nam je naneo nepravdu u opštini Priština, suprostavljaajući se mom imenovanju, Kušner je želeo ili da to nadoknadi ili je zaista želeo da pokaže ženama na Kosovu da on nije protiv njihovog učešća. Na taj način smo postigle kvotu.

Moram da dodam da je bilo dosta pogrešnih tumačenja o tome ko je pokrenuo pitanje kvote. Neki su mislili da je kvota bila ideja međunarodne zajednice. Moram reći da je kvota bila naša ideja, jer smo mi te koje smo tražile načine da sa margina pređemo u centar.¹²⁶

Kvota zahteva da najmanje 30 procenata kandidata na izbornim listama političkih partija budu žene. Zbog rodne ravnopravnosti se takođe predviđa da najmanje 30 procenata kandidata moraju biti muškarci. Kvota omogućava ženama da obezbede 30 procenata mesta u skupštinama opština i u Skupštini.¹²⁷ Pozitivan uticaj ovih mera „o povećanju reprezentacije i značajnog učešća žena u nacionalnoj i lokalnoj upravi“ bio je evidentan.¹²⁸ Žene su obezbedile samo 8% mesta na prvim opštinskim izborima 2000. godine, ali je kvota garantovala 30 odsto na budućim izborima.¹²⁹ Kasnije, Zakon o

rodnoj ravnopravnosti (2004) je pozivao žene i muškarce da zauzmu najmanje 40 odsto mesta na svim nivoima odlučivanja, ali ovo nije sprovedeno u praksi.

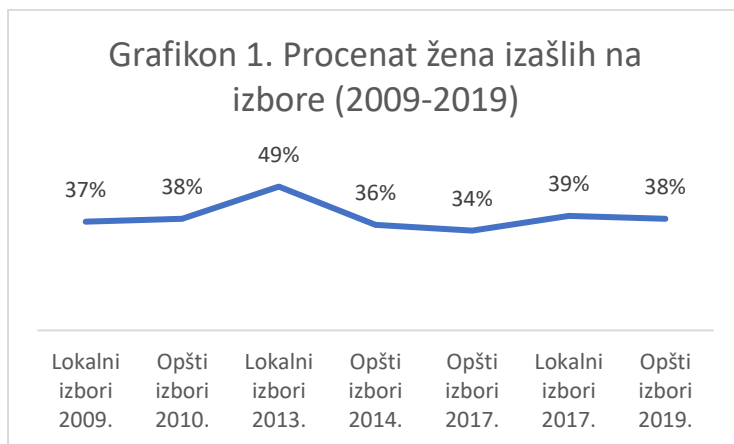
Povećanje učešća žena na svim nivoima politike je od ključnog značaja, ali je nedovoljno za demokratiju i unošenje različitih ženskih glasova u donošenje odluka. Kosovski ženski lobi, *ad hoc* grupa žena ujedinjenih u civilnom društvu i politici oko pitanja od zajedničkog interesa, pridružila se široj Koaliciji za reforme 2004. godine, koja se ticala preporuka za promene u izbornom sistemu iz 2003.¹³⁰ Neki su smatrali da kvota „donosi brojeve, ali ne uvek i kvalitet“, što bi omogućilo biračima da glasaju za svoje izabrane kandidate iz brojnih opcija, rekla je Tahiri.¹³¹ Verovali su da će izborni sistem sa otvorenim listama, gde glasači i glasačice biraju kandidate i kandidatkinje prema imenu, a ne prema partiji, omogućiti građanima i građankama da biraju i smatraju odgovornim žene koje izaberu. Napori nisu pokazali rezultate na vreme za izbore 2004. godine. Izborni sistem sa otvorenim listama je uveden 2007. godine. Ovo je omogućilo da se utvrdi stepen do kojeg je glasačko telo biralo žene prema prepoznavanju imena i učinku, u odnosu na to da li su žene dobile mesta zahvaljujući kvoti. Godine 2007. 43 procenata žena u Skupštini je izabrano po imenu, a godine 2010. 37 procenata.¹³²

Do 2011. kvota je bila izložena kritikama od strane Evropske komisije (EK). Predstavnicima EK u Izornoj komisiji Kosova naveli su da je kvota 'nedemokratska'. Kao odgovor na to, aktivistkinje za prava žena su pitale da li bi Skupština sa prvenstveno muškarcima bila demokratska. „Mislim da politički lideri na Kosovu ne bi dali prostor ženama da nije kvota“, rekla je Rogova:

Na poslednjem sastanku, kada smo diskutovale o izbornom sistemu, neke poslanice su rekle: „Ne trebaju nam kvote.“ One nisu shvatile da su lako ušle u Skupštinu upravo zbog kvote. Ja sam rekla: „Bez kvote, vi ne biste mogle nogom da dotaknete prag Skupštine.“¹³³

Kvotu su branili i muškarci. Bivši generalni direktor policije, koji je sada poslanik, Behar Seljimi je izjavio: „Kvota je neophodna sve dok se ne shvati da su nam potrebne žene kao predstavnice.“¹³⁴

Godine 2015. novi Zakon o rodnoj ravnopravnosti definisao je jednako učešće žena i muškaraca od 50 odsto zastupljenosti na svim položajima odlučivanja. Međutim, izborni zakoni su ostali neizmenjeni, gde je ostala kvota od 30 posto. Nažalost, političke partije su izabrale da slede izborne zakone umesto Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Tako da su, prema indikatorima Generalnog sekretara UN-a o učešću žena kao kandidatkinja na opštim izborima 2010. godine¹³⁵, žene sačinjavale samo 33.6% kandidata¹³⁶ i ovo je palo na 34% kandidatkinje na opštim izborima 2017. godine¹³⁷ i samo 32% 2019. godine.¹³⁸ Međutim, izuzev lokalnih izbora 2013. godine, procenat biračica je konstantno niži od procenta birača (vidi Grafikon 1).¹³⁹

Kvota, uzeta sama za sebe, ipak ne garantuje „značajno učešće žena“ na raznim nivoima donošenja odluka.¹⁴⁰ Od 2020. godine, samo je jedna žena ikada bila na

mestu gradonačelnice. Uprkos procesu decentralizacije, mreža „starih momaka“ dobija naloge od lidera političkih partija iz Prištine. Političkim partijama i dalje dominiraju muškarci i same partije su centralizovane.¹⁴¹ Prema rečima aktivistkinje za prava žena, Sevdije Ahmeti, lideri političkih partija su povlačili konce u procesima donošenja odluka. „Žene su u braku sa političkim partijama. One se kreću onako kako lider političke partije vuče konce. Niko nije smatrao neophodnim sprovođenje Rezolucije 1325 ili CEDAW.“¹⁴² Ona veruje da su se žene uglavnom koristile kao „marionete“, instrumenti za sprovođenje mišljenja muškaraca.

Ipak, nisu sve poslanice bile „marionete“, neke su se borile da se njihov glas čuje. Poslanica Donika Kadaj iz političke partije Alijansa za budućnost Kosova (AAK) se seća:

[Tokom sastanka sa kolegama,] ja sam kinula, i niko mi nije rekao, „Nazdravlje“. I kao u šali sam rekla: „Nazdravlje“, samoj sebi.

Onda mi je jedan kolega odgovorio: „Ti si žena, ti moraš tri puta da kineš, da bi ti neko rekao 'nazdravlje'.“ Ovo potvrđuje ono što su žene govorile sve vreme – posao moramo obavljati tri puta bolje kako bi nas smatrali ravnopravnim sa muškarcima.¹⁴³

Poslanica Teuta Sahatćija, bivša liderka partije ORA i poslanica u tri mandata se složila:

Ako nema snažne žene unutar (partijske) strukture, to ukazuje da se bez dodatnih mera za žene one ne mogu ravnopravno takmičiti sa muškarcima za dobijanje položaja. Njihova početna tačka jednostavno nije ista. To je kao da muškarac kreće sa dvadesetog sprata, dok žena kreće iz prizemlja. ...

Pre svega, kada žena govori, više će se pridati pažnje njenom izgledu, nego rečima. Biće sarkastičnih osmeha muškaraca. Ukratko, na početku, žene treba

da budu veoma snažne kada treba da govore o jednoj temi, dok muškarci imaju blanko poverenje.¹⁴⁴

Činjenica da se žene suočavaju sa dodatnim izazovima u poređenju sa muškarcima kako bi stupile u politiku je tema koja se ponavlja među političarkama intervjuisanim 2020. godine. Tu je bilo i pretnji i napada. Mimoza Kusari-Ljilja, tada jedina žena koja je bila gradonačelnica na Kosovu, je povodom svoje kandidature za gradonačelnicu Đakovice rekla: „Ja se čak sećam [političara] da su govorili da [ćemo] mi [nju] zastrašiti petardom! Argumenat sile obično stupa na snagu.“¹⁴⁵ Parlamentarka, a kasnije predsednica Kosova, Vjosa Osmani, je primetila da žene u politici moraju da prežive usred 'mentaliteta mišića':

Biti na položaju odlučivanja u našoj zemlji, ali isto tako u celom regionu, gde patrijarhalni mentalitet prevladava, i dalje ostaje izazov. Žene na položajima odlučivanja se suočavaju sa mnogim predrasudama, napadima i preprekama, i lično i profesionalno. Ni ja nisam izuzeta od ovih prepreka i takvih napada, i nažalost ovo takođe važi i za druge koleginice na položajima odlučivanja. Neću navoditi konkretne slučajeve, jer svaki slučaj ima jednaku težinu, ako se događa kao ishod 'mentaliteta mišića'. Jedina svrha [t]akvih napada i izazova je klevetanje i pokoravanje žena. Ono što mi nikada ne smemo da dozvolimo jeste da ne podržimo jedna drugu u ovoj borbi, radeći paralelno za podizanje svesti i emancipaciju društva u celini.

To što se većina odluka i dalje donosila unutar političkih partija i što su partije težile da njima upravljaju muškarci, je 'značajno' ograničilo učešće žena u procesima donošenja odluka.¹⁴⁶ Kao što je aktivistkinja za prava žena, Demoli, iz Kosovskog centra za rodne studije primetila:

Političke partije na Kosovu i uopšte oni na položajima odlučivanja su i dalje patrijarhalni u načinu na koji upravljaju. Političke partije nisu dovoljno demokratizovanje i to je dopustilo da patrijarhat uđe u institucije. Ovo je [glavna] prepreka.¹⁴⁷

Kvota nije nužno obezbedila predstavljanje različitih interesa žena u procesima odlučivanja. Interesi romskih žena su uglavnom ignorisana, kaže aktivistkinja za prava Romkinja, Špresa Aguši, iz Mreže organizacija žena iz naroda Roma, Aškaliya i Egipćana (MOŽRAE):

Nejednako i nedovoljno učešće Romkinja u procesima donošenja odluka na lokalnom i nacionalnom nivou rezultiralo je isključivanjem pitanja koja se tiču romskih žena iz kosovskih zakona, iz političkog, ekonomskog i društvenog razvoja. Vlada Kosova i međunarodne institucije na Kosovu se ne bave ženama iz svih etničkih grupa na Kosovu, a naročito ne Romkinjama. ... Ne postoji saradnja NVO romskih žena i Skupštine, ministarstava Kosova i UNMIK-a, u okviru koje bi se saznale brige i predlozi romskih žena i devojčica.¹⁴⁸

Crnogorska aktivistkinja za prava žena, Snežana Karadžić, rekla je da se žene iz etničkih manjina suočavaju sa preprekama u učestvovanju u procesima donošenja odluka.¹⁴⁹ „Preda mnom je dosta barikada“, rekla je ona. „Manje ili više, mi smo sve same.“

Istovremeno, Resmije Rahmani, aktivistkinja za prava žena sa invaliditetom iz Organizacije za lica sa mišićnom distrofijom na Kosovu (OPMDK) navodi da kvota pruža tek malo pomoći da žene, a posebno žene sa invaliditetom, postanu uključene, naročito u sredini gde dominiraju muškarci:

[M]i smo videle mnogo oklevanja za uključivanje u politiku ili donošenje odluka i prilikom lobiranja za druge žene. Postoje mnoge sumnje. Mi znamo da je

broj žena u politici već nizak i svesne smo prepreka sa kojim se suočavaju i nedostatka podrške koju primaju od njihovih kolega. Štaviše, one su daleko od toga da podržavaju jedna drugu. To je razlog zašto mnoge žene i devojke sa invaliditetom čak i odbijaju da se uključe u politiku.¹⁵⁰

Nije moguće identifikovati ni jedan primer da je žena sa invaliditetom bila na poslaničkom mestu.

Pored toga, kako kaže Teodora Krumova, koja je bila na poziciji lica zaduženog za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) u OEBS-u: „Nije obavezno svaka žena šampionka u pravima žena“. „Bilo je vreme kada žene nisu razlikovale položaj koji imaju u partiji i svoj položaj kao žene“, priznaje Sahatčija.¹⁵¹ „To znači da je u to vreme partija bila prioritet, jer je to bilo vreme izgradnje države i svi naponi su išli u smeru nezavisnosti Kosova“. Državnost je viđena kao primarni fokus, a rodna ravnopravnost kao odvojeno i sekundarno pitanje, nešto što će se razmotriti tokom izgradnje državnog procesa Kosova. Ponovna kritika, naročito iz 2011. godine, odnosi se na vrlo ograničeno otvaranje tema od važnosti za žene u političkim debatama i od strane samih parlamentarki.

„U početku“, priseća se Fljora Maculja koja je ranije radila za *UN Women* „kada smo tek počele da radimo za političarkama kako bismo ih učinile otvorenijim i obučavali ih, neke od njih bi rekle: ‘Mi imamo prijatelje u partiji. Oni nas neće izneveriti!’“¹⁵² Žene su bile sklone verovanju da će muškarci u njihovoj partiji braniti ženske interese. Tek su kasnije počele da se oglašavaju u vezi interesa žena.

Osnivanje kritične mase žena može biti važno za uvođenje promena, rekla je, kao bivša lokalna predstavница UNDP-a, Osnat Lubrani:

Kada se žene nađu samo kao primer žene među muškarcima, one su pod većim pritiskom da usvoje njihovu perspektivu i pristupe većini. U državi kao što je Norveška, gde žene čine kritičnu masu među

donosiocima odluka, one su i sigurnije kada se bore za pitanja koja su od posebnog značaja za njih. Imati ravnotežu između perspektive žena i muškaraca je veoma važno.¹⁵³

Uspostavljanje kritične mase žena je važno, kako bi se obezbedilo da se čuju njihovi glasovi u procesima donošenja odluka.

Zato su poslanice pokrenule inicijativu za jačanje Kluba žena u Skupštini. Klub je osnovan 2005. godine. Poslanice su se ponekad sukobljavale zbog različitih interesa političkih partija. Konkurencija među ženama je takođe sprečavala zajedničko delovanje. „Najgore je što žene još uvek međusobno štete jedna drugoj“, rekla je Aguši.¹⁵⁴ „Mi cenzurišemo sebe same“. Redžaj se složila: „Žene često napadaju same žene.“¹⁵⁵

Rane 2011. godine žene ostavljaju po strani međusobne razlike i ujedinjuju se, preimenujući Klub žena u Grupu poslanica Kosova. Do 2011. postojala je velika nada da će žene prevazići stranačke podele kako bi otvorile pitanja od zajedničkog interesa za sve žene. „Naše jedinstvo je takođe oružje“, komentarisala je poslanica Kadaj. „Mi smo najveća grupa u Skupštini. Pozvale smo žene u grupu da dođu nezavisno od partijske i nacionalne pripadnosti. ... Naša glavna preokupacija i aktivnost jeste stvaranje prostora za rodno osetljivi zakonodavni paket.“¹⁵⁶ Tokom protekle decenije, one su nastavile sa radom, ujedinjene u ovim zajedničkim ciljevima.¹⁵⁷

Grupa poslanica formulisala je plan u skladu sa strategijom da svaka od njih treba da na svakoj skupštinskoj sednici postavi pitanje koje se tiče žena.¹⁵⁸ Žene su postavljale pitanja kao što su učešće žena na Radioteleviziji Kosova (RTK), pristup devojaka obrazovanju, radu, zaštiti žena od raka, nedovoljan broj žena među ambasadoricama, imenovanje škola i puteva muškim imenima, priznanje žrtava seksualnog nasilja, kriminalizacija rodno zasnovanog nasilja i posvećivanje pažnje rodnoj ravnopravnosti u Građanskom zakoniku.¹⁵⁹

Žene su dobile neki uticaj, kaže Kadaj. „Većina parlamentarnih grupa ima muškarce koji govore u medijima, pa se čini da je to uglavnom posao muškaraca“, rekla je ona. „Međutim, ako pročitate transkripte o radu u zajednicama, videćete da su tu veću količinu kvalitetnog rada obavile žene“.

Možda su glasači ovo prepoznali, jer je broj direktno izabраниh žena za Skupštinu Kosova takođe porastao tokom poslednjih godina. Žene koje su na početku stekle mesta zahvaljujući kvoti, kasnije su dobile potrebne narodne glasove. Tokom izbora 2019. godine, 26 od 39 žena (67%) u Skupštinu Kosova je ušlo bez kvote, u poređenju sa samo 16 od 37 (35%) 2007. godine.¹⁶⁰ Kao što je Osmani naglasila tokom godišnje Nedelje žena koju je organizovao Nacionalni demokratski institut:

Mi, žene, moramo da shvatimo da to što sve imamo ova mesta u gde se donose odluke nije dovoljno. Ne radi se samo o prisustvu. Radi se o osiguravanju da se naš glas čuje, kako ne bismo bile samo tamo neki broj. Vrlo je bitno da koristimo našu priliku da rešimo probleme sa kojima se naše građanke i građani suočavaju. I ja mislim da žene na Kosovu, u parlamentu i drugde, u kabinetu predsednika, pokazuju upravo to, da mi donosimo kvalitet, mi rešavamo probleme. Mi doprinosimo rešavanju pitanja koja se bave svakodnevnim životom građanki i građana sa mnogo višim kvalitetom od mnogih muškaraca u politici. Ovo mora da se prizna i mi to moramo reći naglas, jer ćemo samo tako izgraditi stazu za druge žene koje će doći na rukovodeće položaje ubuduće, i obaviti izvanredan rad.¹⁶¹

Drugi faktor koji doprinosi osnaživanju učešća žena u parlamentu, kao i u skupštinama opština, je bio kosovski Lobi za rodnu ravnopravnost i nekoliko otvorenih kampanja koje su preduzele žene iz civilnog društva, ohrabrujući izbor više žena u politici. Rogova se prisećala da, kada je Lobi prvo počeo sa

radom: „Mlade žene u političkim partijama su odbijale da idu na rasprave. Bilo je žena, članica Skupštine, koje nikad nisu rekle ni reč“. Uz podršku i osnaživanje drugih žena, mnoge žene su postale glasne zagovaračice i u skupštinama opština, a neke su se kandidovale za kancelarije u parlamentu. Kao što se Kusari-Ljilja skoro prisetila: „Ja sam prvo putovanje prema rodnoj ravnopravnosti počela pozivom od Igbale Rogova (Igo), pre dve decenije, 2002. godine.“¹⁶² Osnaživanje žena koje se dešava ‘iza kulisa’, kasnim noćnim telefonskim pozivima, razmenjivanjem poruka preko društvenih mreža i solidarnosti u rešavanju problema, ostaje retko viđeno i često nezabeleženo, i pored veoma vidljivih rezultata osnaženog učešća žena na mnogim nivoima politike.

Atifete Jahjaga je 2011. godine kao prva žena imenovana za predsednicu Kosova, ukidajući stereotipe i „postavljajući primer u regionu.“

Funkcija Jahjage kao predsednice predstavljala je napredak u pogledu političkog učešća žena.¹⁶³ „Sada imamo predsednicu, prvu u regionu. Imamo dve potpredsednice Vlade. Imamo tri žene u [...] ministarskim kabinetima“. Ćosaj-Mustafa je navela listu ženskih uspeha u zauzimanju pozicija odlučivanja od 2011. godine (vidi Tabelu 3).¹⁶⁴

Tabela 3: Žene na pozicijama odlučivanja na Kosovu

Položaj	2011		2020	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Predsednici / predsednice	1 17%	5 83%	2 29%	5 81%
Premijeri / premijerke	0 0%	6 100%	0 0%	9 100%
Zamenici / zamenice premijera /premierke	2 33%	4 67%	5 20%	20 80%
Ministri / ministarke	2 11%	17 89%	16 15%	91 85%
Kabiner premijera / premierke	46 ¹⁶⁵ 31%	102 69%	43 27%	117 ¹⁶⁶ 73%
Zamenici / zamenice ministara / ministarki	0 0%	33 100%		
Strane misije	13 18%	59 72%	274 26%	797 74%
Sve institucije (u 2007.)	6.013 37%	10.711 63%		

Dok je predsednica predstavljala pozitivnu sliku žene na rukovodećem položaju, njenu sposobnost da obezbedi da se potrebe i interesi žena na Kosovu obelodane i razmotre ograničava sam politički sistem, rekla je Ćosaj-Mustafa, politička Savetnica predsednice za pravna pitanja. „Predsedništvo zavisi od mandata, što je deo parlamentarnog sistema“m prekommentarisala je ona. „To znači da naše akcije ograničava sistem funkcionisanje institucija i sami zakoni. Svaki zakon koji mi odbijemo može da prođe, čak i bez našeg odobrenja. Žene su nedovoljno predstavljene i u izvršnoj vlasti. Sve dok se ne promeni filozofija, mentalni sklop ovih političkih lidera, neće se puno promeniti“, zaključila je ona.

Predsednica Jahjaga jeste iskoristila svoj mandat da pokrene temu potreba žena koje su preživele seksualno nasilje tokom rata. Ona je blisko sarađivala sa grupama za prava žena koje su imale stručnost po ovom pitanju, kako bi osnovala Nacionalni savet za preživele seksualno nasilja tokom rata, koji

je podržao usvajanje zakona kojim se ovaj zločin priznaje, a zbog koga država obezbeđuje nadoknade za preživjele. Ona je takođe započela osnivanje Nacionalne komisije za verifikaciju i priznavanje statusa žrtve seksualnog nasilja tokom rata, i borila se za ovaj cilj na međunarodnom nivou.¹⁶⁷

Sve u svemu, žene nastavljaju da se kreću sa margine ka centru, uz više žena koje učestvuju u procesima donošenja odluka 2020. godine, u poređenju sa 2011. ili 2000. godinom. Donošenje sistema kvota, imenovanje žene za predsednicu, postavljanje Edite Tahiri za glavnu pregovaračicu, angažovanje Vjose Osmani za vršiteljku dužnosti Predsednika (i kasnije predsednicu), postizanje drugih visokih položaja od strane žena i postepeno menjanje shvatanja o ženama u politici, su sve znaci pozitivnih promena. Aktiviranje Grupe poslanica Kosova je još jedan pozitivan korak ka zastupanju pitanja koja su ženama važna unutar procesa donošenja odluka. Žene su koristile Rezoluciju 1325 kako bi se afirmisale u političkoj areni. One su doprinele sprovođenju Rezolucije kroz lobiranje i odlučnost da ubrizgaju život u ovaj pisani dokument. Kako je Tahiri rekla 2020. godine:

Ako pogledamo proteklih 20 godina primene Rezolucije 1325, mogu da kažem da je bilo postignuća u nekim poljima i nekim nivoima, ali mislim da je to bio veoma spor proces i, najprimetnije, nije bio značajan u smislu pružanja održivog osnaživanja za žene. Videle smo osnaživanje. Međutim, bilo je uzdizanja i padova. Ovo se naročito događalo u polju upravljanja. Uz pomoć kvota uspele smo da žene uđu u parlament. Iako je to veštački mehanizam, ponudile smo priliku da steknu političko iskustvo i politički kapacitet koji dovodi više žena u Vladu. Međutim, kada se radi o upravljanju, glavni problem je uvek bio nestabilnost.¹⁶⁸

Kosovske institucije: direktno ili sporedno uključivanje rodne perspektive?

Uopšteno, postoji nedostatak Vladine i političke volje. Iako imaju ARR, oni ne rade na direktnom uključivanju [nego radije] na sporednom uključivanju rodne perspektive.

- Ariana Ćosaj-Mustafa, 2020.

Ustav Kosova smatra rodnu ravnopravnost fundamentalnom vrednošću, a jednako učešće je jedna od njenih najevidentnijih manifestacija. Ustav sadrži odredbe Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW). Zakon o rodnoj ravnopravnosti iz 2004. propisuje „jednake mogućnosti za učešće muškaraca i žena u političkim, ekonomskim, društvenim, kulturnim i ostalim oblastima društvenog života.”¹⁶⁹ Prema tome, Skupština Kosova, civilna služba, Sudski savet i Ustavni sud, između ostalih, moraju da obezbede da se načela rodne ravnopravnosti poštuju. Teme obrađene u prvobitnom Zakonu o rodnoj ravnopravnosti su bile opsežne, neki ga smatraju više spiskom želja, a ne sprovodljivim zakonom.

Zakon je smatrao da su zahtevi rodne ravnopravnosti ispunjeni kada učešće muškaraca i žena dostigne 40 odsto u svim institucijama i na svim nivoima vlasti.¹⁷⁰ 40 naspram 60 procenata nije jednakost. Međutim, to je bilo impresivno, kada biste uzeli u obzir da je kvota u zemljama EU između 30 i 50 procenata.¹⁷¹ Zakon takođe nalaže da se rodna ravnopravnost uvede u imenovanje institucija, javnih preduzeća i puteva.¹⁷² Od svih javnih i privatnih institucija zahtevalo se da se omoguće jednake mogućnosti zapošljavanja žena i muškaraca. Nakon

obimnih akcija aktivistkinja za prava žena, Zakon takođe predviđa formiranje Agencije za rodnu ravnopravnost (ARR) pri uredu premijera, teoretski na najvišem mogućem nivou.

ARR je stvorena 2005. godine kako bi nadgledala sprovođenje Zakona, promovisala politiku rodne ravnopravnosti, predložila istraživanje pitanja u ovoj oblasti i radila na povećanju svesti o rodnoj ravnopravnosti, između ostalog.¹⁷³ Mehdi Geci je opisao svoje dužnosti u Agenciji:

Ja treba da učestvujem u izradi svih zakona koji se odnose na ljudska prava i rodnu ravnopravnost. Učestvujemo u radnim grupama, pripremamo komentare, predloge i preporuke. Takođe, obavezni smo da učestvujemo u svim parlamentarnim komisijama i da budemo aktivni dajući predloge i preporuke u skladu sa tim zakonom.¹⁷⁴

On se suočavao sa izazovima. Agencija je imala manjak resursa. „Prva prepreka je mali broj ljudi koji radi u ovoj agenciji“, rekao je on. Tada, 2007. godine, nedostaci su bili očevidni i prema rečima Redžaj: „Očekivali smo mnogo više od ove institucije [...], ali nije bilo kvalifikovanih osoba“. Dodaje: „Službenici za rodnu ravnopravnost u Prištini ne saraduju sa nama onoliko koliko bi trebalo. Mi imamo neku vrstu saradnje, ali oni ne preuzimaju inicijativu za sprovođenje Rezolucije ili zakona.“¹⁷⁵ Vunići se slaže:

To je neverovatno: oni ne razumeju svoju ulogu i ulogu civilnog društva. Oni organizuju, na primer, okrugle stolove i akcije koje bi trebalo da organizuju ženske organizacije. Oni bi trebalo da stvaraju politiku, da pomognu ženskim organizacijama u njihovom radu, i da prate sprovođenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti, Zakona o antidiskriminaciji i tako dalje. ... Razumem da imaju malo moći, podrške, budžeta, osoblja i veoma niske kapacitete.¹⁷⁶

Učesnice i učesnici istraživanja su 2007. izrazili su zabrinutost da, iako je trebalo da bude nezavisna agencija, ARR je bila izložena snažnim političkim pritiscima. Postavljanje stalnog izvršnog direktora trajalo je šest godina. Kandidat, konačno izabran 2011. godine, je rođak političara, veoma neiskusna u pritiscima da se obezbedi sprovođenje ambicioznog Zakona o rodnoj ravnopravnosti. To su osetile aktivistkinje za prava žena. Opštinske službenice i lica zadužena za rodnu ravnopravnost unutar ministarstava i opština takođe izgledaju kao da su bez iskustva, nemaju ni finansije ni politički uticaj na rodnu ravnopravnost.¹⁷⁷

„Velika je greška misliti da je rodna ravnopravnost postignuta osnivanjem Agencije za rodnu ravnopravnost“, rekao je Besim M. Kajtazi, direktor Pravne kancelarije pri Kancelariji premijera, 2011. godine. Rautio se složila: „Nadam se da će rodna mašinerija postati snažnija jer do sada nije efikasno radila. Ovo je bilo fragmentirano i izgledalo marginalno“.

Pored duge liste kritika iz 2010. godine, lista dostignuća ARR je vremenom porasla. Poslednjih godina to se podudarilo sa imenovanjem pametne i sposobne Glavne izvršne direktorke, Edje Gusia. Neki od napora ARR-a su obuhvatili i saradnju sa MŽK, kako bi se redovno pratilo i analiziralo nasilje u porodici 2008. (takođe sa UNDP-om), 2015, i 2020. godine. Upotreba ove evidencije i angažovanje raznolikog niza zainteresovanih strana, uključujući i stručnjakinje civilnog društva u radne grupe, doprinelo je izradi novog Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, usvajanju dve nacionalne strategije i pratećih akcionih planova za rešavanje porodičnog nasilja. Zajedno sa Ministarstvom pravde, oni su osnovali mehanizam praćenja - Nacionalni koordinator za zaštitu od porodičnog nasilja.

Zajedno sa Kosovskom katastarskom agencijom, ARR je uvela afirmativnu meru, oslobađajući supružnike plaćanja poreza ako su svoju imovinu registrovali na ime oba supružnika. ARR je saradivala sa Statističkim zavodom Kosova (SZK), kasnije Kosovskom agencijom za statistiku, na

objavljivanju razvrstanih podataka i finansirala je istraživanja o korišćenju lakog oružja na Kosovu.

Godine 2015, ARR je predvodila proces izmene Zakona o rodnoj ravnopravnosti, koji je podrazumevao konsultativni proces na osnovu naučenih lekcija iz prvog zakona. Novi zakon zahteva uključivanje rodne perspektive u svim politikama, dokumentima i zakonodavstvu; zatim rodno odgovorno budžetiranje, uključujući i za vodeće položaje; osiguravanje jednakog učešća žena i muškaraca, definisano odnosnom pola-pola.¹⁷⁸ ARR je predvodila izradu nacrtu Programa za rodnu ravnopravnost i akcione planove na osnovu pravnog okvira u veoma konsultativnim procesima.

Posebno u vezi sa primenom Rezolucije 1325, kao što se Gusia prisetila:

2013. godine, ARR je uz podršku *UN Women* izradila nacrt prvog Akcionog plana za sprovođenje Rezolucije 1325 za žene, mir i bezbednost. Bio je to dvogodišnji akcioni plan. Izveštaji o praćenju su izrađeni i, po prvi put, strategija sa ciljem unapređivanja rodne ravnopravnosti finansirana je od strane Vlade Kosova na nivou od 51%. Takođe, nivo primene odredbi ovog Akcionog plana dostigao je 79% ... što je izuzetno veliko postignuće. Stoga ga možemo smatrati nečim pozitivnim u izgradnji države Kosova posle 2008. godine. Štaviše, načela Rezolucije 1325 su inkorporirana, što dokazuje volju institucija da je dosledno sprovede.¹⁷⁹

Iako je Akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 istekao 2015. godine, sama Rezolucija je bila pomenuta u kosovskom Programu za rodnu ravnopravnost.¹⁸⁰

Godine 2020, ARR je obeležila 15-godišnjicu, tokom koje je Rogova pohvalila njihov rad: „ARR je jedan od tri ključna faktora u saradnji ka postizanju rodne ravnopravnosti na Kosovu, zajedno sa donatorima i ženskim organizacijama“.¹⁸¹

I pored mnogih dostignuća, neke aktivistkinje su izrazile zabrinutost da Vlada i dalje ne smatra rodnu ravnopravnost prioritetom i jer nije izdvojila adekvatno finansiranje za primenu kosovskog Programa za rodnu ravnopravnost. Kao što je Čosaj-Mustafa primetila 2020. godine:

Ženske NVO su se dosta zalagale da se primeni i koristi Rezolucija 1325. To sam videla i u Vladi. Mi imamo ARR ... ali se nije nužno sprovodila. Uopšteno govoreći o protekloj deceniji na Kosovu, mislim da je izazov bila tendencija da se izradi mnogo akcionih planova, ali da se ne prate konkretnim delovanjem i budžetom ... Nije ni da sada imamo Akcioni plan za 1325, što mislim da je za Kosovo i dalje velika praznina. Imamo poglavlje o ženama, miru i bezbednosti. Ja sam bila lokalna konsultantkinja pri ARR-u tokom izrade dela kosovskog Programa o rodnoj ravnopravnosti ... što se u nekoj meri odražava i na pitanja iz 1325, i mi jesmo koristile 1325 prilikom izrade [P]rograma. Ali nama bi bio potreban i Akcioni plan za 1325 jer bi on bio specifičniji i precizniji.

Uopšte, postoji nedostatak Vladine i političke volje. Iako imaju ARR, oni ne rade na direktnom uključivanju rodne perspektive, [nego radije] sporednom uključivanju. ARR je tu. Oni će izraditi nacrt ovog akcionog plana. Oni će ... nadgledati praćenje. Ali kada ti tu ne postaviš resurse za njegovo sprovođenje [neće biti sproveden] ... i mislim da je sveukupan problem obično oslanjanje samo na donatore. Mislim da onda definitivno mi ne pokazujemo da postoji politička volja za podsticanje primene. Takođe mislim da ponekad postoji ova ideja da Kosovo i dalje nije deo UN-a, pa oni kažu: „Ali zašto biste brinule o 1325? Ovo je dokument UN-a, a Kosovo još nije deo UN-a.”¹⁸²

Stoga, neadekvatna izdvajanja iz budžeta za sprovođenje Rezolucije 1325, kao i za unapređenje rodne ravnopravnosti i nedovoljna politička volja i dalje ostaju ključni izazovi. Ipak, činjenica da ARR postoji na najvišem mogućem nivou donošenja odluka, unutar kabineta premijera i da je vremenom ojačala, je uspeh koji se često pominje. Kako je Šarl Kuejar rezimirala:

Iako ne možemo reći da je Vladi Kosova primena Rezolucije 1325 prioritet u njihovom političkom planu, ipak je dosta toga urađeno. U okviru kancelarije premijera postoji Agencija za rodnu ravnopravnost u skladu sa najboljom međunarodnom praksom. Takođe imamo službenice i službenike za rodnu ravnopravnost u različitim ministarstvima i opštinama. Strukturu rodne mašinerije nijedna vlada nije dovela u pitanje. To pokazuje da se određeni značaj pridaje unapređenju rodne ravnopravnosti. Međutim, kada dođe trenutak da se donesu rodno transformativne odluke u skladu sa Rezolucijom, trebalo je pogurati jednu za drugom kosovsku Vladu, većinu vremena to su radile ženske organizacije civilnog društva i/ili međunarodne organizacije. Njihova [Vladina] posvećenost sprovođenju Rezolucije je upitna.¹⁸³

Bezbednost: „Ovo je svet muškaraca“

U strukturama bezbednosti dominiraju muškarci. Edita je naporno radila na tome da se uključi više žena u Nacionalni savet bezbednosti. U tom procesu je učestvovala tri godine. Čak ni od međunarodne zajednice nije dobila jasan odgovor. Počela sam da govorim o pravnom okviru nacionalne bezbednosti. Niko ne bi razgovarao sa mnom, jer je to 'muški posao'. Kao i u pesmi „It's a Man's World – Ovo je svet muškaraca“.

- Arjeta Redžaj, politička savetnica Edite Tahiri, potpredsednice Vlade, 2011.

Policajci su šaputali jedan drugom u svlačionici. Atifete Jahjaga je upravo bila unapređena u položaj general-majorke. Ona je prva žena na Kosovu koja je imala tako visoku poziciju u Kosovskoj policiji. Njene kolege, muškarci, su gundali, ignorišući deceniju njenog radnog staža, činjenicu da je ona prošla sve testove i sopstvenim trudom se uspjela lestvicama od oficira preko majora do pukovnika i na kraju general-majora.

„Nisam imao pojma o sprovođenju rodniha pitanja“, kaže bivši generalni direktor policije, Behar Seljimi, komentarišući godinama kasnije. „Ove dve žene (Fljora Maculja i Igbale Rogova) su mi govorile o tome i onda smo zajedno počeli da radimo na većoj rodnoj ravnopravnosti i učešću žena u policiji“. Oslanjajući se na svoje novootkriveno znanje, Seljimi je kasnije pogurao svoje kolege u policiji da promovišu žene koje su posedovale isto znanje. „Ona je položila sve ispite“, rekao je Seljimi kolegama. „Ona je veoma vredna. Zbog čega da ne dobije isto unapređenje kao i ja?“

Na kraju, ostali policijski službenici su morali sve to da prihvate, jer nije bilo nikakvih logičkih primedbi. Ipak su se tračevi u svlačionicima nastavljali, uz neosnovane osude policajaca na temu toga da žena može da bude unapređena na takav položaj. Ne samo da se general-majorka, Atifete Jahjaga, angažovala za petogodišnju strategiju za Kosovsku policiju zajedno sa svojom kolegicom poručnicom Tahire Hadžoli, već je na kraju služila svojoj zemlji kao prva žena na predsedničkom mestu, ne samo na Kosovu, nego i u regionu.

Da bismo unapredili fizičku sigurnost i bezbednost žena i devojčica, jednako učešće žena u pravosuđu, bezbednosti i sektor spoljnih poslova je ključno.¹⁸⁴ Učešće žena u ovim sektorima, piše Generalni sekretar UN-a, može poslužiti kao „indikator odgovora sektora pravde, bezbednosti i aktera sektora spoljnih poslova na zabrinutost žena“. Jednako učešće se ne svodi samo na jednake mogućnosti za kvalifikovane žene da zauzmu ove položaje, već i na dobijanje boljih rezultata upravo zbog njihovog učešća. Više žena poboljšava rodno učešće. U nekim slučajevima, žene mogu da obezbede sigurno okruženje za druge žene, rekao je, govoreći o zločinima, Hisni Šalja, bivši vodnik Kosovske policije i Koordinator za ljudska prava, 2011. godine:

Kosovski građani i građanke imaju različite zahteve u zavisnosti od njihovog pola. Kada je žrtva žena, mi očekujemo da osoba koja se njome bavi bude takođe žena. Imali smo slučajeve u kojima su policijske oficirke dobijale informacije od onih koji ne bi te informacije dali muškarcu. Čak je i deci lakše da komuniciraju sa ženama nego sa muškarcima.¹⁸⁵

Prisustvo žena u sektoru bezbednosti dodaje element osetljivosti, jer žene mogu bolje da „saosećaju sa žrtvom“, rekao je on. Zapošljavanje žena u sektoru bezbednosti ima neprocenjive vrednosti kada se odgovara na specifične potrebe u vezi sa bezbednošću žena i devojčica ili obezbeđivanju odgovarajućeg tretmana za njih. Žene mogu proširiti uska

shvatanja rodniha pitanja i osvetliti pitanja bezbednosti žena, omogućujući ravnopravnije učesća u društvu za žene i devojčice.

Institucije su nastojale da obezbede ravnopravno učesće žena u sektorima koji su istorijski smatrani 'muškim svetom'. „Profesija policajca se doživljava kao muška pozicija i više kao sila nego usluga“, rekao je Šalja 2011. godine. „Ovakav mentalitet je prisutan ne samo na Kosovu, nego svuda (u svetu).“¹⁸⁶

Zaista, neke od učesnica i učesnika istraživanja su krivili UNMIK-ovo osoblje, jer su iz svojih zemalja prenosili loše primere uključivanja žena u snage bezbednosti na Kosovu. Bivši generalni direktor, Behar Seljimi, se seća policajca koji se protivio predloženoj politici o rodnoj ravnopravnosti, navodeći da „čak ni UNMIK nije imao toliko žena“.¹⁸⁷ Seljimi je podelio svoje iskustvo:

Sve prepreke u sprovođenju Rezolucije 1325 dolaze iz kulture muškog otpora, koja nije samo lokalna, već i međunarodna. [Ovo je] kultura muškog otpora učesću žena na pozicijama koje se tiču bezbednosti ili sigurnosti: vojske, policije i ostalih agencija koje sprovode red i zakon. Ta kultura me nije impresionirala. Nikada nisam mislio da su stranci kvalifikovaniji, ali sam ipak očekivao da budu saradljiviji, posvećeniji tome da se izgradi filozofija rodne ravnopravnosti, posebno u odnosu na Rezoluciju 1325. Boraveći na Kosovu, oni su obavezni da sprovedu tu Rezoluciju jer ona ima veze sa međunarodnim mirovnim misijama. Očekivali smo da će međunarodna zajednica ponuditi dobar primer sprovođenja Rezolucije 1325, ali se to nije desilo. U njihovoj policiji nema žena na strateškim pozicijama. Ovo je bila prepreka jer nismo imali ništa na šta bismo se oslonili stvarajući novu policiju. Nismo imali ni zakon koji obavezuje sprovođenje ove Rezolucije.

Ni međunarodno osoblje nije znalo šta je Rezolucija 1325. ... Samo je policijski komesar znao jer je radio u grupi za pregled mirovnih misija u svetu. ... Počeli smo da predlažemo, uvek počevši od SPGS, UNMIK-a, da počnemo obuku o Rezoluciji 1325 za njihovo osoblje, šefove policije, šefove vojske i mehanizme kojima se održava državni red. Bili su apsolutno iznenađeni: „Šta je to Rezolucija 1325?“. Rekli su: „Šta je ovom Beharu koji insistira na ovom pitanju?“. Čak su se i stranci iznenadili da sam radio posao u ime ravnopravnosti.

Napori Seljimija, Šalje, Jahjage, Hadžolija i ostalih zastupnica i zastupnika rodne ravnopravnosti su doveli do napretka Kosovske policije, uključujući i uvodne mere u zaštiti ljudskih prava žena i devojčica.¹⁸⁸ Ovo obuhvata postavljanje savetnica za rodna pitanja unutar policijske administrativne strukture, komisija za rodnu ravnopravnost sa 100 regionalnih savetnica za rodna pitanja, akcioni plan za uvođenje rodniha pitanja u sve oblasti rada, specijalne regionalne jedinice i standardne procedure rada protiv trgovine ljudima i nasilja u porodici, kao i politike u pravcu daljeg učešća žena na svim nivoima.¹⁸⁹

Nakon njihovih napora, zajedno sa podrškom UNIFEM-a i OEBS-a pri regrutaciji većeg broja žena u policiju, procenat žena u različitim policijskim rangovima je vremenom blago povećan, uključujući poručnice, majorke, službenice bezbednosti i civilno osoblje. Godine 2011, žene su služile kao regionalne komandirke, poručnice, liderke odeljenja za regrutovanje i šefice uprave.¹⁹⁰

„Nismo diskriminisanani [u pogledu rangiranja]“, rekla je Hadžoli 2020. godine:

Postoje pravila unutar policije i postoje mnoga dokumenta koja stvaraju uslove za promociju. Konkurs se otvori i ti kandidati i kandidatkinje koji ispunjavaju kriterijume idu na testove, i tako se žene unapređuju na više činove. ... Bilo je oklevanja [od strane žena],

ali mi smo ih naterali da se prijave za unapređenje i pomogli im tokom procesa. Rezultat je bio sjajan, a broj prijavljenih žena je porastao u svim redovima.¹⁹¹

Vljora Tuzi Nuši, šefica *UN Women* na Kosovu, smatrala je da je Kosovska policija postigla neka od najvećih dostignuća u sprovođenju Rezolucije 1325 na Kosovu.

Bila sam pozitivno iznenađena da je u policiji primenjena afirmativna mera kroz kvotu za prihvatanje najmanje 30% zahteva za kandidatkinje za kadetkinje. Njihovi programi su takođe u skladu sa Rezolucijom 1325 i unapređenjem rodne ravnopravnosti u policiji.¹⁹²

Aktivistkinja za ženska prava Demoli je slično primetila:

Uključivanje žena u policiju je prioritet, ... i mi smo bili primer u regionu. [Međutim] u pogledu primene Rezolucije 1325, bili smo bolji u prvih 10 godina nego sada. Na primer, u policiji i ZKK-u ranije je bilo više žena. [S]premnost žena da se uključe u ovaj sektor nije onakva kakva je bila ranije. [Ž]ene nerado učestvuju u sektorima koji su tipično za muškarce. [U prošlosti] učešće žena u sektoru bezbednosti promovisano je više nego sada.¹⁹³

Zaista, policija se 'mučila' da zadrži žene. Gde su žene jednom, 1999. godine, činile 20,6% Kosovske policije, to je palo na 14,7% 2011, odnosno 12.8% 2020. godine.¹⁹⁴ U svim redovima, izuzev civilnog osoblja, žene su činile 15% ili manje među policijskim snagama. Tako da je Kosovska policija ostala daleko od postizanja rodnog pariteta, a situacija se vremenom pogoršala.

Izvestan pad učešća žena u policiji Kosova rezultat je nedovoljnih prihoda, promene statusa radnih uslova i slabog pristupa informacijama za prava policajaca.¹⁹⁵ Činjenica da policijski rad uključuje putovanja, a žene imaju više brige i

odgovornosti kod kuće, znači da žene, ili njihove porodice, ne smatraju službu u policiji odgovarajućim zanimanjem.¹⁹⁶ Hadžoli je 2011. godine objasnila:

Većina policajki nisu udate. Kada su se udavale, napuštale su službu zbog trudnoće jer je porodijsko bolovanje veoma kratko. ... Neke su možda udate van Kosova ili udate za osobu koja ne voli njihovu profesiju ili ne želi da žena uopšte radi. Ili muškarac možda ne voli posao policajke, jer kao supruga i majka treba da radi u noćnoj patroli. Ali mi imamo politiku: kada žena ostane trudna, mi joj dodelimo drugi, lakši zadatak, kao što je rad u administraciji ili u kancelariji. Ona koja ima dete od godinu dana ili mlađe, ne treba da radi u noćnoj smeni, ali će možda nakon godinu dana biti potrebna u noćnoj smeni. Ako joj je muž ljubomoran, ona definitivno podnosi ostavku.¹⁹⁷

Stoga, u pokušaju da zadrže žene¹⁹⁸ Kosovska policija je usvojila pravila olakšavajući rad ženama tokom trudnoće, ili ih je prebacila bliže njihovim domovima, omogućavajući im da idu kući češće tokom nedelje i uopšte smanjila poteškoće na koje bi mogle naići.¹⁹⁹ Nažalost, Šalja je primetio da policajke nisu uvek upoznate sa ovim pravima:

U istraživanju koje sam ja sproveo unutar Policije, ispalo je da je veliki broj žena dao ostavku jer nisu poznavale norme [i] prava. Nisu razumele da je porodijsko odsustvo pravo, da postoji pravo na odsustvo u slučaju bolesti.., i ovo je stvorilo konfuziju. Na primer, bilo je slučajeva gde se policajka iz Prištine udala [i premostila] u Mitrovicu i rekla da je putovala iz Mitrovice u Prištinu ... i dala je ostavku [jer je to bilo previše]. Ona nije razumela da je samo trebalo da zatraži premeštaj.

... Tokom ovog istraživanja video sam da se takve stvari često dešavaju zbog nedostatka znanja o

pravima. [Dakle, 2010. godine] sastavili smo rezime zakona i članova koji su informisali žene u Kosovskoj policiji o njihovim pravima. Kada su želele nešto da pronađu, sve informacije su bile dostupne u tom dokumentu na Intranetu. Ovo je pomoglo svima koji su imali zabune ... Menadžeri i menadžerke sada shvataju da, kada promenite prebivalište, možete da se prebacite. Dakle, nivo ostavki je dosta opao...

U prošlosti je Kosovska policija takođe sprovodila terenske aktivnosti u zajednici, pokušavajući da ubedi više žena i njihovih porodica da žene imaju važnu ulogu u unapređenju bezbednosti. Žene su bile ohrabrivane da se prijave u policiju putem brošura, članaka, flajera, kao i posetama ženama u ruralnim područjima. „Sastali smo se sa roditeljima žena koje su bile jake kandidatkinje i objasnili im šta bi one mogle učiniti za očuvanje zemlje“, rekla je Hadžoli.

Još jedan napor da se osnaže i zadrže policijske službenice je bilo uspostavljanje Udruženja žena. Šalja se prisetio: „Tada, 2005. ili 2006. godine, bila je to ideja Igo [Rogova] i Fljore [Maculja] da osnuju Udruženje žena u Kosovskoj policiji.“²⁰⁰ Jahjaga, koja je takođe bila uključena u to, se prisetila:

Te 2006. i 2007. godine smo počele [da radimo] na ideji osnivanja Udruženja žena u Kosovskoj policiji ... U to vreme, suočile smo se sa velikim negodovanjem policijskih službenika u Kosovskoj policiji, ali sam takođe imala jaku podršku Ambasade SAD-a i imala sam jaku podršku međunarodnih mehanizama, UNMIK i EULEKS, koji su pomogli u osnivanju Udruženja. Proces je dugo trajao i ja nisam [više] bila deo policije kada je Udruženje osnovano. [Ono] je imalo jedan glavni cilj: da garantuje stabilno učešće žena u Kosovskoj policiji i osnaži žene u donošenju odluka unutar policije. U to vreme, mi smo na jednoj ruci mogli prebrojati broj žena na položajima odlučivanja u

Kosovskoj policiji. Kvota od 15% nije primenjena u policijskim redovima, da ne pominjem [skoro nepostojeću] ulogu žena u 'elitnim' odeljenjima unutar Kosovske policije, [sa muškim pretpostavljenima] koji bi im rekli: „Zašto bi ti otišla u specijalnu jedinicu, jedinicu za narkotike ili nešto drugo?“. Taj procenat je primenjivan samo za tradicionalne pozicije: administracija, unutrašnje istrage, ali nikada u onim oblastima koje obuhvataju veće odgovornosti. Svrha Udruženja je bila ta da neka pitanja [koja smo mi pokrenule] nastave da se razvijaju van individualnog nivoa. Na primer, postoji pojedinac koji se borio za neka prava, ali taj pojedinac ode i onda dođe drugi koji možda nema isti pristup ili nema vremena da se bavi istim problemima. Svrha je bila imati druge institucionalne mehanizme koji garantuju osnaživanje žena unutar Kosovske policije.²⁰¹

Tako su, 2012. godine, UNIFEM (kasnije *UN Women*) i žene na visokim položajima u Kosovskoj policiji počele da se sastaju i raspravljaju o koracima prema osnivanju Udruženja.²⁰² Nakon nekoliko radionica i rasprava, Udruženje je usvojilo svoj Statut 23. jula 2013. godine.²⁰³ Maculja, tadašnja Šefica UNIFEM-a, koja je podržala osnivanje Udruženja od početka, smatrala ga je jednim od najboljih primera sprovođenja Rezolucije 1325 na Kosovu:

Ja sam radila sa policijom i pomogla sam u integrisanju Rezolucije 1325 u policiji. Kao rezultat, formiran je Odbor za rodnu ravnopravnost, osnovana je Kancelarija za rodnu ravnopravnost, i stvorile smo mrežu policije, UNIFEM, MŽK i drugih organizacija. Tada smo imale za cilj da povećamo broj žena u policiji jer bi se žene osećale sigurnijim na Kosovu. Na kraju, pomogla sam u osnivanju Udruženja žena u Kosovskoj policiji. U roku od godine i po, one su već postale nezavisne. Danas su vrlo aktivne i sjajan su primer.²⁰⁴

Jahjaga je ponosno primetila u 2020. godini:

[Od 2014. godine, Udruženje] je deo Međunarodnog udruženja policajki (IAWP) – Region 13, čije je sedište u Austriji i obuhvata regiju jugoistočne i centralne Evrope. Pošto mi nismo bile zemlja članica, trebalo je da budemo deo nekih međunarodnih organizacija [a nismo bile], ali u to vreme smo prošle preko svih ovih izazova i učinile Kosovo članom IAWP. A sada imamo Kosovsku [žensku] policijsku službenicu koja je članica Odbora IAWP.

Uz podršku *UN Women*, članice Udruženja su nastavile sa naporima da ohrabre mlade žene da se pridruže policiji i povećale su vidljivost žena u policiji putem letaka, TV spotova, plakata i društvenih mreža.²⁰⁵

EULEKS i OEBS su takođe uložili u obuku i mentorstvo policije za rešavanje pitanja nasilja u porodici i trgovine ljudima, između ostalih tema. Kosovska policija je tražila da poboljša pristup policije putem obaveznih obuka o rodnoj ravnopravnosti. Šalja se prisetio:

Ne samo u ovoj deceniji, nego već 20 godina su postojale predrasude kada sam ja organizovao sastanke, seminare i radionice o rodnim pitanjima. Mogao sam da primetim prema pitanjima [mojih kolega] da oni nisu spremni ili nisu dovoljno svesni nakon obuka koje sam organizovao. Dobijao sam razne komentare od kolega policijskih službenika, kao na primer: „Zašto ti [kao muškarac] organizuješ obuke na teme koje se tiču žena?“²⁰⁶

Međutim, nakon njegovih i napora drugih, on je bio svedok poboljšanja u protekloj deceniji:

Danas, kada je reč o rodnim pitanjima, utisak da su ona samo o ženama je već počeo da bleedi. [Dobro je poznato] kada se radi o rodnim pitanjima da oba pola moraju biti uzeti u obzir. Više nema podele, mada je to tako shvatano u našoj zemlji. Sada više nije! Sada kada pričamo o rodnoj ravnopravnosti, mi mislimo na ista prava za žene i muškarce. [Pored toga, sada] svaki menadžer je shvatio da i žene treba da budu na upravljačkim položajima. Oni to ne osporavaju i to pokazuje da je svest među njima podignuta. [...]

Svest među policijskim službenicima o Rezoluciji 1325 je povećana. U početku, na primer, kada sam počeo da promovišem Rezoluciju u Kosovskoj policiji, u mnogim strukturama je bilo nezadovoljstva. [N]a mnogim obukama koje smo imali pre 10 godina, Rezolucija 1325, koja je sada deo programa Policijske akademije, ona nije bila spominjana. I osnovnoj i naprednoj obuci su nedostajale teme inkluzije u programima. Od tada, ... mi smo organizovali specijalne obuke ... o ljudskim pravima i rodnoj ravnopravnosti [i sada] posvećujemo deo njih temi međunarodnog zakonodavstva [i] specifičan prostor je dodeljen Rezoluciji 1325.

Izbegavanje „mamurluka“ u izgradnji novih bezbednosnih institucija

Često u post-konfliktima pokušavate da ponovo izgradite one bezbednosne strukture koje su prilično mamurne od onoga što su radile tokom sukoba. Tako da postoji izvestan stepen čišćenja starog i pokušavanja uspostavljanja nečeg novog. Pokušavate da prevaziđete ove stereotipe i probleme.

- Kristos Teodoropoulos, Viši službenik za zaštitu,
UNHCR, 2011.

Uz fotografije, spomenike i statue muškaraca sa oružjem koji su dostupni svuda po Kosovu i u međunarodnim medijima, ne pada vam na pamet da su žene takođe nosile oružje u sukobu. Ipak, 857 žena čini otprilike 3,3% registrovanih boraca bivše Oslobodilačke vojske Kosova (OVK).²⁰⁷ Šta se dešava sa vojnicima i vojnkinjama kada se borba završi?

Programi razoružanja, demobilizacije i reintegracije (RDI) bi trebalo da razoružaju bivše borce, tražeći od njih da „ostave svoje oružje i vrate se ‘normalnom životu.’“ Generalni sekretar UN-a upozorava na specifične bezbednosne i druge potrebe žena, bivših borkinja i bezbednosnih akterki.²⁰⁸ On predlaže procenu u kojoj meri su žene i devojke uključene u programe reparacije ispitivanjem koliko su ih zaista koristile.

Neposredno nakon rata nekoliko programa nudilo je humanitarnu i druge tranzicione pomoći za bivše borce OVK-a. Najmanje dva velika RDI programa su postojala, ali nisu sadržavali podatke o novčanom ekvivalentu beneficija koje su

devojke i žene dobile, kao što je predložio Generalni sekretar UN-a. Nije bilo ni napora da se „ublaže faktori koji sprečavaju pristup žena i devojčica reparaciji ili koristima RDI programa“.

Za prvi RDI program UNMIK i KFOR su dogovorili da Međunarodna organizacija za migracije (IOM) vodi demilitarizaciju i reintegraciju bivših boraca OVK 1999. godine, pozivajući se na Rezoluciju 1244. Predstavnici IOM-a su širom Kosova tokom masivne kampanje hteli da registruju sve članove OVK. IOM se nije fokusirao na potrebe bivših borkinja. Njihov mandat je obuhvatio pružanje obuke i pomoći u pronalazanju posla svim bivšim borcima, bez obzira na rod. Registrovano je 25.723 bivših boraca OVK, uključujući 857 borkinja (3,3%). Nisu postojali rodno razvrstani podaci o ženama. Ukupno 1.961 bivših boraca/borkinja se kratkoročno zaposlilo, 2.881 dugoročno, a 4.552 je ušlo u Zaštitni korpus Kosova (ZKK).²⁰⁹

Samo 17,7% registrovanih bivših boraca se pridružilo ZKK, a svi ostali su morali na druge načine da obezbede sredstva za život. Godine 2009. UNDP program za ponovnu migraciju pomogao je da 1.462 žena i muškaraca iz ZKK pređe u civilni život.²¹⁰ Program je pomogao 42 žene, što čini 2,9% slučajeva kojima je pružena pomoć. UNDP je ponudio savetovanje za učesnike i „olakšao tešku tranziciju iz života u uniformi kao članova ZKK u život civila.“²¹¹ „Veliki broj njih je na putu reintegracije“, izvestio je UNDP 2011. godine.

Tokom vremena i uz smanjenje međunarodne pomoći, veterani su se suočavali sa još težim ekonomskim uslovima. „Oni koji su sebe žrtvovali i bili izolovani decenijama, nikada nisu dobili ni jednu nagradu ili javno priznanje“, rekla je Šukrije Gaši iz organizacije Partneri Kosova.²¹² „Njima nije dodeljena ni državna zaštita ili bilo koja beneficija kao što su penzije ili zdravstveno osiguranje“. Za razliku od ljudi sa posebnim potrebama ili starijim osobama, veterani nisu imali pravo na državne beneficije od 2011. godine. „Ne postoji ništa“, rekao je tada Muharem Džemajli, predsednik Organizacije veterana Oslobođilačke vojske Kosova.²¹³ „Nemamo beneficije, niti bilo šta institucionalno za žene i muškarce veterane“. Ovo je okupilo

neke veterane koji su 2011. godine 61 dan pred Skupštinom zahtevali od Vlade da obrati pažnju na njihove zahteve.²¹⁴ Njihove demonstracije su prerasle u štrajk glađu. Pozvali su na usvajanje zakona o „Vrednostima OVK“, koji bi im obezbedio državne beneficije slične onima koje imaju ratni invalidi i porodice poginulih tokom rata.²¹⁵

U decembru 2011. godine, Skupština Kosova je usvojila Zakon o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava i njihovih porodica.²¹⁶ Poseban Zakon o veteranima OVK je regulisao pristup veterana državnim beneficijama.²¹⁷ Ovaj zakon je pružao veteranima prava na mesečnu naknadu od najmanje minimalne plate na Kosovu, kao i besplatne zdravstvene usluge, besplatni gradski prevoz i stručno obrazovanje, između ostalih beneficija. Članovi i članice njihovih porodica su takođe dobili pravo na 70% njihove naknade nakon smrti veterana.²¹⁸

Od septembra 2020. godine, broj veterana OVK je bio 36.161.²¹⁹ Ukupan broj korisnika beneficija, uključujući ratne veterane ili njihove porodice, bio je 38.156 ljudi, uključujući 3.076 žena.²²⁰ Kako su među primateljicama beneficija i članice porodica veterana, nije bilo moguće odrediti broj bivših borkinja koje primaju ove beneficije. „Slučajevi se nisu tretirali kao što ih je trebalo tretirati! Oni nisu ni poređani po rednom broju“, rekao je za MŽK, telefonom, predstavnik Kancelarije za pitanja kategorija proizišlih iz rata, kada je bio upitan. Drugi problem, rekao je, je taj što su arhive bile pod istragom od strane Kancelarije specijalnog tužioca i nije im se moglo pristupiti.²²¹ U međuvremenu, prema tekstu objavljenom od strane Balkanske istraživačke novinarske mreže (BIRN) 2013. godine, OVK je imala 632 članica.²²²

Veterani koji su se pridružili ZKK radili su kao deo ove civilne bezbednosne organizacije koja je funkcionisala od 1999. do 2009. godine. Žene su činile 3,5% ZKK-a i bile su uključene u skoro sve pozicije.²²³ Manje učešće žena se pripisalo nedovoljnom broju radnih mesta. „Mi nemamo generalku“, rekao je 2007. godine Fahri Sadriu, lice zaduženo za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) u ZKK-u. „Razmotrili

smo pružanje više mogućnosti za žene jer one to zaslužuju. Mi bismo izabrali ženu za generala, ali nemamo dovoljno prostora. Kada bismo imali mogućnosti, učinili bismo više.”²²⁴ Oni su kasnije imenovali ženu za poručnika. „Ali ne samo zbog toga što je žena,” objasnio je poručnik Safet Sula, „već na osnovu zasluge.”²²⁵

Godine 2008. ZKK se transformisao u Kosovsku bezbednosnu snagu (KBS) sa mandatom da „učestvuje u odgovorima na krizne operacije, uključujući operacije mirovne podrške, kako bi pomogli civilnim autoritetima da odgovore na prirodne i ostale katastrofe i vanredne situacije, (i) da eksploziv učine otpadom.”²²⁶ Žene su činile 6,4% ovih snaga. „Još uvek nismo u potpunosti zadovoljni brojem žena u Kosovskim bezbednosnim snagama”, rekla je Haljime Morina, tadašnja koordinatorka Jedinice za ljudska prava KBS. „Ali se stanje drastično poboljšalo i još se poboljšava”, dodala je ona.²²⁷ Preduzeli su kampanje regrutovanja, uključujući mobilne timove, sa ciljem da podstaknu građanke da se prijave. „Ja sam žena, ja sam u KBS-u i nisam diskriminisana”, rekla je žena tokom sastanaka na kome se tražilo da se regrutuje više žena. „Moja prava su ispoštovana”. Nakon ovih sastanaka, 100 žena je primljeno u KBS.²²⁸

Uključivanje žena u KBS je povećano od 8,2% 2011. godine na 11% 2020. godine.²²⁹ Štaviše, žena je uzdignuta na čin Generalke u KBS-u. Iako KBS-u i dalje nedostaje rodna ravnoteža, Morina je verovala da društveni pogled na vojsku kao ‘muški domen’ sve više blede, a drugi su se složili.²³⁰ Ona je rekla da svaki položaj koji žene danas zauzimaju u KBS postoji jer su one vredno radile i zaslužile su ga.

Od 2011. godine, Ministarstvo je nadgledalo i pratilo sve aktivnosti Kosovskih bezbednosnih snaga. Ono je takođe bilo odgovorno za razvoj i sprovođenje zakona i pravila, predlaganje i planiranje budžeta za bezbednosne snage.²³¹ Kao i svako drugo ministarstvo, imalo je Jedinicu za ljudska prava i Kancelariju za rodna pitanja. Ministarstvo je saradivalo sa stručnjakinjama u sastavljanju Akcionog plana za unapređenje ljudskih prava i rodne ravnopravnosti unutar Ministarstva i KBS-

a, usvojenog u septembru 2011. godine.²³² Ono navodi „ciljeve i akcije koje se moraju preduzeti kako bi se unapredila rodna ravnopravnost i sprovela Rezolucija 1325“, rekla je Morina.²³³

Godine 2014. ovo Ministarstvo je transformisano u Ministarstvo odbrane, a KBS u Oružane snage Kosova 2019. godine. Od tada, prema rečima Morini, saradivali su sa grupama za ženska prava, međunarodnim stručnjakinjama o rodnim pitanjima i savetnicima NATO kako bi bolje uključili odredbe Rezolucije 1325 u svoje politike i strategije.²³⁴ Uključili su obuku o Rezoluciji 1325 u svoj nastavni program za nove regrute „gde je 30 minuta osnovne obuke posvećeno rodnoj ravnopravnosti“, prema rečima Morini.²³⁵

Ukupno 37 žena radi u Ministarstvu i čini 32,7% zaposlenih u 2011. godini. Neke žene su sedele na položajima gde se odlučuje, uključujući sedam poručnica i pet pukovnica, od kojih su tri u vodećim odeljenjima. Iako su tu žene bile donekle bolje predstavljene nego u Kosovskom zaštitnom korpusu (ZKK), one su i dalje nedovoljno zastupljene u poređenju sa muškarcima.

Zastupništvo žena se vremenom smanjilo. Od 123 lica civilnog osoblja u Ministarstvu odbrane 2019. godine, samo su 33 bile žene (28.8%).²³⁶ Dalje, nije bilo pukovnica i samo tri poručnice, što znači da su žene činile samo 7% položaja gde se donose odluke.²³⁷ Prema tome, žene ne drže polovinu ministarskih položaja na svim nivoima, kao što je predviđeno Zakonom o rodnoj ravnopravnosti. Morina je primetila:

Sada ova cifra pokazuje da nismo uspeli da ispoštujemo Zakon o rodnoj ravnopravnosti koji osigurava da u Ministarstvu bude 50% nas [žena]. Ova cifra pokazuje da nismo uspeli da to dovedemo do odgovarajućeg nivoa u skladu sa Zakonom koji smo mi sami usvojili u Ministarstvu odbrane.²³⁸

Savet bezbednosti Kosova osnovan 2009. godine u početku nije uključivao nijednu ženu, što je uticalo na stepen do kojeg su potrebe žena uzete, odnosno nisu uzete u obzir u

politici nacionalne bezbednosti. Aktivistkinje za prava žena smatraju da Savet ima dug put pred sobom u obezbeđivanju da se uzmu u obzir specifične bezbednosne potreba žena i devojčica, rekla je Ćosaj-Mustafa:

Nažalost, ne vidimo dosta žena uključenih u donošenje ključnih odluka. Čak i kada se sastavljala Nacionalna strategija za bezbednost, nije bilo mnogo tema o ženskoj bezbednosti, samo je pomenuta trgovina ljudima, ali bez konkretnih akcija koje bi se na to nadovezale, bez aktivnosti i bez budžeta.

Nacionalna strategija za bezbednost, sastavljena 2010. godine, trebalo je da razmotri bezbednosne potrebe žena i devojčica, prema uputstvu Generalnog sekretara UN-a.²³⁹ Međutim, samo se jedna osoba posvetila uključivanju rodne perspektive, uporedo sa etnicitetom, u bezbednosni sektor, putem politika regrutacije, zadržavanja na radnom mestu i unapređenja.²⁴⁰ Sem toga, rodna perspektiva je uveliko nedostajala. Godine 2020. nova Strategija za bezbednost poslata je na javnu raspravu, ali je i tu nedostajala rodna perspektiva.²⁴¹

Žene su takođe nedovoljno zastupljene u kosovskoj diplomatskoj službi, osnovanoj 2008. godine.²⁴² Žene čine 15% diplomata (tri žene) u diplomatskim i konzularnim predstavništvima Republike Kosovo 2008. godine. Ovaj procenat se povećao na 18% (13 žena) od 2009. do 2011. Napredak se može pripisati negodovanjima narodnih poslanica i MŽK, koje su zahtevale da žene imaju pozicije odlučivanja u okviru službe. 2011. godine, od 18 ambasadora, samo su dve bile žene²⁴³, a prilikom imenovanja za 2012. nije predložena ni jedna žena, što je izazvalo reakcije narodnih poslanica.²⁴⁴ Godine 2020. tadašnja poslanica Osmani se priseća:

Imali smo nekoliko slučajeva gde su se sve poslanice u Skupštini Kosova okupile, uprkos političkim razlikama. U periodu 2012-2013. godine, 40 žena je zatražilo od

Ministarstva spoljnih poslova da poštuju Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Rezoluciju 1325 kada je reč o učešću žena u diplomatskim misijama. U trenutku kada se 40 žena iz različitih etniciteta i različitih partija okupilo na konferenciji za štampu, mediji su nas zadirkivali sa [Albanskom narodnom] pesmom „*Jena motra kallablak*“ [„Ima nas puno sestara“]. Dakle, nismo imale podršku medija. Međutim, nismo stale. U toj grupi, ja sam bila odgovorna za pripremanje pravnog dela naših zahteva. Poslale smo pisma tadašnjoj Državnoj sekretarki, gđi. Clinton, Kancelarki Merkel, i mnogim drugim liderkama sa opisom problema i nekim pokušajima političkih partija ... da uklone rodnu kvotu iz Zakona o opštim izborima. Dakle, za ove dve teme, mi smo pisale i tražile primenu Rezolucije [1325], ali takođe i našeg Zakona o rodnoj ravnopravnosti, da bude najmanje 50% žena [u diplomatskim misijama]. Dobile smo pozitivne odgovore od većine međunarodnih liderki kojima smo pisale. I tada, u to vreme, ministar Hodža nam je poslao pismo u kome je rekao: „U redu, slažem se sa vama, imaćemo najmanje 40% žena“. Pa je u početku to bila čitava lista muškaraca koji su nominovani, a on je onda okrenuo spisak i imenovao ... žene, i te su žene danas diplomatkinje sa karijerom koje služe kao ambasadorke .... Dakle, one služe više od osam godina u našoj diplomatskoj službi.²⁴⁵

Iako procenat žena koje služe u Kosovskoj diplomatskoj službi nije dostigao rodni paritet, jasno je povećan tokom vremena sa 15% 2008. godine, preko 18% 2011. godine, na 35% 2019. godine (vidi Tabelu 4).²⁴⁶

Tabela 4.
Muškarci i žene u diplomatskim misijama

Godina	Br.žena	Br.muškaraca	% žena
2008	3	17	15%
2009	13	59	18%
2010	13	59	18%
2011	13	59	18%
2012	-	-	-
2013	-	-	-
2014	27	95	22%
2015	27	83	25%
2016	40	91	31%
2017	42	92	31%
2018	46	112	27%
2019	50	130	35%

U okviru pravosudnog sistema, Vrhovni sud Kosova je imao sedam žena i četiri muškaraca za sudije 2011. godine. Godine 2020. ovaj broj je smanjen na pet žena i 11 muškaraca.²⁴⁷ Sve u svemu, 2011. godine 28% od 244 sudija u svim sudovima bile su žene, kao i 30% od 88 tužilaca.²⁴⁸ Od tada do 2020. godine, procenat žena sudija je blago uvećan, do 33%, dok su žene činile 42% od 190 tužilaca.²⁴⁹ Žene su zauzimale 50% administrativnih položaja, ali samo 23% položaja na kojima se donose odluke u kosovskim sudovima.²⁵⁰

U okviru Sudskog saveta Kosova, 39% zaposlenih bile su žene, iako su 10 od 12 položaja gde se odlučuje držali muškarca 2011. godine. Godine 2020. ovaj broj je povećan na 47%, mada su samo tri od devet pozicija gde se donose odluke držane od strane žena (25%).²⁵¹ Od 2020. godine, Sudski savet Kosova i dalje nije sledio nijednu specifičnu strategiju da regrutuje ili zaposli žene.²⁵²

Sve u svemu, nasuprot nekoliko pozitivnih primera, žene su ostale nedovoljno zastupljene u svim kosovskim institucijama. Štaviše, učešće žena u nekoliko organa

bezbednosti je čak smanjeno u protekloj deceniji. Veliki izazov sa kojim su se institucije suočavale u regrutovanju i zadržavanju žena, je ono što učesnice istraživanja nazivaju 'patrijarhalnim mentalitetom', koji je još uvek prisutan na Kosovu i u međunarodnoj zajednici, a tiče se i sektora bezbednosti koji je uglavnom 'muški svet'. Iako je izvestan napredak postignut, prevazilaženje ovog i dalje prisutnog mentaliteta, kao i regrutovanje žena na svim nivoima institucija biće ključni u obezbeđivanju specifičnih potreba sigurnosti žena i devojčica.

BEZBEDNOST

Bezbednost kao koncept se tiče svih i treba svima da se pruži. Ako stvorite bezbednost samo za određeni deo društva, drugi deo će se osetiti nesigurno. Bezbednost nema isto značenje za muškarce i za žene. Na Kosovu imamo posleratnu situaciju u kojoj se gotovo svi osećaju nesigurno. Ali mislim da je stvoren novi društveni okvir u kome bezbednost igra važnu ulogu.

- Behar Seljimi, bivši generalni direktor Kosovske policije, 2011.

„Moje je stanovište da bezbednost žena na Kosovu nije na zadovoljavajućem nivou“, rekao je Fahri Sadriu 2007. kada je bio Koordinator za rodnu ravnopravnost u Zaštitnom korpusu Kosova.¹ „Bezbednost uključuje brojne stvari kao što su lična sigurnost, zdravlje i ekonomska [bezbednost]“, rekao je on. Ovo poglavlje ispituje različite aspekte bezbednosti žena, zasnovane na Rezoluciji 1325, uključujući i meru u kojoj se žene i devojčice *osećaju* sigurno na Kosovu.² Generalni sekretar UN-a zahteva da „bezbednost, fizičko i mentalno zdravlje žena i devojčica i njihova ekonomska sigurnost budu obezbeđeni i njihova ljudska prava ispoštovana.“³ Država Kosovo i organi UN-a odgovorni su da spreče kršenje prava i da zaštite žene i devojčice, na osnovu Rezolucije 1325.

Vlada Kosova još uvek treba da razvije indeks za praćenje bezbednosti žena i devojčica i identifikuje njihove zabrinutosti.⁴ Stoga, svako naredno poglavlje istražuje područje u kome Generalni sekretar UN-a skreće pažnju na očuvanje bezbednosti žena i devojčica: sprečavanje ratnog seksualnog nasilja; osiguravanje postkonfliktne zaštite, uključujući i preko ranih sistema upozorenja o mogućem ponovljenom nasilju; sprečavanje trgovine ljudima; zaštita žena i devojčica od nasilja u porodici i šire, te osiguravanje njihove ljudske bezbednosti.

Seksualno nasilje tokom rata

Tokom rata „žene ni u jednom trenutku nisu bile zaštićene od nasilja“

Žene ni u jednom trenutku nisu bile zaštićene od nasilja. Kažu da je na Kosovu hiljade žena silovano, ali ništa se ne zna zasigurno.

- Nora Ahmetaj, direktorka Centra za istraživanje i objavljivanje dokumentacije, 2011.

Nosili su vojnu uniformu i imali crne marame na glavama. Odveli su moju zaovu u dnevnu sobu, udarali je i govorili joj da umukne. Deca su vrištala, a oni su takođe vikali na decu. Ona je bila sa paravojnim grupama nekih pola sata. Suprotstavljala se, a oni su je tukli, dok su je deca čula kako viče. Mogla sam samo čuti šta se dešava. Čula sam kako je šamaraju. Deca nisu razumela da su je oni silovali. Nakon što su silovali moju zaovu, vratili su je među nas i upucali je.⁵

Ovo svedočenje žene iz Peći, koje je zapisala organizacija *Human Rights Watch* primer je samo jednog od mnogih zločina protiv žena i devojčica tokom rata 1998-1999. Nasilje počinjeno od strane srpskih paravojnih formacija i policije u ovom periodu je dobro dokumentovano. Česte prijave seksualnog nasilja naterale su *Human Rights Watch* da utvrdi da je silovanje korišćeno kao oružje za „etničko čišćenje“ na Kosovu. „Silovanja nisu bila retka i izolovana dela počinjena od strane pojedinaca, nego su namerno korišćena kao instrument za terorisanje civilnog stanovništva, iznuđivanje

novca od porodica i pritisak na ljude da napuste svoje domove", pisao je *Human Rights Watch*.

S obzirom na gnusne akte nasilja nad ženama tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, Rimski statut iz 1998. godine, kojim je uspostavljen Međunarodni krivični sud (MKS), priznaje da su „silovanje, seksualno ropstvo, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilna sterilizacija, ili bilo koji drugi oblik seksualnog nasilja“ - „zločini protiv čovečnosti“ kada su „deo rasprostranjenog ili sistematskog napada usmerenog protiv bilo kog civilnog stanovništva, uz svest o napadu.“⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) uključuje silovanje i „ostale nehumane akte“ u „zločine protiv čovečnosti.“⁷ Rezolucija 1325 „poziva sve strane u oružanom sukobu da preduzmu posebne mere da zaštite žene i devojčice od rodno zasnovanog nasilja, naročito silovanja i ostalih oblika seksualnog zlostavljanja.“⁸ Nažalost, Rezolucija je previše kasno stigla na Kosovo.

„Pre svega su mlade žene pokupili po selima i malim gradovima. Vojnici uzimaju grupe od 5 do 30 žena, kamionima ih odvođe na nepoznata mesta ili ih zatvaraju u kuće u kojima žive vojnici“, piše psihološkinja Dominika Serano Fitamant za Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA) maja 1999.⁹ Ona nastavlja:

Bilo kakav otpor nailazi na pretnje da će biti žive spaljene. Đakovica, Peć i Drenica su često označena kao mesta gde su se kidnapovanja (sic) i kolektivna silovanja dešavala. Žene su pojedinačno silovane od strane mnogih muškaraca, tokom nekoliko sati, ponekad i danima. [U Berlenicu] su rasekli stomake mnogih trudnica i natakli fetuse na ražanj lopatama. ... U istom gradu grupa od 30 mladih devojaka bila je primorana da prati vojnike do kuća, dok su majke čekale ispred. Dva sata su majke slušale krike mladih žrtava koje su nakon toga izlazile jedna po jedna. Neke su bile prekrivene krvlju, druge su plakale pognutih glava.

„Ovo nisu slučajni incidenti koje je počinilo nekoliko ludih muškaraca“, piše Regan Ralf za *Human Rights Watch*. „Silovanje je korišćeno kao instrument rata na Kosovu, te se kao takvo treba kazniti. Muškarci koji su počinili ove užasne zločine se moraju dovesti pred lice pravde.“¹⁰ *Human Rights Watch* je dokumentovao 96 silovanja koja su se dogodila tokom rata na Kosovu. Procene ukazuju da je između 10 i 45 hiljada žena i devojaka silovano tokom rata.¹¹ „Žene na Kosovu čekaju na pravdu, a do sada nijedna kosovska optužnica nije obuhvatila seksualne zločine“, rekao je Regan Ralf 2000. godine. „Što pre se obave istrage i gonjenja, to će pre ove žene početi ponovo da grade svoje živote.“¹²

„Optužnice su samo reči na papiru“

Izneverio ih je UNMIK, izneverio ih je EULEKS. Zato nije iznenađujuće što mali broj preživelih ima imalo vere u sopstveni pravosudni sistem Kosova.

- *Amnesty International, „Rane koje nam gore u duši“, 2017.*

Od kraja rata na Kosovu, tri različita suda su održavala suđenja za zločine počinjene na Kosovu tokom konflikta: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Specijalno veće za ratne zločine u Beogradu u Srbiji i sudovi Kosova.¹³ Kao jedina formalna institucija tranzicione pravde u vezi sa ratom na Kosovu, MKSJ je odgovoran za primenu Rezolucije 1325 tako što treba da osigura da „procesi tranzicione pravde, pomirenja i obnove poštuju rodnu ravnopravnost“.¹⁴ Mandat MKSJ-a¹⁵ se ne odnosi posebno na specifične potrebe žena. 79 stranica Statuta MKSJ pominje žene samo dvaput, oba puta u vezi sa Bosnom i Hercegovinom. Devojke nisu nikada pomenute, kao ni zločini koji su ‘navodno’ počinjeni nad ženama na Kosovu.¹⁶ Izveštaj MKSJ jeste pomenuo Kosovo, ali ne rodno zasnovano nasilje. Njihovi godišnji izveštaji samo pominju rodno zasnovano nasilje u preporukama sudovima za ratne zločine, ka izradi okvira koji bi mogli da „pruže veću odgovornost za rodno zasnovane zločine“.¹⁷

Počev od 2003. godine, MKSJ je imao Jedinicu za rodna pitanja odgovornu za unapređenje rodne ravnopravnosti unutar institucije.¹⁸ Savetnica za rodna pitanja u Kancelariji tužilaštva radi na uključivanju rodne dimenzije u MKSJ i na ohrabrenju osetljivog pristupa prilikom istraživanja podizanja i

optužnica za rodno zasnovane zločine.¹⁹ Ekipe za istraživanje seksualnog nasilja osnovane je 1995. godine, sa ciljem da obuču policiju za takva istraživanja - kada je svest navodno porasla, ova jedinica je raspuštena.

Kao što je rečeno u prethodnom odeljku, učešće žena u organima bezbednosti i pravosudnim institucijama može imati uticaja do mere do koje ove institucije poklanjaju pažnju specifičnim interesima i potrebama žena i devojčica. Od 2011. godine, žene su činile otprilike polovinu zaposlenih u Tribunalu, mada su muškarci nastojali da budu zastupljeniji na mestima odlučivanja (vidi Tabelu 5).²⁰ Mesec dana pre zatvaranja Tribunala, žene su činile 52% osoblja MKSJ (vidi tabelu 5.1).²¹ Međutim, krajem mandata MKSJ 2017. godine, nije bilo sudija ženskog pola.²² Što se tiče broja kosovskih žena koje su svedočile u MKSJ, statistike „nisu bile konfigurisane da pruže podatke ove prirode.“²³

Tabela 5. Osoblje MKSJ prema polu i položaju 2011. i 2017.

Položaj	2011.		2017.	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Opšte osoblje MKSJ	448 50%	456 50%	264 62%	161 39%
Predsednici / predsednice	1 14%	6 86%	1 14%	6 86%
Potpredsednici / potpredsednice	2 33%	4 67%	2 22%	7 78%
Trenutne sudije sa stalnom sudijskom funkcijom	2 13%	14 88%	0 0%	8 100%
Prethodne sudije sa stalnom sudijskom funkcijom	6 19%	25	9 21%	34 79%
Ad Litem sudije			14 40%	21 60%
Tužioci / tužiteljke (svi)	2 50%	2 50%	2 50%	2 50%
Zamenici /zamenice tužioca / tužiteljke (svi)	0 0%	3 100%	0 0%	3 100%

U vezi sa Rezolucijom 1325, Priština, Sarajevo, Zagreb i Beograd su svi imali kancelarije čija je nadležnost bila da vode aktivnosti u zajednicama i da angažuju lokalne grupe.²⁴ Program podrške je imao za ciljeve da „komunicira sa ljudima iz bivše Jugoslavije o važnosti preuzimanja odgovornosti i određenih koraka protiv pojedinaca koji krše međunarodno humanitarno pravo i značaja pružanja pravde žrtvama“. Generalni sekretar UN-a takođe ohrabruje organe poput MKSJ-a da se sretnu sa ženskim grupama i uvažavaju ono što govore.²⁵ Međutim, ako je tih sastanaka i bilo, ženske grupe na Kosovu nisu čule za njih. Pažnju su dobile žene u Bosni i Hercegovini. Nijedna poznata kampanja MKSJ-a nije dotakla žene na Kosovu. Žrtve na Kosovu nisu priznate i izgleda da su ignorisane od strane službenog procesa tranzicione pravde pri MKSJ.

Od 2011. godine optužbe koje uključuju prijavljena dela seksualnog nasilja na Kosovu pojavljuju se samo u četiri slučaja pred MKSJ: Milošević, Milutinović, Đorđević, Haradinaj i drugi.²⁶ Haradinaj i Milutinović su oslobođeni, a Milošević je preminuo u toku suđenja. Vlastimir Đorđević je osuđen za progone na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi, ubistva, deportacije i prisilno premeštanje. On je osuđen na 27 godina zatvora zbog svoje 'hrabrosti' ili 'podrške' snagama za 'prisilno deportovanje približno 800.000 civila, kosovskih Albanaca' i „ubistvo stotine civila kosovskih Albanaca i drugih lica koja nisu aktivno učestvovala u neprijateljskim delovanjima i seksualnom zlostavljanju kosovskih Albanaca, posebno žena“.²⁷ Ipak, on nije bio osuđen za optužbe koje se odnose na seksualno nasilje:

Dok je sudsko veće zaključilo da su slučajevi seksualnog zlostavljanja utvrđeni, nikakvi dokazi nisu predstavljeni da su počinioci delovali sa namerom da diskriminišu. Namera diskriminacije je suštinski element koji se mora dokazati. Dakle, optužbe za progone učinjene putem seksualnih napada nisu utvrđene.²⁸

MKSJ je na kraju identifikovao četiri pojedinaca kao odgovorne za seksualno nasilje na Kosovu, mada su samo dvojica, Nebojša Pavković²⁹ i Vlastimir Đorđević,³⁰ osuđeni. Nikola Šainović i Sreten Lukić su prvobitno oslobođeni od gonjenja za seksualno nasilje 2009. godine.³¹ U žalbenom postupku, njihove oslobađajuće presude su ukinute, ali nisu donete nove osuđujuće presude.³² I pored više stotina, a potencijalno i hiljada navodnih slučajeva seksualnog nasilja, MKSJ je osudio veoma mali broj počinitelja za seksualno nasilje na Kosovu. Prema indikatorima Generalnog sekretara UN-a: „mere koje su preduzete povodom zločina kršenja prava žena i devojčica u odnosu na prepoznate obrasce kršenja tokom rata“ su potpuno zanemarljive.³³

U specijalizovanom Veću za ratne zločine u Beogradu, u Srbiji, prema organizaciji *Amnesty International* „Srbija nije

uspela da srpsku policiju, paravojne jedinice i članove Jugoslovenske armije dovede pred pravdu, uprkos dokazima o 'njihovoj krivičnoj odgovornosti za silovanje, mučenje i druge zločine seksualnog nasilja'.³⁴ Od četiri slučaja povezana sa seksualnim nasiljem koji su doneti pred Specijalni sud u Beogradu 2017. godine, podignuta je samo jedna optužnica protiv jednog Srbina, a preostale tri protiv bivših članova OVK. Od tada, samo je jedna rezultirala osudom.³⁵ Prema podacima organizacija Fond za humanitarno pravo i *Human Rights Watch*, verovatnoća da se visoki vojni oficiri optuže je mala, pre svega zbog „klime nekažnjivosti u Srbiji”.³⁶

Na Kosovu, sudovi su postupali u samo tri slučaja u vezi sa seksualnim nasiljem tokom rata i svi su rezultirali oslobođenjem nakon žalbe zbog nedovoljno pruženih dokaza, prema navodima *Amnesty International*.³⁷ Kao što je BIRN na Kosovu primetio:

Zabrinjavajuća je činjenica da su na Kosovu do sada održana tri suđenja zbog navodnog silovanja žena tokom rata, od kojih su sva tri završena oslobađajućom presudom, pošto su sudovi zaključili da su predstavljeni dokazi nedovoljni da bi se identifikovali osumnjičeni agresori. Među ovim slučajevima je i slučaj Vafije Krasnići.³⁸

Šta je usporilo pravdu? Aktivistkinje za prava žena na Kosovu su rekle da je obezbeđivanje dokaza dovoljnih za kažnjavanje počinioca bilo veoma izazovno zbog obimnog procesa istrage. Aktivistkinja za prava žena, Sevdije Ahmeti, to objašnjava:

Datumi su bili veoma važni. Ako je žena znala datum kada se dogodio zločin, ja bih tražila u arhivi jugoslovenske policije i pronašla ko je bio ... tog datuma. To je bio najopasniji posao koji sam obavila. ... Ja bih dovela istražitelje MKSJ na ova osetljiva mesta. Onda su istražitelji kontaktirali žene, ali je

intervju bio veoma dugačak i bolan. Trajao je satima i danima. Svaki deo je trajao satima i zahtevao objašnjenje, bez zanemarivanja čak ni najsitnijih detalja. ... Žrtve su morale da zapamte mesto, broj počinioaca, uniformu počinioaca, ime komandanta ... Svi ovi zahtevi su uticali na mnoge žene da ne budu dobre kandidatkinje za svedokinje. ... Ovo je bila neka forma testa, a u međuvremenu je nekim žrtvama bio neophodan doktor, ginekolog, abortus. Nakon ispitivanja, tek nekoliko kandidatkinja je 'prošlo' i ocenjene su za 'dobre svedokinje'.³⁹

Iako su bile žrtve užasnih zločina, mnoge žene su se borile da se prisete svih detalja neophodnih da bi bile 'dobre svedokinje'.

„Odredbe koje se nameću u odnosu na žene sa Kosova da bi bile u mogućnosti da svedoče nisu zadovoljavajuće“, rekla je Sevdije Ahmeti. Za mali broj žena koje su 'položile test' i koje mogu da svedoče u MKSJ, „posledice su bile veoma teške“, rekla je ona. „Po odredbama međunarodnog prava, optuženi ima pravo da zna ime svedokinje koja ga optužuje. Stoga je Milošević, na primer, mogao da predoči imena svedokinja i svedoka svojim kolegama u Beogradu, potencijalno stavljajući te ljude u rizik“ rekla je Sevdije Ahmeti.

MKSJ je ponudio svedokinjama zaštitu, kako bi izbegle „stigmu koja često prati žrtve seksualnog nasilja (i) predstavlja stvarnu prepreku njihovim naporima da se ponovo uključe u društvo i nastave svoj život.“⁴⁰ Jedinica za zaštitu svedoka pri MKSJ je preduzela mere poput premeštanja i promena identiteta žrtava. MKSJ je pružio podršku žrtvama kroz Službu za žrtve i svedoke (SŽS):

Kada je potrebno, SŽS nudi psihosocijalno savetovanje da olakša moguće traume svedočenja. Iskusno osoblje je ojačalo suočavanje svedokinja i svedoka sa mehanizmima suda i osiguralo da u potpunosti kontrolišu svoj doprinos i ostvarivanje prava tokom

sudskog postupka. Štaviše, osoblje SŽS-a treba da nadgleda sud, da sve vreme obezbedi da svedok ili svedokinja nisu izloženi nepodnošljivim naporima. Nakon svedočenja, službenice SŽS-a pomažu svedokinjama da iskažu svoje iskustvo na sudu i pokušaju da donesu neki vid zaključka.⁴¹

Dok usluge za zaštitu svedoka MKSJ imaju veliki odjek, aktivistkinje za prava žena na Kosovu osećaju da su zaštita svedokinja i psihosocijalno savetovanje nedovoljni. Ahmeti objašnjava:

Zaštita svedokinja počinje onog dana kada stupe u Tribunal i završava se onda kada završe sa davanjem iskaza. Gde može onda žrtva da ode? Mnogo puta se dešava da počinioca još uvek treba naći, identifikovati i uhapsiti. Postoji strah da će porodica žrtve biti ubijena, ili da će nju ubiti.

Ima slučajeva da je ponuđena zaštita svedokinja stigla kasno. Prema rečima Vepore Šehu, čija je organizacija Medica Kosova pomogla dvema svedokinjama:

Tokom rata svedokinju je silovala banda dve nedelje. Njen otac, sestra i brat su ubijeni pred njenim očima. Ona je bila dvostruki svedok pred sudom u periodu od 2002. do 2003. godine.

Kada se prvi put vratila iz MKSJ, njene komšije su je pitale o svedočenju. Ona je rekla da je svedočila o ubistvu svoje porodice. Njen odlazak u sud je bio ispraćen prilogom na TV-u. Ona je istovremeno ispitana za oba krivična dela, kako bi MKSJ uštedeo vreme. To je bila zatvorena sednica, nije sama sednica emitovana na TV-u, ali su susedi ipak saznali šta se dešava.

Ona je onda imala drugo saslušanje kako bi dala završnu izjavu. Odbila je. Nije želela da se vrati na

Kosovo. Bila je vraćena nakon prvog saslušanja, iako to nije želela. Imala je sina, i želela je da joj Tribunal garantuje premeštaj u treću zemlju. Oni su pristali, tako da se vratila u MKSJ i sada živi (negde drugde). Ovakva zaštita nije uvek dostupna. Neizvesne okolnosti i Vlada koja ne osigurava bezbednost tim ženama, dozvoljavaju da se nastavi nekažnjivost.⁴²

Pošto je Kosovo mala zemlja sa jakim porodičnim vezama i društvenim mrežama, anonimnost i poverljivost je teško obezbediti. „Ljudi znaju jedni druge“, prokomentarisala je Nora Ahmetaj. „Čak i kad ste zaštićeni svedok, neko može da prepozna vaš glas.“⁴³ Šehu se složila:

Nedostatak garancija tera odbija žene od svedočenja. Suđenja su trebala da počnu još odavno. Što više vreme prolazi, to je teže. Žene su sada u braku. Kako možete očekivati od njih da se vrate? ... Kako možemo sprovesti 1325 kada nemamo pravdu za žene?

Oklevanje da se ponovi traumatska prošlost, nedovoljna anonimnost i strah od počinitelaca koji se još uvek slobodno kreću, su sve faktori koji sprečavaju žene da odu i svedoče.

Ipak, iskustvo stručnjakinja i aktivistkinja za prava žena ukazuje na to da su neke žene spremne da svedoče kada se uspostave pravi uslovi. Za razliku od drugih izveštaja, Fitamant je napisala:

Bila sam iznenađena njihovom spremnošću da govore, jer mi je mnogo ljudi reklo da neće biti spremne da pričaju o iskustvima koje njihova zajednica smatra sramotnim. Ipak, pronašla sam žene koje su želele da se ispovede, a ranije nisu bile u stanju zato što nije bilo nikog odgovarajućeg da ih sasluša.⁴⁴

Možda su neke aktivistkinje za prava žena i istražitelji podlegli široko rasprostranjenoj pretpostavci da stigma i sramota mogu da spreče žene da svedoče. Ipak, razgovori aktivistkinja sa ženama pokazuju da bi žrtve silovanja bile spremnije da svedoče da su preduzeti snažniji naponi za stvaranje bezbedne klime u kojoj žene mogu da govore.

Pored MKSJ-a, UNMIK je imao odgovornost da istražuje i krivično procesuirati ratne zločine, uključujući i seksualno nasilje. Međutim, mnogi podaci o seksualnom nasilju su bili nedostupni.⁴⁵ Zvaničnici UN i EU su rekli MŽK-u da prepusti EULEKS-u 'neuredne' slučajeve.

„U januaru 2009. EULEKS je nasledio od UNMIK-a izveštaje iz 1999. za više od 1.187 mogućih ratnih zločina, za koje je UNMIK smatrao da nema dovoljno dokaza za njihovo gonjenje, kao i dodatnih 50 koje su predate UNMIK-ovom Krivičnom odeljenju za optužnice“, izveštava Generalni sekretar UN-a.⁴⁶ Tadašnja izvršna moć EULEKS-a je bila da „osigura da su slučajevi ratnih zločina ... pravilno istraženi, gonjeni, presuđeni, a presuda sprovedena u skladu sa važećim zakonom.“⁴⁷ EULEKS je osnovao Jedinicu za istraživanje ratnih zločina čiji je zadatak traženje nestalih lica, istraživanje grobnica i prikupljanje dokaza.

Od avgusta 2009. EULEKS je započeo istragu 50 slučajeva, ali 1.009 slučajeva nije aktivirano, uključujući 158 slučajeva zatvorenih zbog nedostatka dokaza.⁴⁸ Još od 2010, nijedan od više od 40 međunarodnih sudija EULEKS-a se nije isključivo bavio ratnim zločinima, a samo dva od 20 tužilaca su određeni za ratne zločine.⁴⁹ Do kraja 2009. godine EULEKS je pokušao da reši četiri ratna zločina sa osam optuženih⁵⁰ - sedam je osuđeno, jedan je umro. Od sedam EULEKS-ovih slučajeva koji su obuhvatali optužbe za ratne zločine protiv civila, nijedan nije obuhvatao seksualno nasilje. Samo jedan slučaj se odnosio na žene žrtve. Idriz Gaši, član OVK, ubio je kosovsku Albanku u šumi u blizini Vranoca kod Peći, 12. avgusta 1998. godine.⁵¹ Gaši je osuđen na samo 14 godina zatvora. Kao da nije postojao nijedan slučaj seksualnog nasilja počinjenog od strane srpskih snaga nad ženama.

U početku, seksualno nasilje počinjeno nad ženama tokom rata nije bilo prioritet za EULEKS, svedoče aktivistkinje za prava žena. Lina Ander, koja je tada radila za Fondaciju *Kvinna till Kvinna*, rekla je 2011. godine da EULEKS nije imao nikakvu strategiju za identifikaciju i rešavanje slučajeva seksualnog i rodno zasnovanog nasilja. Umesto toga, činilo se da su skeptični u pogledu istrage takvih slučajeva, zbog mnogih izazova povezanih sa takvim istragama. Ona je rekla:

Oni ne preduzimaju nikakve posebne mere kako bi saznali istinu o silovanjima. Pet slučajeva je objavljeno, ali smo mi pronašli da ih ima više. Postoji nedostatak volje, saradnje i kapaciteta EULEKS-a.⁵²

Predstavnici EULEKS-a rekli su da se slučajevi nisu dalje pomerali jer je prošlo vreme, identifikovanje svedoka koji su voljni da svedoče bilo je teško i nedostajali su dokazi.⁵³

Ipak, od 2011. situacija se polako preokrenula i EULEKS je počeo da istražuje slučajeve seksualnog nasilja. Predstavnici EULEKS-a su se sastali sa ženskim organizacijama kako bi razgovarali o procesu i saradnji. Ovaj pomak u pristupu se verovatno može pripisati nepokolebljivom pritisku aktivistkinja za prava žena nad EULEKS-om, povećanom međunarodnom pažnjom za Rezoluciju 1325, kao što je odraženo u gore pomenutim EU dokumentima o politikama, te istrajnošću istražiteljke Nine Pelkonen u okviru EULEKS-ovog istražnog tima za ratne zločine, koja je blisko saradivala sa organizacijama za prava žena. Kasnije je dolazak snažne liderke na čelo Misije od 2016. godine, kao i postavljanje Line Andir na poziciju Savetnice za rodna pitanja 2015. godine, ojačalo ulogu EULEKS-a u oblasti seksualnog nasilja u vezi sa sukobom. EULEKS je na Kosovu pokrenuo prve istrage o slučajevima u kojima se silovanje smatra ratnim zločinom. Takođe, EULEKS je u bliskoj saradnji sa *UN Women* doprineo izgradnji kapaciteta lokalnih istražitelja ratnih zločina i tužilaca, uključujući pružanje obuke o tehnikama intervjuisanja preživelih seksualno nasilje tokom sukoba i svedokinja i svedoka.⁵⁴

EULEKS je počeo bliže da saraduje sa organizacijama za ženska prava koje su pomagale preživelim u naporu da dobiju pravdu. Ipak, Šehu je proces opisala kao vrlo težak:

[K]ada je EULEKS počeo da istražuje zločine seksualnog nasilja, mi smo obezbedili tehničke, logističke resurse. Žene su odbile da uđu u zgradu EULEKS-a sa dokazima ... Mnoge od njih su svedočile u tajnosti, ne govoreći svojim porodicama i supružnicima. Sve vreme su se plašile da ih neko ne vidi i ne aludira na to da svedoče o seksualnom nasilju. Zbog toga su odbile da uđu u zgradu EULEKS-a.

[A]li našli smo alternativni način tako što smo obezbedili prostor u našoj kancelariji u kome su se odvijali intervjui. Istražna policija je ovde dolazila i uzimala dokaze, a to je podrazumevalo nekoliko faza, tokom kojih su bili potrebni kontinuirani razgovori. To nije bio lak proces jer su [preživele] pitane o detaljima kako bi se dokumentovalo na odgovarajući način, a njima nije bilo lako da se vrate u prošlost i detaljno opišu te događaje. To je bio vrlo traumatičan proces, ali činjenica da su se razgovori odvijali u našoj kancelariji bila je prednost jer su tamo prisustvovali psiholozi i bilo je prilika za pauze tokom razgovora.

S obzirom na društvenu stigmatu povezanu sa strahom žena od istupanja, Šehu je rekla da su koristili 'posebnu strategiju', za koju su dobili podršku od EU u periodu od 2013. do 2015. godine.

Mi...smo uticale na promovisanje rodne ravnopravnosti kroz rad sa starijim ženama od 65 do 70 godina, jer na njih tradicija utiče više nego na mlade i [pokušali smo da ih ubedimo] da počnu podržavati žrtve seksualnog nasilja. Bilo je aktivnosti u kombinaciji sa raznim sesijama, uključujući terapiju kroz umetnost i zajedničke sesije sa žrtvama nasilja. Sad smo imali

preživela koja je došla sa svojom svekrvom, koja ju je ohrabrila: „Idi u Medicu na sesije, a ja takođe želim da dođem jer sam traumatizirana što mi je sin ubijen“. Kada je svekrva bila ... na nekoj aktivnosti, preživela je odvojeno svedočila [poverljivo]. Koristili smo različite strategije za suočavanje sa ovim patrijarhalnim preprekama.⁵⁵

I danas se mnoge žene plaše da progovore i zatraže pravdu i pomoć, jer ne žele da njihov identitet bude otkriven, izvestio je BIRN na Kosovu:

Zaštićene svedokinje koji su anonimne izjavljuju da ne mogu pokretati građanske parnice zbog straha od izlaganja. Čak i žrtve koje su morale držati svoj identitet skrivenim nisu mogle tražiti naknadu štete u parničnom postupku, zbog činjenice da, ukoliko se ovo pitanje nastavi u građanskom postupku, zakon ne garantuje anonimnost, a kao uslov za podnošenje tužbe one će morati da otkriju svoj identitet, što bi moglo da ugrozi njihov život.⁵⁶

Usred ovih poteškoća, žene su videle malo rezultata nakon svedočenja. Šehu je nastavila:

Šta se desilo? Nalozi za hapšenje su izdati i do 2015. godine ti nalozi za hapšenje su ostali mrtvo slovo na papiru. Počinioci su i dalje slobodni. Ovi slučajevi su bili iz vremena kada je započet proces protiv Miloševića, 2002, 2004, 2005. godine. U to vreme [žene] su učestvovala u Tribunalu, a u EULEKS-u su bile od 2012. do 2015. godine. Pristup pravdi jedno je od najvažnijih područja u kontekstu Rezolucije koje ima mnogo zastoja. Nema napretka u ovoj oblasti.⁵⁷

Od 1.200 slučaja nasleđenih od UNMIK-a 2008. godine, EULEKS je, 2017. godine, prosledio sudu „dva slučaja

navodnog silovanja, od kojih je završen samo jedan, i to oslobađajućom presudom", navodi *Amnesty International*.⁵⁸ Prema njihovim rečima, drugi slučaj je „napušten pre nego što je suđenje moglo da se završi”.⁵⁹ Prema tome, neki smatraju da EULEKS nije uspeo da donese pravdu za preživjele seksualno nasilje tokom rata na Kosovu. Štaviše, dovedena je u pitanje njihova celokupna verodostojnost. Šehu je nastavila:

U jednoj TV emisiji, pojavio se predstavnik EULEKS-a koji je izjavio da su dosije seksualnog nasilja koje je EULEKS dobio od svedoka predati Srbiji! Sada se postavlja pitanje: zašto su predati bez konsultacija sa strankom koja je bila važan deo procesa? Zašto žene nisu obavestene o ovome? Nalog za hapšenje je raspisan, a šta se onda dogodilo? Šta se dogodilo sa mnogim drugim dosijeima koji su uzeti od toliko [žena]? Kako je moguće da se oni dostave Srbiji? Transparentnost ... ovo je veoma važan deo, a transparentnost nedostaje.

Kao ishod, ona je rekla:

Žene su izgubile veru ... Žene su prilično nemotivisane jer nema konkretnih rezultata, a mi kao nevladine organizacije nismo ni pokušali da ih podstaknemo da se približe pravdi. [Jer], bez regulisanja izručenja kriminalaca [iz Srbije i sa drugih lokacija], ove optužnice su samo reči na papiru. A nedostatak volje za hapšenje kriminalaca uzrokuje još veće posledice na emotivno i psihološko blagostanje žena. Zbog toga čekamo da dijalog [između Kosova i Srbije] razmotri ova pitanja. Možda će oni stvoriti neke mehanizme između dve zemlje, jer žene nemaju hrabrosti da svedoče pred specijalnim sudovima.

Od 2010. godine, dijalog između Kosova i Srbije nije rezultirao takvim sporazumom o izručenju kriminalaca radi

pravde. U međuvremenu, dok je EULEKS već počeo da prosleđuje nove slučajeve kosovskim vlastima 2014. godine,⁶⁰ izvršni mandat EULEKS-a je dodatno smanjen 2018. godine.⁶¹ Odgovornost za istragu, krivično gonjenje i donošenje presude za zločine počinjene tokom sukoba, uključujući obezbeđivanje pravde za preživjele seksualno nasilje, preneti su na kosovski sistem krivičnog pravosuđa. U međuvremenu, čitav proces sećanja i ponovnog deljenja njihovih priča široko je otvorio stare rane žena, potencijalno doprinoseći ponovnoj traumatizaciji. Zbog toga su se neke aktivistkinje na kraju zapitale da li je to vredelo. Kako je jedna od njih rekla:

Lično smatram da nismo opravdali postavljena očekivanja. Sve u dobroj nameri, ali na kraju dana nema puno ishoda. Svu borbu za pristup pravdi treba da prate i drugi mehanizmi podrške [poput] psihološkog savetovanja. ... Tanka je linija između osiguranja pravde i izlaganja žena daljim traumama.

Nakon međunarodnog pritiska da se suoče sa zločinima, 3. avgusta 2015. godine osnovana su kosovska Specijalna veća i Specijalno tužilaštvo.⁶² Oni su imali mandat i nadležnost nad zločinima protiv čovečnosti koji su se na Kosovu dogodili „između 1. januara 1998. i 31. decembra 2000. godine od strane ili protiv građana Kosova ili Savezne Republike Jugoslavije“.⁶³ Međutim, do danas su ostali fokusirani prvenstveno na gonjenje Albanaca za navodne ratne zločine. Aida Derguti, bivša poslanica koja je pokrenula parlamentarnu raspravu o preživelim seksualno nasilje tokom rata, izrazila je svoju frustraciju zbog međunarodnog pristupa pravdi:

Gonjenje ratnih zločina uopšte, a posebno onih sa uticajem na žene, do sada je bio potpuni neuspeh i lista neispunjenih želja. Iako su ratni zločini decenijama bili u isključivoj nadležnosti međunarodne zajednice, čini se da su oni većinu svog posla fokusirali i odradili na temu zaraćenih strana, pri čemu je Kosovo gonjeno

kao agresor, umesto kao žrtva. Dokazi za to leže u tekućim parnicama protiv pripadnika OVK pred raznim domaćim i međunarodnim sudovima pravde, dok nemamo ni jedan slučaj [] kazne za zločine seksualnog nasilja nad ženama i devojčicama na Kosovu. Rezolucija 1325 je nedovoljna kao instrument pravde za zločine počinjene nad ženama tokom rata. UN bi mogle učiniti mnogo više, jer je većina država članica pod njihovim pokroviteljstvom. Trebalo bi da pronađu načine za uspostavljanje mehanizama i pritiska na države članice da postignu pravdu za žene i ratne reparacije.⁶⁴

Šehu se složila:

Ovaj sud je od svog osnivanja počeo sa optužnicama protiv navodnih zločina vojnika OVK. Međutim, trebalo bi da se bavi ne samo jednom etničkom grupom, već i zločinima koje je [Srpska] paravojna vojska i policija počinila na Kosovu. Neću prihvatiti amnestiju ni od koga; zločin je zločin, a oni koji su počinili zločine treba da budu kažnjeni.⁶⁵

Zapravo, međunarodno pravo ne dozvoljava amnestiju u slučaju ratnih zločina, uključujući seksualno nasilje počinjeno nad ženama. Ovo je naglašeno u Rezoluciji 1325, pa čak i pojačano drugim nedavnim rezolucijama, poput Rezolucije 2467 (2019) koja jasno navodi „potrebu za izuzećem zločina seksualnog nasilja iz amnestije i imuniteta u kontekstu procesa rešavanja sukoba“.⁶⁶

Frustrirane nedostatkom pravde i nedovoljnom pažnjom prema žrtvama seksualnog nasilja od strane širih inicijativa za tranziciju pravdu u regionu, organizacije za ženska prava preduzele su inicijativu usmerenu na tranziciju pravdu - Ženski sud. Zajednička inicijativa MŽK sa Kosova, Žena u crnom iz Srbije i Pokreta majki enklava Srebrenica i Žepa iz

Bosne i Hercegovine, okupila je organizacije za prava žena iz cele bivše Jugoslavije. Prema MŽK-u:

Sud nije uključivao ni počiniocice ni sudije. Imao je više feministički, a ne pravni pristup pravdi. Sud je nastojao da stvori bezbedan prostor koji bi omogućio ženama iz cele bivše Jugoslavije da ispričaju svoje priče o patnji, hrabrosti i otporu.⁶⁷

Nakon nekoliko pripremnih sastanaka, oko 500 žena iz cele bivše Jugoslavije okupilo se u Sarajevu. Četiri dana su žene delile svoje istine i iskustva iz 1990-ih, uključujući priče o mučenju, silovanju i gubitku voljenih.⁶⁸ Kako navodi Fondacija *Kvinna till Kvinna*, žene su pokazale „odlučnost za mir i pravdu, a ne za osvetu. Za odštetu, sigurnost, za dobru budućnost njih i njihove dece i za solidarnost sa svim ženama, preko svih mogućih granica”.⁶⁹ Priznajući prošlost, Ženski sud je stoga nastojao da podrži žene u zajedničkoj izgradnji mirne budućnosti.⁷⁰

U međuvremenu, žene iz različitih etničkih grupa bile su izložene seksualnom nasilju tokom rata na Kosovu. Iako nijedna od njih nije dostigla pravdu, još manje njih je dobilo javnu podršku i podršku civilnog društva, prema Špresi Aguši:

Pre godinu dana je na društvenim mrežama objavljeno da je ona [Romkinja koja je preživela seksualno nasilje] prijavila svoj slučaj i da je bila svedokinja u sudovima za zločin koji joj se dogodio tokom rata. I NVO koje se bave ovim pitanjima su bile upućene, a niko je nije podržao. Nažalost, onog trenutka kada sam to videla na društvenim mrežama, tada sam prvi put čula za taj slučaj, jer su NVO koje se bave ovim pitanjima rekle da su pratile njen slučaj, ali da se ne mogu baviti svim ženama. ... Međutim, ona bila je hrabra i otišla je toliko daleko da je bila u Beogradu. [O]tići tamo i pričati o ovome u Srbiji nije lako. [I]pak ovo je bilo bez uspeha. Njen sin je objavio [to što se njoj dogodilo] nakon

njene smrti. Umrta je i nije stekla pravo [na pravdu]. Ispostavilo se da je ona prva žena sa Kosova koja je imala hrabrost da govori o silovanju koje su nad njom počinili pripadnici srpskih snaga tokom rata. Ovo je vrlo diskriminatorno od strane institucija i NVO-a koje se bave žrtvama [i] koje [nju] nisu podržale. Iako se jako borila za svoja prava, nije imala podršku i razumevanje institucija i NVO-a. Zbog toga druge žene gube veru.⁷¹

Kao što je Vjosa Osmani, tada vršiteljka dužnosti predsednika Kosova zaključila:

[I] dalje, 20 godina nakon rata, pravda za zločine počinjene tokom rata na Kosovu još uvek nije zadovoljena. Do današnjeg dana nisu dosuđene zaslužene kazne za zločine počinjene tokom poslednjeg rata u našoj zemlji. S tim u vezi, pravde nije bilo ni za žene, a štaviše, one su stigmatizovane i postale su žrtve mnogih predrasuda koje ih prate u posle-ratnom periodu.⁷²

„Mi ne želimo cveće. Mi želimo pravdu za preživjele seksualno nasilje“

Kako smo bili uoči obeležavanja 8. marta, dana kada je MŽK uvek protestovala na različite teme o ženskim pravima, odlučeno je da moto 8. marta 2012. godine bude „Ne želimo cveće. Želimo pravdu za žene silovane tokom rata“.

- Aida Derguti, bivša poslanica, 2020.

Podsticanje žena da traže pravdu, ili jednostavno da žive mirnije u svojim zajednicama, zahteva transformaciju društvenih normi. Nakon medijske buke oko žrtava odmah posle rata, što su aktivistkinje za prava žena nazivale 'ponovnim silovanjem' žena, ćutanje je prekrilo ovu temu. Kao rezultat toga, malo žena koje su pretrpele seksualno nasilje je bilo spremno da istupe i zatraži pravdu ili podršku.

Za razliku od Bosne i Hercegovine, gde su političari javno priznali i snažno osudili seksualno nasilje nad ženama i devojčicama, u početku se takvo javno prepoznavanje silovanja na Kosovu nije dogodilo, uprkos zahtevima aktivistkinja. „Članovi Vlade će nastaviti da ignorišu žene ako ne postoji javno prepoznavanje“, komentarisala je Rogova 2011. godine.⁷³ U to vreme, Šehu je dodala: „Potrebno je da postoji član u zakonu, u javnosti, tako da ljudi znaju da je to važno i da žene to nisu želele. To se moglo desiti i nekoj ženi koju poznaju“. Nastavila je:

Mislim da je javno priznanje zločina čin koji stvara utehu. Na jednu klijentkinju mog muža su uperili prstom u autobusu. Ona je preživela silovanje i nakon

tog čina odlučila je da na posao ide peške. Konačno, kada je počela da koristi autobus, neko je pokazao prstom na nju i upitao je da li je ona devojka koja je bila silovana, a ona je odgovorila: „Da, ali ja to nisam tražila“. Neki ljudi misle da su žene tražile da budu silovane, a zapravo su žene bile u velikoj opasnosti dok su kupovale hranu i snabdevale domaćinstva, dok su se muškarci krili u podrumima tokom rata.

Šehu veruje da je potrebno što više kampanji za podizanje svesti kako bi javnost bila „saosećajnija i razumnija za ova pitanja“.

Njena organizacija Medica Kosovo, zajedno sa drugim organizacijama za ženska prava, podstakla je izmene Zakona o statusu i pravima porodica heroja, invalida, veterana i članova OVK i porodica civilnih žrtava rata, jer u početku ovaj zakon žrtvama seksualnog nasilja nije davao pravo na beneficije i penzije.⁷⁴ Prepoznavanje fenomena i društvena pomoć u zaštiti žrtava, primetile su aktivistkinje za prava žena, bili su presudni za rasplitanje mreže ćutanja i neosnovane krivice koja je nametnuta ženama koje su pretrpele seksualno nasilje tokom rata. S obzirom na početni otpor zvaničnika toj ideji, aktivistkinje su znale da moraju učiniti nešto što će skrenuti pažnju na to pitanje.

8. marta 2012, aktivistkinje su se okupile da obeleže Međunarodni dan žena u centru Prištine. Njihovi plakati pozivali su na pravdu za žene. Zajedno su otpevali potresnu pesmu tražeći pravdu za žene, na melodiju himne za građanska prava „Prevazići ćemo“ (‘We Shall Overcome’). Predstavnici Vlade će kasnije reći aktivistkinjama da su bili ‘dirnuti do suza’ dok je pesma odjekivala na inače tihom javnom trgu i kod Vladine zgrade, kao ‘glasovi anđela’ koji traže pravdu. Ovo je bio prvi put ikada da se o teškom položaju žrtava seksualnog nasilja javno raspravljalo na Kosovu.

Narednog dana, Skupština Kosova je po prvi put raspravljala o seksualnom nasilju počinjenom u ratu, koje je inicirala bivša poslanica i tada zamenica lidera političke stranke

Vetëvendosje (Samoopredeljenje), Aida Derguti. Zatražila je da se prizna status preživelih seksualno nasilje tokom rata i da im se obezbedi pristup državnoj finansijskoj podršci. Prisetila se:

Sve je počelo sa *Vetëvendosje*, kao razgovor između mene, zamenice lidera stranke, i Nazljie Balja. Nakon što su predsednici stranke odobrili ovu ideju, uoči 8. marta 2012. godine, sastali smo se sa Igbale [Igo] Rogovom i zajedno započeli planiranje budućih koraka. ... Kako smo bili uoči 8. marta, datuma kada je MŽK protestovala na različite teme o ženskim pravima, odlučeno je da moto 8. marta 2012. bude „Ne želimo cveće! Želimo pravdu za žene silovane tokom rata“.

[Zajedno] smo organizovali javne rasprave kako bismo informisali javnost o ovoj temi. Šanse da [veće političke stranke] podrže inicijativu koja dolazi iz male i vrlo polarizovane opozicione stranke bile su prilično male. Stoga je Igo Rogova zajedno sa MŽK preuzela ulogu posrednice među parlamentarkama. Okrugli stolovi iza zatvorenih vrata između žena u politici i civilnog društva, koje je organizovala MŽK, imali su za cilj da obezbede glasove za ovaj zakon od parlamentarki iz različitih partija u parlamentu. Na kraju je nacrt zakona u Pokretu Samoopredeljenje izradilo pet žena: Dejona Mihalji, Aljbana Fetoši, Aljbana Gaši, Nazljie Balja i ja. Ovaj nacrt zakona je obrađen u Skupštini Kosova u ime Pokreta Samoopredeljenje.⁷⁵

Nacrt zakona nije uspeo da obezbedi dovoljno glasova prvih nekoliko puta kada je iznet pred parlament. Zapravo, kao što je Derguti strahovala, većina političkih partija tog vremena je spustila glavu, ne želeći da prihvati zakon koji je iznelo Samoopredeljenje. Nekoliko političara dalo je nečuvene javne izjave da silovanje nije toliko rasprostranjeno, dok su drugi izrazili zabrinutost zbog budžetskih implikacija, posebno jer

Vlada nije imala tačnu procenu broja žena koje su pretrpele silovanje.

Žene u politici, žene u civilnom društvu i međunarodne saveznice su se aktivno zauzele za lobiranje, ističući da dokazi silovanja koji se mogu samostalno proveriti postoje kod određenih organizacija poput *Human Rights Watch* i da, na žalost, ne bi sve žene istupile; tako da to ne bi uticalo na bankrot države. Rogova se lično sastala sa političkim liderima iz čitavog spektra partija, ističući da je njihov neuspeh da priznaju patnje žena i da ih podrže prava sramota.

Nakon stalnog lobiranja niza saveznika, na kraju, dve godine kasnije, u martu 2014. godine, prava preživelih na obeštećenje su konačno priznata izmenama postojećeg Zakona o pravima boraca i drugih civilnih žrtava rata.⁷⁶ Pored finansijske podrške, ovo je preživelim pružilo i beneficije, poput zdravstvenih usluga u inostranstvu u slučaju da im je potrebno lečenje kao posledica rata; prioritetnog pristupa zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru; oslobađanju od poreza na imovinu; i pristupa prioritetom Vladinim porodičnim stanovima ako su u teškim ekonomskim uslovima.⁷⁷

Donošenje ovog izmenjenog Zakona je u više navrata oglašeno kao ključno dostignuće ka primeni Rezolucije 1325 u poslednjoj deceniji. Kao što Osmani podseća:

Jedno od najvećih dostignuća u sprovođenju Rezolucije 1325 na Kosovu bilo je definitivno pravno priznanje i obeštećenje žrtava. Sećam se koliko smo ja i moje koleginice poslanice morale da radimo kako bismo osigurale potreban broj glasova za donošenje zakona. Čak i nakon usvajanja još 2014. godine, svake godine morale smo raditi na tome da izdvojimo neophodni budžet, boriti se protiv stigme i pomati ženama i muškarcima koji su preživeli seksualno nasilje da se oglase i podnesu zahtev za status preživelih.⁷⁸

Feride Rušiti, izvršna direktorka Kosovskog centra za rehabilitaciju žrtava torture (KCRŽT), takođe je podsetila na početnu borbu da se obezbedi finansiranje preživelih:

Vesti su se tog dana raširile kao virus, i učinile dan nezaboravnim! Jedan od najvećih kosovskih medija otkrio je iznos finansijske podrške koji bi preživele seksualno nasilje dobile. Bila sam zapanjena! Mislim, nikada nismo spomenuli koliko će one dobiti; ovaj zakon nije pomenuo iznos, jer nismo znali koliko [žena] ima, pa je proračun bio nemoguć. Ali ... 200 evra [mesečna nadoknada]!? To je bilo smešno! Ja ne pušim, ali tog dana sam ispušila kutiju cigareta dok sam čekala da pokupim svoju ćerku iz vrtića. Bila sam sa jednom preživlom. Sećam se njenih reči: „Molim te, prestani da se boriš. Ne možete pomaći medveda“. Bila sam u dubokim mislima. Nakon što sam stigla kući i podelila priču sa mužem, rekao mi je gotovo isto. Ali odgovorila sam mu: „Još uvek nije gotovo“. Nisam želela da verujem, a kamoli da to prihvatim, jer se Vlada još nije sastala da to odobri.

Prvo što sam uradila sledećeg jutra bilo je zakazivanje sastanka sa tadašnjim ministrom finansija, Bedrijem Hamzajem. Tada sam otišla u kancelariju i sreća se sa jednom preživlom. Ona je emigrirala u Švedsku kao svedokinja [za seksualno nasilje] Haškog tribunala, pod zaštićenim identitetom. Prvi put je otvoreno progovorila o svojoj prošlosti, jer se sa zaštićenim identitetom nije usudila otkriti svoju priču. Međutim, ova priča me je toliko emotivno dirnula da sam bila prepuna emocija kada sam se sastala sa ministrom.

On i njegovo osoblje su mene i moju koleginicu dočekali sa čokoladama misleći da smo otišle tamo da mu se zahvalimo. Rekla sam: „Ne, došle smo ovde zbog nečeg drugog.“

„Čega drugog, šta se desilo?“, upitao je.

Na njegovo iznenađenje, ja sam rekla: „Mi se nismo složili oko 200 evra“. Znala sam da postoji ograničenje cifre, znajući da su veterani [OVK] iz devedesetih primili 250 evra i znala sam da žrtve neće toliko dobiti. Tako da sam rekla: „A šta kada bi bilo 230 ili 240 evra?“

On se složio, pružajući ruku, i rekao: „Dogovoreno, neka bude 230“.

Naravno, ovo nije bilo gotovo jer sam morala da odem u Ministarstvo rada i socijalne zaštite kako bi se promenila odluka koja je tamo već bila poslata. Poslužila me je sreća, jer su u to vreme ove zgrade bile blizu jedna drugoj ... i tamo sam otišla bukvalno trčeci. Stigla sam tačno na vreme i tako smo uspele.⁷⁹

Žene sada primaju izvesnu nadoknadu od Vlade, što im daje priznanje i olakšava im ekonomske teškoće. Međutim, aktivistkinje su odlučno naglasile da to ne predstavlja reparaciju. Kao što je Šehu objasnila:

Napredak je to što je ova šema uspostavljena, pošto se žrtvama nudi [neka] finansijska stabilnost. Međutim, odštetu mora platiti agresor - zemlja koja je prouzrokovala sve ove patnje. A Srbija već 21 godinu nije ništa platila.⁸⁰

Minire Begaj, predsedavajuća Komisijom za verifikaciju i priznavanje statusa, se složila: „Ne bih to nazvala nadoknadom ili bilo kojom vrstom reparacije; to je više lična penzija.“⁸¹

Izmenjeni zakon je takođe predvideo uspostavljanje Nacionalne komisije za verifikaciju i priznavanje statusa žrtava seksualnog nasilja u ratu čiji je prvobitni mandat trajao pet godina.⁸² Pod pažljivim vođstvom tadašnje predsednice Jahjage, Komisija je osnovana 2018. godine u bliskoj saradnji sa organizacijama za ženska prava koje imaju iskustvo u radu sa preživelim. Razgovarali su o svakom detalju kako bi se

osiguralo da Komisija postupa poverljivo i dostojanstveno prema ženama žrtvama tokom procesa traženja prava. EULEKS je pomogao Komisiji sa relevantnom tužilačkom dokumentacijom u vezi sa ratnim zločinima, koja bi mogla pomoći ženama da budu priznate kao žrtve, kako bi mogle da traže beneficije.⁸³

Prema rečima Begaj, od 2020. godine su pregledali skoro 3.000 slučajeva. Iako je zakon predviđao da rok za podnošenje zahteva ističe nakon pet godina, Begaj je smatrala da taj rok treba produžiti ako u to vreme ne mogu da reše sve slučajeve:

Mi [Komisija] imamo petogodišnji mandat da preživeli pružimo pravo i priznamo njihov status, ali ako iz različitih razloga ne uspemo da dovršimo sve slučajeve [u predviđenom roku], onda Vlada može da produži naš mandat dok ne rešimo [sva] preostala pitanja.⁸⁴

Amnesty International je takođe primetio da bi trebalo produžiti vremenski okvir kako bi se ženama pružilo vreme da istupe, s obzirom na vrlo osetljivu prirodu situacije.⁸⁵ Štaviše, oni su pozvali na proširenje definicije perioda oružanog sukoba kako bi se omogućilo bolje uključivanje žena svih etničkih grupa. Važeći Zakon kaže da je sukob okončan 20. juna 1999. godine, tako da žene koje su nakon toga pretrpele silovanje, posebno Srпкиnje i Romkinje, ali i neke Albanke, nepravedno nisu kvalifikovane za to da dobiju beneficije.

Pod rukovodstvom predsednice Jahjage, pitanje preživelih je takođe dobilo značajnu pokrivenost u lokalnim i međunarodnim medijima. Ovo je pomoglo u rešavanju sledećeg izazova: informisanje žena o ovom novom pravu i podsticanje da istupe i zahtevaju svoja prava. Predsednica Jahjaga razgovarala je sa preživeli, ženama i u medijima, ohrabrujući žrtve da istupe. Uz njenu saradnju, umetnica Aljketa Džafa Mripa je 2015. godine sarađivala sa grupama za prava žena kako bi prikupila hiljade doniranih haljina od žena

široj Kosova, koje simbolično predstavljaju silovane žene; izložba na prištinskom fudbalskom stadionu privukla je svetsku pažnju. U međuvremenu su grupe za prava žena koje rade sa preživelim neumorno radile na informisanju žena o njihovim novim pravima i pružale im podršku u administrativnim procesima prilikom podnošenja zahteva za ta prava.

Grupe za prava žena su imale ključnu ulogu u podsticanju žena da istupe i traže svoja prava. Neke žene koje su izašle u javnost sa svojim pričama takođe su želele da osnaže druge žene. Prema Rušiti, nakon što se Vafije Krasnicić Gudman, jedna od preživelih, javno oglasila 2019. godine, Šihrete Tahiri je takođe izašla u javnost:

Stoga [Šihrete] je rekla dve reči pred medijima, a zatim je slučaj predala Tužilaštvu [Kosova]. Time je poslala poruku ostalim preživelim da, ako želite pravdu, morate svoju priču izneti javno.

Stoga [Šihrete] je rekla dve reči pred medijima, a zatim je slučaj predala Tužilaštvu [Kosova]. Time je poslala poruku ostalim preživelim da, ako želite pravdu, morate svoju priču izneti javno.

Zagovaranje i individualna podrška grupa za prava žena, zajedno sa zvaničnim priznanjem koje je dato novim Zakonom, doprineli su da se više žena oseća osnaženo da istupe i prijave svoje slučajeve. Ander je rekla:

Kampanja podizanja svesti i priznavanje preživelih kroz Zakon pomogli su da se razbije tabu. Ovo, zajedno sa nekoliko posvećenih osoba koje rade u EULEKS-u [policijski istražitelj uz podršku Šefa Jedinice za ratne zločine,] je bilo ključno... [i] dovelo je do toga da mnogo više žena istupi.

Tada je, međutim, odlučeno da EULEKS od 15. aprila 2014. godine ne preuzima nijedan novi predmet, a svi novi predmeti moraju biti prosleđeni lokalnom sistemu krivičnog pravosuđa.⁸⁶ Nije bio dobar trenutak za to. Postojali su značajni problemi u prosleđivanju predmeta lokalnom sistemu: prvo, nedostatak iskustva i stručnosti u predmetima koji se tiču ratnih zločina, a postojala su samo dva tužioca zadužena za sve te predmete. I drugo, nedostatak poverenja žena u lokalni sistem, posebno u njegovu sposobnost da zaštiti identitet žrtava. Mislim da je odluka o neprihvatanju novih slučajeva morala izuzeti situacije seksualnog nasilja zbog njihove veoma osetljive prirode.⁸⁷

Stoga, iako su napori na podizanju svesti i priznavanju žrtava ohrabрили više žena da istupe, nepoverenje u kosovske vlasti da postupaju sa slučajevima kompetentno, poverljivo i pažljivo, podrivalo je pristup žena pravdi. Zaista nije bio pravi trenutak za to i propuštena je prilika da se ženama konačno omogući pristup pravdi.

U međuvremenu, sama činjenica da je država priznala patnje preživelih i pružila im podršku pozitivno je uticala na samopoštovanje preživelih, rekle su aktivistkinje. Rušiti se prisetila razgovora koji je vodila sa preživelom neposredno nakon što je prvi put dobila novac na svoj bankovni račun:

Sećam se telefonskog poziva koji sam dobila od jedne preživele. Kad sam odgovorila na poziv, prvo što sam čula bila je muzika u pozadini. Započela je razgovor govoreći mi da je kupila tri velike vreće brašna ... i da je po prvi put imala toliko novca u rukama. „Te velike vreće brašna stavila sam na sred dnevne sobe da bih svima dala do znanja da i ja mogu da dam svoj doprinos za naš dom“, rekla je doslovno. To je bilo veoma emotivno! Ovo uopšte nije mnogo novca. [Preživele] ga koriste za kupovinu lekova, kako bi

pomogle svojim ćerkama da se obrazuju. [I]zvan toga, ovo predstavlja priznanje institucija. Tako da, one više ne moraju da osećaju krivicu ili sram, kako su društvene norme činile da se [pre] osećaju, jer se država prema njima odnosi s punim integritetom i dostojanstvom. ... Dakle, njihov status u porodici se menja, sad postaju osnažene i podržane.⁸⁸

„Bezbednost žena ... primarni cilj mirovnih snaga“

Sveobuhvatan i održiv mir nije moguć u postkonfliktnim situacijama, osim kada su bezbednost žena i njihovo učešće primarni ciljevi mirovnih snaga.

- Visoki zvaničnik UN-a na sastanku Saveta bezbednosti 2008.⁸⁹

Bilo je jutro u malom, mirnom selu Mala Kruša. Selo je počelo da vrvi od naroda koje je izlazilo da završi svakodnevne poslove. Žene su nosile korpe da prebace travu i počnu naporni rad tog dana. Malom broju žena su pomagali muški članovi porodice. Dana 26. marta 1999. godine 114 muškaraca, 70 procenata muškaraca iz tog sela, srpski susedi su odvojili od porodica i masakrirali. Drugi su nestali. Počinjeno je još zločina, poput silovanja i torture nad ženama i decom pre nego što su ih njihovi srpski susedi i paravojne snage oterali do reke Drim, govoreći im: „ili se udavite ili idite za Albaniju.“ Njihove kuće su potom uništene, njihova stoka ubijena, a njihova polja uništena.

Iako ovi zločini nisu nikada bili gonjeni ili čak priznati od Vlade Srbije, žene iz sela su naporno radile da ponovo izgrade svoje živote uz podršku lokalnih ženskih organizacija. Sada one mogu da žive. Naučile su da voze traktore, donose svoje proizvode na pijacu i daju podršku jedne drugima. Život je polako počeo da svetli.

Dana 25. maja 2006. godine u oko 9:15 časova, nešto neobično se desilo u Maloj Kruši. Dvanaest UNMIK-ovih policajaca sa oklopnim vozilima stiglo je nenajavljeno. Ni Kosovska policija, ni zvaničnici, niti iko iz sela nije bio informisan. Vozila su se zaustavila i službenik UNMIK-ove policije je pitao devojkju gde mogu da nađu kuću porodice

Batuša. Dok je devojka pokazivala kuću, ostali meštani su nepomično zavirivali u vozila. Videli su unutar vozila svoje nekadašnje srpske susede koji su počinili zločine nad njima pre sedam godina.

„Oni se vraćaju!“, viknula je žena, dok joj je sećanje na taj užasan dan, 26. mart 1999, prolazilo kroz glavu.

Čuvši nju, žene koje su išle ka poljani približile su se UNMIK-ovim vozilima. U ime seoskih žena, Špresa Šehu, liderka, učiteljica i aktivistkinja za prava žena, upitala je policiju UNMIK-a da li žene mogu da razgovaraju sa putnicima u vozilima. Žene su htele da pitaju šta se desilo sa njihovom decom i muževima koji se i dalje vode kao nestali. UNMIK-ovi oficiri su odbili.

Nezadovoljne odgovorom i u strahu od povratka suseda, žene su stale na sred puta, sprečavajući konvoj UNMIK-a da uđe u njihovo selo. Policajci UNMIK-a su pokušali nasilno da udalje žene, hvatajući ih za ramena. Kada su žene počele da se bore, policijski službenici su počeli da ih udaraju palicama i kundacima puške. Isprovocirane, žene su bacale kamenje na UNMIK-ove policajce.

Na kraju, policajci su se vratili svojim oklopnim vozilima. Dok su se vraćali, bacili su suzavac pored škole na ivici sela, dok su se deca igrala napolju tokom odmora.

Desetine dece je odvedeno u bolnicu u Prizren na lečenje od suzavca, dok su žene pretrpele psihološki šok. Kada su aktivistkinje za prava žena iz Prištine i Prizrena došle da ih podrže, naišle su na ženu koja se tresla od straha, duboko uznemirena sećanjima iz rata i zabrinuta da će se ubice njihovih najmilijih vratiti.

„Videla sam isti izraz na njihovim licima tog dana, kao što sam videla izraze lica onog dana kada su nam spalili domove i ubili članove porodice“, rekla je aktivistkinja Marta Prekpaljaj iz Udruženja Sestre Ćiriazí.⁹⁰ Te strašne noći 1999. godine, kada su žene i deca Male Kruše na silu izbačeni iz svojih domova, ona ih je traktorom prevela preko reke na sigurno. „Policija UNMIK-a ih je ponovo traumatizovala“, rekla je ona.

„UNMIK-ova policija nije uspjela da obavesti bilo koju od demokratskih institucija o svojoj poseti; koristili su nepotrebno nasilje nad ženama i decom; i odbili su da omogućće ženama da komuniciraju sa ljudima koje su prevozili“, napisala je MŽK Specijalnom Predstavniku generalnog sekretara, Seren Jesen-Petersenu i komesaru UNMIK-ove policije, Kaji Vitrupu.⁹¹ Pismo je dovelo do pune istrage i javnog izvinjenja Jesen-Petersena.⁹² Kaji Vitrup je kasnije napustio Misiju.⁹³

Generalni sekretar UN-a poziva Savet bezbednosti i regionalne organizacije da uvedu odredbe koje uvažavaju specifične potrebe žena i devojčica u sistemima za rano upozoravanje i mehanizmima za sprečavanje konflikta.⁹⁴ Ipak, istraživanje Saveta bezbednosti je sprovedeno nakon „krvave decenije mirovnih neuspeha, kao u ... bivšoj Jugoslaviji“ i otkrilo je nedostatak zainteresovanosti za potrebe žena i devojčica. „Savet nikada nije pomenuo žene, mir i bezbednost u svojim rezolucijama o situacijama na ... Kosovu“, zaključuje izveštaj 2010. godine.⁹⁵ Pored nekoliko izjava i akcija na nivou Misije,⁹⁶ Savet bezbednosti UN-a nije preduzeo nijednu akciju u vezi sa Rezolucijom 1325, da bi uputio na potrebe žena i devojčica na Kosovu.⁹⁷

Generalni sekretar UN-a poziva policijske i vojne komponente mirovnih misija da izdaju direktive koje uključuju „mere za zaštitu prava žena i devojčica.“⁹⁸ Ipak, kako priča Male Kruše pokazuje, ne samo da su mere bile nedovoljne, nego su i neke akcije predstavnika UNMIK-a na postkonfliktnom Kosovu ignorisale specifične potrebe žena i devojčica, povređujući ih.

„Preduzete su mere, ali nisu bile efikasne koliko ja vidim“, rekla je Tili Strusnajder, Savetnica policije za rodna pitanja u UNMIK-u 2011. godine.⁹⁹ Planiranje, procena kriminala, saradnja, komunikacija, obuka, standardne radne procedure i politike sadrže „dosta praznina“, rekla je ona. „Mi kao stranci, treba blisko da sarađujemo sa domaćim partnerima [Kosovska policija] kako bi razumeli kontekst, ali nismo. Loša saradnja sa Kosovskom policijom znači da bezbednosna pitanja

nisu dovoljno shvaćena, a samim tim i da se njima nedovoljno bavimo.

Dobro informisane mere za zaštitu prava žena i devojčica zahtevaju precizne analize konteksta o specifičnim bezbednosnim pretnjama sa kojima se suočavaju.¹⁰⁰ Takve analize, specifične za žene i devojčice, čini se da nisu sprovedene od strane mirovnih snaga na Kosovu. Umesto toga, institucije su rekly da razmatraju *sve* potrebe bezbednosti građana. „Mi ne verujemo da je UNMIK sproveo konkretne procene pretnji za žene i devojčice“, piše Filip Tiso iz UNMIK-a, „iako je UNMIK redovno obavljao procene opšte bezbednosne situacije na Kosovu.“

Međutim, UNMIK je od tada promenio svoj pristup. Tokom poslednje decenije, UNMIK je sproveo kontekstualne analize specifičnih pretnji sa kojima se žene i devojčice suočavaju na Kosovu. Poslednja takva analiza sprovedena je 2019. i 2020. godine radi informisanja o „pripremi UNMIK-ove rodne strategije“, prema Tais Santa Kruz:

Kao ishod toga, razvijena je celokupna strategija za rešavanje mnogih pitanja koja pogađaju žene i devojčice, fokusirajući se na teme poput značajnog učešća žena u procesima donošenja odluka, mira i političkog dijaloga; prepreke jednakom pristupu žena pravdi; bavljenje seksualnim i rodno zasnovanim nasiljem; podrška ženama preduzetnicama da osnivaju posao u zajednicama; saradnja sa ženskim grupama radi unapređenja programa za žene, mir i bezbednost; i sistematska integracija rodne analize u naše sisteme planiranja, programiranja i izveštavanja.¹⁰¹

Takvi napori ukazuju na poboljšanje u UNMIK-ovom planiranju zadovoljavanja potreba žena i devojčica, u poređenju sa situacijom pre jedne decenije.

U međuvremenu, KFOR je koristio „integrirani pristup“ pri čemu „rod nije dodatna stvar koju treba uraditi, već bi trebalo da bude sastavni deo svake aktivnosti“, prema rečima

prethodne Savetnici KFOR-a za rodna pitanja, Elizabet Šljaher, 2011. godine:

Razumevanje situacije na terenu je istovremeno i sistem ranog upozorenja. Kada KFOR pravi analizu o specifičnim potrebama stanovništva, mi uzimamo u obzir celu sliku, što podrazumeva različite potrebe, uloge, odgovornosti i bezbednosne pretnje po muškarce, žene, dečake i devojčice.¹⁰²

Stoga, analize konteksta, sistemi ranog upozoravanja i direktive nisu posebni za žene i muškarce, ali uzimaju u obzir njihove potrebe kao deo ukupnog mandata KFOR-a u njegovom svakodnevnom radu.

U EULEKS-u, policija na početku nije imala direktive o zaštiti ljudskih prava žena i devojčica, rekla je tadašnja Savetnica za rodna pitanja, Sirpa Rautio:

Nije bilo specifičnog uputstva koje je izdala policijska komponenta EULEKS-a. Kancelarija za ljudska prava i rodna pitanja je pokušala da nabavi takve smernice, naročito kako da se odnosi prema trgovini ljudima. Generalno, smernice koje su postojale bile su generičke i činilo nam se da policija nije potpuno svesna kako treba da obavi svoj posao. ...Policiji su bile potrebne veoma jasne smernice, a tamo nije bilo ništa o rodnim pitanjima.¹⁰³

Uvođenje specifičnih operativnih procedura za policiju na samom početku je ključno, istakle su razne učesnice istraživanja. Vremenom je EULEKS stvorio više politika, kao što su „Pomoć kosovskim institucijama da se bore protiv kriminala i trgovine ljudima“¹⁰⁴, među drugim protokolima.

EULEKS „sledi okvir politike razvijen i izrađen na nivou Brisela“, rekla je Taljani. Kao Savetnica za rodna pitanja u Misiji, ona koristi ovaj okvir u svrhe:

[S]avetovanje rukovodstva, upravljačkih struktura i članova osoblja Misije, ne samo u vezi obaveza koje Misija ima u sprovođenju Agende za žene, mir i bezbednost, već i o tome kako integrisati rodnu perspektivu u sprovođenju mandata Misije, kako u njegove unutrašnje, tako i u spoljašnje komponente. [Ona takođe nastoji] da prenese značenje važnosti rodne ravnopravnosti u svim akcijama, kako bi se na kraju dostigla rodna ravnopravnost i jednaki doprinos putem akcija Misije za žene i muškarce, devojčice i dečake.¹⁰⁵

U protekloj deceniji, EULEKS je izvršio nekoliko promena u svojim izveštajima, posebno u vezi sa trgovinom ljudima i rodno zasnovanim nasiljem, nastavila je ona:

Slučajevi nasilja u porodici i seksualnog nasilja su gonjeni i presuđivani kao deo drugorazredne nadležnosti Misije. S tim u vezi, sudije EULEKS-a su donele značajne presude u slučajevima nasilja u porodici. Od 2012. godine pa na dalje, Odeljenje za jačanje je nadgledalo i izveštavalo o slučajevima rodno zasnovanog nasilja, uključujući slučajeve nasilja u porodici, a isto odeljenje je iskoristilo rad savetnika Kosovske policije koji je pažljivo pratio rad na polju porodičnog nasilja. U okviru svog novog mandata za 2018. godinu, EULEKS je rodno zasnovano nasilje pretvorio u specifičnu tematsku oblast u okviru svojih nadzornih funkcija sa ciljem da podrži sprovođenje zakona i pravosudne institucije kroz konkretne nalaze i preporuke i pruži ciljanu pomoć.¹⁰⁶

Ovi izveštaji koje je izradio EULEKS o različitim temama kao što su porodično nasilje, seksualno i rodno zasnovano nasilje ili korišćenje forenzičkih prilika u prijavama silovanja, između ostalog, naknadno su podeljeni relevantnim institucijama kao što je Kosovska policija, Sudski savet Kosova, Tužilački savet Kosova i Ministarstvo pravde.

Zajedno sa *UN Women*, Taljani je izjavila da je EULEKS „omogućio sastanke radnih grupa sa predstavnicima Kosovske

policije, Glavnog državnog tužilaštva, Instituta za sudsku medicinu i Kosovske forenzičke agencije, kako bi ojačao kapacitete institucija u pribavljanju i upotrebi forenzičkih dokaza tokom istraživanja navoda o seksualnom i rodno zasnovanom nasilju¹⁰⁷. Čuvanje bioloških dokaza zločina je od suštinske važnosti, naglasila je Taljani:

Takođe, fundamentalan je i posao koji su u proteklih deset godina obavili stručnjaci EULEKS-a u okviru Instituta za sudsku medicinu, ne samo na polju identifikacije nestalih osoba, već i u slučajevima seksualnog integriteta. S tim u vezi, u septembru 2019. godine Institut za sudsku medicinu, u saradnji sa EULEKS-om i Kosovskom policijom, pokrenuo je onlajn i oflajn kampanju za podizanje svesti „Progovori na vreme“ o važnosti očuvanja bioloških dokaza u slučajevima seksualnog nasilja. Učenice i učenici osnovnih i srednjih škola sa Kosova slušali su predavanja o seksualnom nasilju i važnosti očuvanja bioloških dokaza za efikasno krivično gonjenje i presuđivanje u takvim slučajevima.¹⁰⁸

U svojim kasnijim godinama EULEKS je takođe započeo napore da integriše rodnu perspektivu i u Kosovske popravne službe. EULEKS je od 2016. godine podržao stvaranje Udruženja žena u Kosovskoj popravnoj službi, koje je osnovano u septembru 2018. godine. Aktivnosti su osnažile službenice, kako kroz studijske posete za razmenu najboljih evropskih praksi u rodnoj ravnopravnosti, tako i u razvoju karijere žena u popravnoj službi.

U međuvremenu, Kancelarija EU na Kosovu sprovela je *Rodnu analizu stanja na Kosovu* kako bi informisala svoj angažman u političkim dijalozima sa Vladom Kosova u različitim sektorima, kao i svoju finansijsku podršku Kosovu iz rodne perspektive.¹⁰⁹ Sprovođenje rodne analize je zapravo zahtev Akcionog plana EU za rodnu ravnopravnost, kako bi se

informisalo o političkom angažmanu i spoljnom finansiranju EU.¹¹⁰

Što se tiče sistema ranog upozorenja, pored tekućeg praćenja KFOR-a, UNDP je od 2002. godine na Kosovu objavljivao Izveštaje o ranom upozorenju koji mogu upozoriti na sukob i omogućiti preventivne akcije, uzimajući u obzir potrebe žena i devojčica.¹¹¹ Međutim, izveštaji retko pominju posebne potrebe žena i devojčica, a kamoli akcije za njihovo rešavanje. Tri izveštaja uopšte nisu pominjala žene. Retko su podaci u izveštajima bili razdvojeni prema polu.

Godine 2010, Sistem ranog upozorenja je preformulisan u seriju „Javni puls“, koja je generisala podatke o percepciji građanki i građana o političkom, socijalnom, ekonomskom i bezbednosnom razvoju i situaciji na Kosovu.¹¹² U većini izveštaja Javnog pulsa objavljenih u periodu od 2013. do 2020. godine, rod je bio integrisan, a podaci razvrstani prema polu. Isto tako se jedan specifični izveštaj usredsredio na „percepciju ljudi o rodним pitanjima iz političke, ekonomske, obrazovne, socijalne i bezbednosne perspektive“ i na „učesće žena u društvenim i političkim aktivnostima“.

U poslednjih 10 godina, UNDP je integrisao rodne dimenzije u sve sektore i ojačao svoj učinak u pružanju usluga za žene i muškarce. UNDP uključuje rod u svoj rad koji se odnosi na demokratsko upravljanje i izgradnju mira, održivi razvoj i inkluzivni rast, kao i otpornost na životnu sredinu, klimu i katastrofe.¹¹³

Pregled sistema za rano upozorenje međunarodnih misija, analize konteksta i mirovnih direktiva 2011. godine su otkrile da su neki *specifično* nastojali da zaštite ljudska prava žena i devojčica.¹¹⁴ Umesto toga, rekli su, potrebe žena i devojčica se šire razmatraju u okviru rada Misija. Od tada su UNMIK, EULEKS, EU i UNDP pokazali poboljšanje sprovođenjem detaljnijih rodних analiza kako bi informisano postupali.

Praćenje i reagovanje na kršenja ljudskih prava

Nikada u Misiji nije bilo upravljanja znanjem i informacijama. Nikada niste imali centralnu lokaciju ili bazu podataka u kojoj su sve ove stvari. ... Nažalost, ovako je i UNMIK vodio statistiku. Zbog toga je prilično nemoguće porediti statistiku zločina od 2000. godine do danas. Desilo se da je prva osoba nadležna za statistiku u policiji UNMIK-a bila iz Đorđije [SAD], na primer. Ona je obavila posao na način na koji ga obavljaju u Atlanti. Zatim je na to mesto došla druga osoba, iz Hamburga. On je promenio sistem, jer „Ovako mi radimo u Hamburgu.“ Na kraju ćete doći u situaciju da, kada upoređujete baze podataka, poredite jabuke i narandže. To je jedan od problema.

- Bivši radnik OEBS-a, 2011.

„Ljudi su bili šokirani kada su čuli da Rezoluciju 1325 nisu na Kosovu sproveli oni koji su je potpisali“, rekla je Rogova. „Godine 2008. UNIFEM je poslao delegaciju na sastanak sa Komitetom za prava žena i rodnu ravnopravnost u Evropskom parlamentu. Bile su uključene članice Regionalnog ženskog lobija, uključujući Editu Tahiri, Floru Maculja i moju malenkost. Tamo sam naučila dosta, pogotovo od EU poslanica“, dodaje Rogova. Kosovske aktivistkinje su odlučile da sarađuju sa ženama u EU kako bi uvećale znanje o Rezoluciji 1325 i njenom sprovođenju na Kosovu. „Ideja je bila da dovedemo grupu kosovskih političarki i žena iz civilnog društva u Evropski parlament, tako da poslanice mogu da čuju da sprovođenje Rezolucije ne funkcioniše“, nastavlja Rogova „jer oni ne znaju. A ne znaju zato što su UN objavile samo lepe

stvari u izveštaju. 'Uradili smo to... Uradili smo ovo...' To su sve laži."¹¹⁵

Generalni sekretar UN-a poziva na „operativne rodno osetljive sisteme ... da nadgledaju, izveštavaju i odgovore na kršenje prava žena i devojčica tokom sukoba, primirja, mirovnih pregovora i nakon sukoba."¹¹⁶ Možda bi kao ključni autoritet u praćenju kršenja ljudskih prava žena i devojčica na Kosovu trebalo da bude UNMIK, kroz periodične izveštaje Savetu bezbednosti.¹¹⁷ Malo kopanja i temeljno ispitivanje ovih izveštaja u periodu od 2002. do 2011. otkrilo je da je 20 od 37 izveštaja (54%) pomenulo pitanja koja se odnose na ljudska prava žena i devojčica, sa porastom poslednjih godina.¹¹⁸ To znači da je skoro polovina izveštaja bila nema po ovom pitanju. Nijedan izveštaj UNMIK-a nije se bavio temom rodnog uključivanja. Ovo bi skrenulo pažnju na to kako kontekst i intervencije UNMIK-a utiču različito na žene i muškarce. Samo posebne, kratke sesije se bave ženama i devojčicama, a onda nestaju u nastavku izveštaja. Pitanja ljudskih prava uključuju nasilje nad ženama, nedostatak pristupa pravdi za žene, nedovoljno učešće žena u procesima odlučivanja, rodnu nejednakost, propuste zakona da uključe odredbe o rodnoj ravnopravnosti, nedovoljno konsultovanje sa ženskim grupama, kao i potrebu za jačanjem Kancelarije za rodnu ravnopravnost, preteče Agencije za rodnu ravnopravnost.

Izveštaji UNMIK-a su bili fokusirani na nedostatke lokalnih lidera, uglavnom prećutkujući svoje planirane akcije administratora na Kosovu. Retko se bile detaljno analizirane mere UNMIK-a. Izuzeci su planirane akcije za sprovođenje „dugoročne strategije povećanja broja i poboljšanja položaja žena u privremenim institucijama“ 2006. godine¹¹⁹ i naponi da se uspostavi „sedam dodatnih odbora za rodnu ravnopravnost ... u opštinama.“¹²⁰

U kojoj meri su izveštaji Savetnice za rodna pitanja obuhvaćeni izveštajima UNMIK-a za Savet bezbednosti UN-a?¹²¹ Nažalost, 2011. godine bivše savetnice za rodna pitanja nisu bile dostupne, a UNMIK nije imao institucionalno sećanje o tome. Našle smo Tili Strusnajder, bivšu policijsku savetnicu

za UNMIK, koja je rekla da ju je Kancelarija UNMIK-a za rodna pitanja 'isključila iz UN sistema izveštavanja i sastanaka.¹²²

Na pitanje da li je UNMIK obuhvatio doprinos kosovskih žena kroz izveštaje, aktivistkinje za prava žena su ponavljale da nisu konsultovane.¹²³ „UN je šampion u ignorisanju organizacija“, rekla je Vunići.¹²⁴ Kancelarija UNMIK-a za rodna pitanja misli da će ostati bez posla ukoliko prijavi šta rade kosovske žene i da ih mi mobilišemo“, rekla je Rogova 2007. godine. „Oni treba da razmisle kako možemo da radimo zajedno, a ne kako da uzmu svu slavu za sebe“. Aktivistkinje su smatrale da njihove brige i problemi za čije rešavanje zagovaraju nisu dovoljno obuhvaćeni izveštajima UNMIK-a Savetu bezbednosti UN-a. Izuzetak je bio napor Kancelarije visokog Komesara za ljudska prava (OHCHR) na Kosovu, gde je istraživanje MŽK-a o pristupu pravdi za žrtve nasilja u porodici obuhvaćeno izveštajem UNMIK-a.¹²⁵ Osim ovog izuzetka, koji se dogodio kada su ovlašćenja UNMIK-ove uprave znatno smanjena, aktivistkinje su smatrale da izveštaji UNMIK-a nisu potpuno iskreni, jer su službenici težili da preuveličaju svoja dela, a ignorisali su glasove kosovskih žena. Oni koji su trebali da nadgledaju, nisu uspeali da to urade sami za sebe.

Godine 2020, Tais Santa Kruz, kao UNMIK-ova Savetnica za rodna pitanja, rekla je da se UNMIK-ov pristup promenio u poslednjih 10 godina:

Osoblje je dužno da osigura da se svi principi rodne ravnopravnosti odražavaju u svim strateškim dokumentima, politikama i smernicama. Planovi rada jedinica Misije moraju rod uključiti u svoj rad i aktivnosti i moraju izveštavati o napretku vezanom za ovo pitanje. Izveštaji Generalnog sekretara Savetu bezbednosti moraju odražavati napredak zasnovan na dokazima u primeni rodne ravnopravnosti i programa Žene, mir i bezbednost.¹²⁶

Zapravo, brza revizija UNMIK-ovih izveštaja Generalnom sekretaru otkrila je da 30 od 30 izveštaja (100%)

pominje pitanja koja se odnose na ljudska prava, a 29 od 30 izveštaja (97%) posebno ističu pitanja koja se odnose na rodnu ravnopravnost. U ovom periodu od 2012. do 2017. godine, pitanja u vezi sa rodnom ravnopravnošću i ljudskim pravima obrađivana su odvojeno u potpoglavlju „Ljudska prava“. U oktobru 2017. dodato je novo potpoglavlje na temu „Žene, mir i bezbednost“, koje je dublje analiziralo pitanja koja se odnose na rodnu ravnopravnost, osnaživanje žena i mir i bezbednost. Sve u svemu, pitanja koja se odnose na žene, mir i bezbednost bila su ograničena na ova dva odeljka. Neki izveštaji takođe uključuju pitanja koja se odnose na žene, mir i bezbednost u drugim odeljcima, poput vladavine zakona. Međutim, rodna perspektiva nije sistematski integrisana u sve delove izveštaja. Pomenuta pitanja uključuju seksualno nasilje tokom rata, rodno zasnovano nasilje, porodično nasilje, imovinska prava žena, Regionalni ženski lobi, međunarodnu kampanju *16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja* i Međunarodni dan žena.

Pored UNMIK-a, Kosovo ima druge organe za ljudska prava čiji je zadatak da prate, istražuju i izveštavaju o kršenju ljudskih prava žena i devojčica, u smislu sprovođenja Rezolucije 1325.¹²⁷ Dok Generalni sekretar navodi samo OHCHR kao odgovorno telo, na Kosovu su i druga tela odgovorna za praćenje ljudskih prava - EU, EULEKS, instituciju Ombudsmana i Kancelariju za dobru upravu, ljudska prava, jednake mogućnosti i rodna pitanja.

Zbog ograničenog sistema prikupljanja podataka o ljudskim pravima, nemoguće je ispitati rodno razvrstane podatke o prijavljenim, preusmerenim i istraženim slučajevima. Prilikom pripreme prvog izdanja ove knjige, MŽK je tražila informacije, posebno od UNMIK-a i EULEKS-a. Međutim, ti zahtevi postaju ping-pong loptice koje šetaju među njihovim osobljem četiri meseca. Na kraju, niko nije poslao tražene podatke. Posmatrači ovih tela su učinili gotovo nemogućim proveru onoga što su pratili. Nedostajali su im podaci i adekvatni mehanizmi za praćenje.

Nadalje, od 2011. godine, konsultacije tela za ljudska prava sa ženskim organizacijama bile su uglavnom *ad hoc*, uz nekoliko značajnih izuzetaka. Arbena Kuriu iz OHCHR je rekla da je održavala dobre odnose sa ženskim organizacijama.¹²⁸ OHCHR, kaže ona, „neprekidno radi sa drugim UN agencijama kroz Grupu za bezbednost i rodna pitanja, a savetovala je i MŽK o specijalnim procedurama.”¹²⁹ Akcije OHCHR-a u 2011. godini su značajne zbog njenih individualnih napora. Aktivistkinje za prava žena su rekly da je u deset godina pre njenog angažovanja OHCHR retko sarađivala sa ženskim organizacijama.

Međunarodna strategija OHCHR-a prihvata Rezoluciju 1325, dok je kancelarija na Kosovu ažurirala svoju rodnu politiku 2011. godine.¹³⁰ Oni su osnovali radnu grupu za prava žena i rodna pitanja, sastavljenu od viših službenika koji formulišu programske preporuke i sprovode rodno osetljive obuke za profesionalce. Kuriu kaže:

Ovo je deo našeg sveobuhvatnog praćenja ljudskih prava na Kosovu. Žene su na Kosovu identifikovane kao posebno ugrožena grupa, zajedno sa ostalima. U tom smislu, mi posebno pratimo pitanja ženskih prava. Takođe, mi uključujemo rodne programe u naše sopstvene akcione planove.¹³¹

Internet stranica OHCHR-a pruža prve informacije o prijavljenim incidentima rodno zasnovanog nasilja. Usmene ili pismene prijave se istražuju i slučajevi se potencijalno upućuju u posebne postupke. Pitanje do koje mere su kosovske žene prijavljivale kršenja ljudskih prava i koristile specijalne postupke je nejasno. Pošto je informacija o posebnim procedurama bila poverljiva, OHCHR nije mogao da prati šta se dogodilo sa slučajevima za koje postoje prijave.

Iako je OHCHR zatvorio svoju samostalnu kancelariju na Kosovu 2015. godine, poslednji izveštaj iz 2019. godine pominje Rezoluciju 1325 i različite aspekte kršenja ljudskih prava žena i devojčica.¹³² Tema je bila integrisana u čitav

izveštaj, baveći se različitim pitanjima, kao što je rodna nejednakost u radnim uslovima i diskriminacija na radu, zapošljavanje, nezaposlenost, nasledstvo imovine, nasilje u porodici, zastupljenost na svim nivoima odlučivanja, uključujući dijalog između Kosova i Srbije, i druge ranjivosti. Izveštaj je takođe obuhvatio poseban odeljak posvećen pravima određenih grupa, kao što su žene, mladi, deca, osobe sa invaliditetom, lezbejke, gejevi, biseksualne i transrodne osobe, kvir i 'ljudi u pokretu'. Organizacije za prava žena, uključujući MŽK i KCRŽT, doprinele su uvođenju rodne perspektive i pisanju ovog izveštaja.

Čini se da drugo telo za ljudska prava, EULEKS, nije imalo nikakav formalni sistem za nadgledanje kršenja ljudskih prava žena i devojčica, već je 2011. pratilo tu temu na *ad hoc* način.¹³³ EULEKS se obavezao da će se sastajati sa ženskim grupama dva puta godišnje kako bi čuo njihove zabrinutosti.¹³⁴ To se jeste događalo neko vreme, ali je prekinuto usled promena u rukovodstvu. Ipak, EULEKS je prihvatio preporuke i redovno se konsultovao sa ženskim organizacijama koje pomažu ženama čija su prava povređena. Prema njihovom početnom mandatu, EULEKS je mogao prijaviti, uputiti i istražiti navodna kršenja prava žena i devojčica. Vremenom je EULEKS, između ostalog, nastavio da prati slučajeve trgovine ljudima, nasilja u porodici, seksualnog nasilja i silovanja.¹³⁵ U 2011. godini EULEKS nije mogao da pruži informacije u vezi sa brojem slučajeva koji uključuju navodna krivična dela zasnovana na polu, a koje je nadzirao u okviru svog mandata.¹³⁶ Međutim, sopstvena statistika MŽK-a o krivičnim predmetima koje su EULEKS-ove sudije primile između 2009. i 2011. sugerise da je bilo uključeno samo 11 žena žrtava.

Prema mandatu iz 2018. godine, EULEKS se posebno fokusira na rodno zasnovano nasilje. Prema Kjari Taljani:

EULEKS je rodno zasnovano nasilje pretvorio u određeno tematsko područje u okviru svojih funkcija praćenja, a tematski vodeći nadzor rodno zasnovanog nasilja pruža stručnost kroz praćenje istražnih radnji

koje sprovodi kosovska policija, kao i rukovanje slučajevima rodno zasnovanog nasilja u tužilačkom i sudskom sistemu. ... Šef Misije i zamenik Šefa Misije ponovili su posvećenost EULEKS-a rodnoj ravnopravnosti i borbi protiv rodno zasnovanog nasilja, obavezu koju Misija sprovodi nadgledanjem i pomaganjem u čitavom lancu institucionalnih i vaninstitucionalnih odgovora na slučajeve nasilja u porodici.¹³⁷

Nažalost, podaci o broju praćenih slučajeva nisu bili dostupni.

Od kada je Kosovo 2015. godine potpisalo Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU¹³⁸, EU takođe nadgleda ljudska prava na Kosovu, posebno kroz svoje godišnje izveštaje o napretku. Iako su ovi izveštaji u početku sadržavali vrlo minimalnu rodnu perspektivu, ovo se vremenom poboljšalo. MŽK i KCRS pisali su komentare na izveštaje o napretku već nekoliko godina, pružajući uvid u to kako bi EU mogla bolje da integriše rod u sve ove izveštaje. Danas se EU blisko konsultuje sa ženskim grupama prilikom pisanja godišnjih izveštaja o napretku i u njih je uključila rodnu perspektivu, ističući pitanja ženskih ljudskih prava u različitim sektorima.

Drugo telo o ljudskim pravima, institucija Ombudsmana na Kosovu, ima Jedinicu za rodnu ravnopravnost, osnovanu u martu 2005. godine u skladu sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti.¹³⁹ Jedinica savetuje sud kada je neophodno i kasnije prati ove slučajeve kako se procesuiraju. Njen mandat uključuje „diskriminaciju na rodnoj osnovi, izmenu zakona i angažovanje u sprovođenju Zakona o rodnoj ravnopravnosti“, objasnila je pravna Savetnica za rodnu ravnopravnost, Ljuljeta Domaniku.¹⁴⁰

Domaniku je rekla da se njena jedinica redovno sastajala sa KCRS, organizacijom Otvorena vrata i Udruženjem advokatica Norma, kako bi identifikovala kršenja ljudskih prava. Ipak, na pitanje: „Kakve sisteme imate za nadgledanje kršenja

ženskih prava?", Kuriu i Domaniku prijavili su loše rezultate u 2011. godini.

Godine 2010. institucija Ombudsmana je primila 1.233 pritužbe, ali ih nije klasifikovala po rodno zasnovanom kršenju ljudskih prava.¹⁴¹ Domaniku se priseća četiri slučaja nasilja u porodici u 2010. godini. Žene su o seksualnom nasilju izvestile instituciju Ombudsmana. Nakon toga, one su upućene da prijave svoj slučaj odgovarajućim kosovskim institucijama. Međutim, žene su oklevale da se obrate odgovarajućim kosovskim institucijama i slučajevi su često zamirali i nisu rešeni, rekla je ona. Dakle, ovi osetljivi slučajevi nisu bili rešeni na odgovarajući način. Danas Ombudsman objavljuje izveštaje koji su dostupni onlajn.¹⁴² Izveštaji uključuju različita pitanja koja se tiču žena i devojčica. Izveštaji takođe pružaju rodno razvrstane podatke o broju žalbi podnetih toj instituciji. Stoga su se njihovi sistemi značajno poboljšali, kao i radni odnosi sa organizacijama za ženska prava po raznim pitanjima, od rodne diskriminacije na poslu, do rešavanja institucionalnih neuspeha u tretiranju rodno zasnovanog nasilja.

Konačno, Kancelariju za dobru upravu, ljudska prava, jednake mogućnosti i rodna pitanja u uredu premijera, osnovana 2002. godine, prati i savetuje ministre o pitanjima koja se tiču ljudskih prava. Takođe koordiniše Jedinicu za ljudska prava u svim ministarstvima. Kao deo svoje odgovornosti da nadgleda sprovođenje zakona o ljudskim pravima na Kosovu, oni su izveštavali o sprovođenju Strategije i Akcionog plana o ljudskim pravima u Republici Kosovo (2009-2011), koji obuhvataju procenu rada institucija odgovornih za očuvanje ljudskih prava žena i devojčica.¹⁴³ Iako se Kosovo još nije pridružilo Ujedinjenim nacijama, preko ove kancelarije je Vlada Kosova započela izveštavanje o nekim međunarodnim konvencijama uključenim u zakone Kosova, kao što su ekonomska, socijalna i kulturna prava.¹⁴⁴

Trgovina ljudima: „Dečaci će biti dečaci. Vi vaspitavajte svoje devojčice.“

Od kako je završen rat, trgovina ljudima se širi kao rak.

- Iz filma 'The Whistleblower' (Zviždačica)

„To je bilo odmah posle rata, 1999. godine, i trgovine ljudima još nije bilo. Seli smo i razgovarali o tome“, priseća se Rogova. Ona i druge aktivistkinje za prava žena, prisustvovala su sastanku sa predstavnicima KFOR-a, UNMIK-a i drugih međunarodnih organizacija:

Predstavnici UNMIK-a su reagovali: „Ne, trgovina ljudima ne može da se desi“.

Ženske organizacije su rekle: „Hajde da zajedno razgovaramo o ovome i sprečimo da to stigne kod nas“.

UNMIK-ovi ljudi su pitali: „Kako znate da će se to desiti?“

Mi smo odgovorile: „Jer se u Bosni i Hercegovini to dogodilo posle rata“.

Dale smo primere kako može da se dogodi trgovina ljudima.

Dva sata kasnije, visoki funkcioner KFOR-a je zgrabio svoju beležnicu i na izlasku rekao: „Dečaci će biti dečaci. Vi vaspitavajte svoje devojčice“.

Za nas je ovo bio znak onoga u šta je KFOR verovao: „Bez obzira na Rezoluciju 1325, bez obzira na pravila, mi ćemo uraditi ono što treba da uradimo. Našim momcima treba seks.“¹⁴⁵

Trgovina ljudima u posleratnom Kosovu je možda najjasniji primer kako međunarodni akteri nisu uspeali da spreče, nadgledaju, izveštavaju i nauče o kršenju prava žena i devojčica.¹⁴⁶ Od početka je izgledalo da se trgovina ljudima neće tretirati kao krivično delo, ni kažnjavati.

Veliko međunarodno prisustvo na Kosovu, uglavnom muškaraca, odmah posle rata bio je ključni faktor za povećanje zahteva za seksualnim uslugama, olakšavanje trgovine ženama i devojkaama na, iz i preko Kosova.¹⁴⁷ „Ovaj zločin je počeo da se dešava kada su došli vojnici“, rekla je Savetnica za rodna pitanja pri UNMIK policiji, Strusnajder. Bivši generalni direktor policije, Seljimi, se složio:

Međunarodno prisustvo je igralo veliku ulogu u trgovini ljudima i trgovini ženama. Činjenica da im porodica nije bila blizu i da su bili bogati u poređenju sa lokalnim stanovništvom, doprinela je povećanju trgovine ljudima i prostituciji. Mehanizmi UNMIK-a u kontroli ilegalne migracije nisu nikada funkcionisali. Svako može da uđe i izađe sa Kosova, dok smo mi lokalci bili odgovorni na granicama.¹⁴⁸

Da vojne i „mirovne“ snage doprinose širenju trgovine ljudima dobro su dokumentovali razni međunarodni analitičari ljudskih prava.¹⁴⁹ Nagli porast prijavljenih slučajeva na Kosovu korespondira sa brojem mirovnih snaga. Aktivistkinja za prava žena, Simić, se podseća da:

„Moje prvo iskustvo sa vojnicima KFOR-a bilo je takvo da su me seksualno uznemiravali kada sam imala 15 godina. Bili su deo britanskih trupa. Ušla sam u punoletstvo sa ovim iskustvima. Počela sam da shvatam šta je trgovina ljudima ... Redovi kamiona KFOR-a ispred tih zgrada. Po tom pitanju ništa nije preduzeto. To su bila moja prva iskustva kao mlade devojke“.¹⁵⁰

Tako da se mlade žene na Kosovu nisu osećale zaštićeno od takozvanih mirovnih snaga.

„Šef me primorao da služim međunarodnim vojnicima i policijskim službenicima“, rekla je žena žrtva trgovine ljudima organizaciji *Amnesty International*.¹⁵¹ *Amnesty International* je od slučaja do slučaja dokumentovao život žena i devojčica, žrtava trgovine ljudima iz Moldavije, Bugarske, Ukrajine, sve do industrije seksa na Kosovu.

Ovo je očigledno kršilo ne samo zakon, nego i poziv Generalnog sekretara UN-a „međunarodnim, nacionalnim i nedržavnim akterima bezbednosti“ da budu „odgovorni i da vode računa o svim kršenjima prava žena i devojčica u skladu sa međunarodnim standardima.“ Svako „seksualno eksploatisanje i zlostavljanje izvršeno od strane uniformisanih, civilnih mirovnih snaga i/ili humanitarnih radnika mora se tretirati, a bezbednosni akteri treba da preduzmu mere za njegovo sprečavanje“.¹⁵²

UNMIK je doneo Uredbu o zabrani trgovine ljudima na Kosovu u januaru 2001. godine.¹⁵³ Uredba kriminalizuje i trgovce i one koji svesno koriste usluge žena, žrtava trgovine ljudima. UNMIK je uspostavio Nacionalni akcioni plan protiv trgovine ljudima. Njega je zamenio novi Vladin plan 2011.¹⁵⁴ Ustav Republike Kosova i Krivični zakon Kosova zabranjuju trgovinu ljudima, dok se nekoliko drugih zakona takođe bavi ovom temom, kao što je Zakon o suzbijanju i sprečavanju trgovine ljudima i zaštiti žrtava trgovine, podržan od EULEKS-a, usvojen 2013. godine.¹⁵⁵

Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima propisuje pet godina obavezne minimalne kazne za one koji su krivi za ovo delo¹⁵⁶ i Krivični zakonik Kosova je u skladu sa ovim.¹⁵⁷ Pored toga, EU je nedavno dodala još odredbi za zaštitu žena žrtava trgovine ljudima, kako bi uključili fizički, psihološki i socijalni oporavak. I EU i Kosovo im pružaju usluge prevoda, tumačenja, pravne savete i informacije u vezi sa pravima i dostupnim uslugama, sigurno stanovanje, psihološku i medicinsku pomoć u skladu sa zakonima.¹⁵⁸ Na Kosovu su, međutim, ove usluge zavisile od donatorskih doprinosa

„specifično usmerenih u ove svrhe i registrovanih kao donatorski grantovi za konsolidovani budžet Kosova.“¹⁵⁹ I nacionalne strategije i akcioni planovi su nastojali da promovišu dugoročne usluge reintegracije za žrtve trgovine ljudima, koje obuhvataju obrazovne usluge i usluge zapošljavanja.

Policija je obučena i osnovala je specijalizovanu jedinicu za anti-trafiking 2004. godine. To je doprinelo zatvaranju nekih mesta na kojima se odvijala prostitucija.¹⁶⁰ I zaposleni u pravosudnom sistemu su prošli kroz obuku. Kosovo je dobilo Nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima koji „koordiniše, prati i izveštava o sprovođenju politike protiv trgovine ljudskim bićima“, kao i Sekretarijat za podršku koordinatoru, međuministarsku radnu grupu i druge institucije čija je odgovornost trgovina ljudima i njene posledice.¹⁶¹

Pokušaj sprečavanja je bilo stvaranje ‘zabranjene’ liste koja je formulisana u januaru 2001. godine.¹⁶² Prvih 75 barova i sličnih objekata koji su bili ‘zabranjeni’ za osoblje UNMIK-a, KFOR-a i OEBS-a, poraslo je na više od 200 objekata navodno umešanih u prostituciju. Brojne institucije su takođe uvele obuku za osoblje i pravila ponašanja koja ne odobravaju korišćenje seksualnih usluga. Nije jasno da li su ovi pokušaji imali željeni efekat. Kuriu iz OHCHR je smatrala da su preventivni pokušaji bili uspešni.

Odgovor na ‘visokom’ nivou u smislu sprečavanja trgovine ljudima nakon sukoba na Kosovu je bio veoma dobar. Koordinisali su ga međunarodni akteri. Sredstva borbe protiv trgovine ljudima su pokazala odlične rezultate. Na početku je saopšteno da je međunarodna zajednica najviše zahtevala usluge trgovine ljudima, ali je onda taj broj drastično opao zbog uspešne politike UNMIK-a i KFOR-a.¹⁶³

Druge učesnice istraživanja nisu bile uverene da su preventivni naponi promenili postojeće ponašanje. „Ljudi su mogli ili da odu ili ne odu“, rekla je jedna učesnica. „Niko nije

proveravao".¹⁶⁴ Tek 2002. godine su neki zaposleni ozbiljnije shvatili 'zabranjenu' listu, rekao je bivši zaposleni u OEBS-u:

Znao sam da neki idu u 'zabranjene' barove, ali je ovo bilo u vreme kada su postojale sive zone. 'Zabranjena' lista je tada bila neformalna. Sve dok nije jasno rečeno: „Ovo su zabranjena mesta i ako odete tamo, raskinućemo ugovor sa vama“. Kada je lista postala ozbiljna, nisam više čuo da ljudi tamo odlaze. Ali to ne znači da nisu. Samo kažem da nisam više ništa čuo o tome.¹⁶⁵

Osetio je da bi neki kao 'trule jabuke' mogli nastaviti da budu uključeni u prostituciju i druge nedopustive aktivnosti bez obzira na preventivne institucionalne mere. Neki „marginalni ljudi učestvuju u nezakonitim radnjama ili kada im je presuda blaga ili ako mogu da ga iskoriste za sebe“. Oni koje bi 'trule jabuke' mogle ubediti da učestvuju u nezakonitim radnjama, mogli bi da se uzdrže ukoliko postoje pravila.

Iskustva iz prve ruke aktivistkinja za prava žena, poput Rogove, kazuju da sprečavanje podstiče da se trgovina ljudima ilegalno nastavlja drugde:

Godine 2002. vojska je organizovala specijalna putovanja vojnika autobusom u druge zemlje. Tako je izgledalo da oni na Kosovu nisu uključeni u trgovinu, ali su obavili 'ono što su morali da obave' u drugoj zemlji. Videla sam američkog vojnika kako organizuje tzv. 'seks putovanja' u Sofiju, u Bugarskoj, gde su ih, kada su stigli, tri žene čekale u sobi. To je sve bilo organizovano. Videla sam nemačku vojsku u Tetovu, Makedoniji. Odjednom su odlučili da se ne uključe u trgovinu ljudima na Kosovu jer je bilo puno pritiska: „Ne radite to!“ Tako su onda počeli sa organizovanjem u Makedoniji. Što znači: dečaci će biti dečaci, i dan danas.¹⁶⁶

Jedan službenik UNMIK-a se složio: „Kada su uloženi naponi da se reguliše trgovina seksom, ona se prebacuje u susedne zemlje“.

Od 2011. godine međunarodne institucije nisu više koristile 'zabranjenu' listu. EULEKS nije usvojio listu koju je koristio UNMIK. Sprečavanje trgovine ljudima se sastojalo od obuke osoblja o trgovini ljudima i uvođenju 'strogog kodeksa ponašanja', koji zabranjuje kupovinu seksualnih usluga.¹⁶⁷

U to vreme, osoblje EULEKS-a je verovalo da su „policijske snage veoma profesionalne“ i da se neće upuštati u takve aktivnosti. Ipak, jedna bivša pripadnica Misije EULEKS nije u to uverena. „Meni je teško da vidim koliko su efikasni kodeks ponašanja i obuke“, rekla je Rautio. „Ja mislim da su razumni ljudi čuli predavanja; oni razumeju politiku. Ali, ne znam koliko ova predavanja ili pravila mogu pomoći onima koji se već loše ponašaju“. „Samo stvarna odgovornost funkcioniše“, rekla je ona, dodavši: „Koristeći sankcije koje su na raspolaganju Misiji pokazujete da ste ozbiljni“.

U 2020. godini od EULEKS-ovog osoblja se i dalje zahtevalo da poštuje Kodeks ponašanja Misije, kao i druge interne standardne operativne procedure, kao što je zabrana seksualnog uznemiravanja. Postoje postupci za ispitivanje i donošenje odluka o svim propustima, kako bi se oni ispratili.¹⁶⁸

Na početku je UNMIK-ova odredba, a kasnije Krivični zakonik omogućio istragu, raciju i proveru po barovima. Jedna od prvih istraga trgovine ljudima na Kosovu bila je u julu 2001. godine. UNMIK je počeo istragu nakon tvrdnje da su Rumunka i dva američka UNMIK policajca sarađivala sa bratom vlasnika bara u Mitrovici u trgovini ženama. Unutrašnji izveštaj Šefa regionalne policijske jedinice je upozorio „da je u pitanju ceo kredibilitet Misije policije Ujedinjenih nacija na Kosovu“.¹⁶⁹ Izveštaj navodi da je jedan američki oficir birao žene kojima se trgovalo na granici između Kosova i Srbije, noseći uniformu i vozeći vozilo UNMIK-ove policije. Drugi američki policijski službenik je navodno upozorio vlasnika da je policijska istraga u toku i otkrio policijske informacije o operacijama trgovine ljudima i prostituciji.

Koliko je uniformisanih i vojnika u civilu optuženo za seksualnu eksploataciju i zlostavljanje na Kosovu i šta se dogodilo sa njima? Između 2002. i aprila 2004. godine Jedinica UNMIK policije za istraživanja trgovine ljudima je pronašla:

52 vojnika KFOR-a, 3 međunarodna policajca i 8 civila iz različitih agencija u 'zabranjenim prostorima'. Vojnici KFOR-a su predati vojnoj policiji, dok je civilno osoblje predato njihovim odeljenjima na dalju istragu i disciplinske mere. U skladu sa propisima UNMIK policije, međunarodni policijski službenici su vraćeni u matične zemlje.¹⁷⁰

Godine 2003. deset policijskih službenika je ili vraćeno ili otpušteno zbog trgovine ljudima, a za 22 do 27 KFOR-ovih oficira se sumnja da su počinili krivična dela trgovine ljudima.¹⁷¹ Šta se posle dogodilo sa njima, nije poznato.

UNMIK je osnovao Disciplinsku jedinicu za nepropisno ponašanje 2006. godine, žalbeni mehanizam odgovoran za sprovođenje „politike nulte tolerancije“. Između 2006. i 2011. UNMIK je zabeležio samo dva slučaja seksualne eksploatacije.¹⁷² Oba su istražena, ali nedovoljni dokazi znače da su tvrdnje „neosnovane“.

Na naše pitanje UNMIK-u šta će se dogoditi u hipotetičkoj situaciji ukoliko se član osoblja optuži za korišćenje usluga prostitucije ili napada na ženu, Tais Santa Kruz je odgovorila:

Koraci bi se razlikovali u zavisnosti od kategorije uključenog osoblja (tj. civilnog ili uniformisanog osoblja), ali bi obično uključivali procenu navoda, zadatak za istragu i privremene mere. Ako je tvrdnja potkrepljena, postoje administrativne i disciplinske sankcije Ujedinjenih nacija protiv umešanog subjekta ili država članica ako je navodni subjekat uniformisano osoblje. Ujedinjene nacije mogu dotične pojedince repatriirati iz disciplinskih razloga i zabraniti im buduće

učešće u mirovnim operacijama. Disciplinske sankcije i bilo koje druge sudske radnje, koje mogu uključivati krivičnu odgovornost ili građansku odgovornost u vezi sa izdržavanjem deteta, i dalje su odgovornost domaće jurisdikcije umešanog pojedinca. Države članice su dužne da Sekretarijat obaveštavaju o napretku i ishodu istraga, kao i o svim disciplinskim ili administrativnim radnjama preduzetim na domaćem nivou.¹⁷³

Između 2010. i 2020. godine UNMIK nije zabeležio slučajeve koji uključuju uniformisano osoblje. Međutim, u 2013. godini bila su dva slučaja koja su uključivala civilno osoblje. Oba slučaja su istražena. Utvrđeno je da je jedan slučaj neosnovan i stoga zatvoren. Drugi, potkrepljeni slučaj, rezultirao je otpuštanjem pojedinca iz UN-a, novčanom kaznom i zatvorom u matičnoj zemlji osobe.¹⁷⁴

Pored svoje politike nulte tolerancije, UNMIK je takođe usvojio i druge preventivne mere, kao što su obavezne obuke za sve kategorije osoblja UNMIK-a o sprečavanju seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, uvodne obuke koje se pružaju svim novopridošlim zaposlenima u Misiji i distribucija materijala sa detaljima za prijavljivanje navoda o seksualnom iskorišćavanju i zlostavljanju.

Što se tiče drugih mirovnih i humanitarnih radnika,¹⁷⁵ od KFOR-a nismo dobile informacije u 2011. i 2020. godini u vezi sa tim da li su oni imali navodne slučajeve seksualne eksploatacije. 2020. godine su naveli da se „ovo pitanje ne odnosi na nas, pa ne možemo da vam pružimo odgovor“.

Ni EULEKS ne pruža informacije o tome da li je neko optužen za učešće u prostituciji ili trgovini ljudima, pošto su ove informacije „poverljive“. Slučajevi humanitarnih radnika navodno uključenih u seksualnu zloupotrebu su prijavljeni medijima, kao što je optužnica protiv UNHCR zvaničnika Rašidon Kana o „seksualnom zlostavljanju mlađih od 16 godina starosti i trgovini ljudima.“¹⁷⁶ Zbog vrlo ograničenog pristupa podacima i nedovoljne prakse prikupljanja podataka, teško je prebrojati prijavljene predmete i one po kojima se postupalo.¹⁷⁷

Čini se da su mirovnjaci koji su koristili prostituciju i bili uključeni u trgovinu ljudima retko krivično gonjeni. Policija Kosova je imala vezane ruke, jer i civilne i vojne mirovne snage uživaju diplomatski imunitet. Po definiciji: „lice diplomatskog službenika je nepovredivo. On je izuzet od hapšenja ili pritvora.“¹⁷⁸ „Njemu“ se ne može suditi za zločine počinjene na Kosovu, čak ni nakon isteka mandata. Stoga je osoblje KFOR-a i UNMIK-a izuzeto od hapšenja ili pritvora bilo koje, osim svoje države. To traje i nakon isteka mandata i nakon što više nisu zaposleni u KFOR-u ili UNMIK-u.¹⁷⁹ Izazovno je što su akteri bezbednosti činom ugovora sa međunarodnom organizacijom stekli diplomatski imunitet. Ovo pojašnjava bivša zvaničnica OEBS-a:

Generalni je problem korišćenja ugovarača za dovođenje policijskih službenika. Za mene je ovo veliki, veliki problem. Film *The Whistleblower/Zviždačica* je približno tačan. Ugovarači su zaključili sve ugovore za policijske službenike i OEBS. Oni su odbrambeni ugovarači. Stejt department ne želi da stvori ugovorni odnos sa Amerikancima koji se šalju u misije. Stoga zapošljavaju CPI - Međunarodnu civilnu policiju, ili zapošljavaju *DynCorp*, ili drugu kompaniju, da bude posrednik, kako oni ne bi morali da stvore takav odnos. Činjenica da vas je zaposlila kompanija, ali radite za nekog drugog, stvara pomešanu lojalnost i ne zna se koga slušate. Da li slušate osobu koja vam ispunjava platni ček ili osobu kojoj ste odgovorni na papiru?¹⁸⁰

Pored svih odgovornosti za sprovođenje Rezolucije 1325,¹⁸¹ Odeljenje UN-a za mirovne operacije (OMO) ne želi da se odrekne diplomatskog imuniteta za civilne i vojne mirovne snage. OMO strahuje da bi zemlje mogle povući sredstva ili trupe iz mirovnih misija, prokomentarisao je bivši zvaničnik UN-a saznanja iz prve ruke:

U leto 2001. godine Podkomisija za promociju i zaštitu ljudskih prava pokušala je da ponudi UN rezoluciju prema kojoj bi Sekretarijat pratio ovo pitanje¹⁸², a da se u ugovore uključi klauzula „čak i ako imate imunitet, vaša zemlja će vas goniti“. Sećam se da su ljudi u OMO rekli: „Nema šanse“. Zbog čega? Jer je bio veliki pritisak zemalja članica. OMO i UN treba da budu veoma oprezni kad u dokumente stavljaju pitanja odgovornosti, jer im trebaju vojnici iz raznih država. Za sledeću krizu, bilo da je humanitarna ili vojna, trebaće im ljudi koji će otići u krizne oblasti i tamo raditi. Ako njihove države kažu „nema šanse“, onda nema ni mirovne misije.

Stoga, da bi sprovodile Rezoluciju 1325, države članice moraju igrati aktivniju ulogu u rešavanju nekažnjivosti. Savetnica za rodna pitanja UNMIK policije, Strusnajder, se složila:

Politike i direktive su usvojene i sprovedena je politika nulte [tolerancije], ali bih želela da vidim precizno praćenje i transparentnost u ovakvim slučajevima. Počinioci su uklonjeni iz jednih, ali su viđeni u drugim misijama. Ovo se ne bi smelo dešavati ... Treba nam poboljšanje na OMO nivou u saradnji sa državama članicama, tako da se ovi službenici ne mogu ponovo pridružiti misijama i treba da im se sudi prema zakonima njihove zemlje.

Nastojale smo da saznamo šta se desilo sa desetinama mirovnih i humanitarnih radnika navodno uključenih u seksualnu eksploataciju i zlostavljanje na Kosovu. Tražile smo po novinama, internet izvorima i izveštajima. Teško je reći šta se dešava nakon repatrijacije. Diplomatski imunitet omogućava mirovnim snagama iz nekih zemalja da prođu bez 'ogrebotine' nakon nekoliko krivičnih dela, rekao nam je jedan insajder.

Prema ovom izvoru, UNMIK često zatvara oči, naročito ako počinilac više nije njihovog službenik.

Tokom 2011. godine, u samo dva slučaja postojao je neki oblik pravde. Jedan je slučaj službenika UNHCR-a, Rašidon Kana, koji je osuđen za seksualno zlostavljanje maloletne djevojčice na Kosovu, trgovinu ljudima i prodaju narkotika 2005. godine.¹⁸³ Ovo je bio prvi takav slučaj na Kosovu, ali je on osuđen na samo tri godine zatvora na Kosovu. Drugi slučaj je ozloglašeni vodnik Frank J. Rongi. Rongi je bio američki mirovnjak koji je služio na Kosovu. On je bio ispitan, osuđen i proglašen krivim za „izvršenje nepristojnih dela“ i ubistvo 11-godišnje djevojčice. „Lako je pobeći u neku treću zemlju“, rekao je Majkl J. Stigmoler¹⁸⁴. Humanitarni radnici i mirovnjaci su seksualno eksploatisali žene i djevojke u Sudanu, Obali Slonovače, Haitiju, Liberiji, Demokratskoj Republici Kongo, Kambodži i Eritreji, da pomenemo samo neke.¹⁸⁵ Slučaj Rongi je primer, smatra bivša zvaničnica OEBS-a:

Ovo je dobar primer kako sistem treba da deluje jer je ovaj vojnik imao imunitet. Ovog vojnika nikada ne bi krivično gonili na Kosovu. Američka vojska ga je po članu 32. saslušala i utvrdila da postoji dovoljno *prima facie* dokaza za suđenje. Tzv. suđenje je održano na Kosovu u Kampu Bondstil u prisustvu dežurnih službenika. Oni su odredili da „postoji dovoljno dokaza za vojni sud“, a zatim su ga poslali u Nemačku pred pravi vojni sud. On je osuđen i služi doživotni zatvor bez prava na uslovni otpust u Fort Livenvortu, Kansas.¹⁸⁶

UN treba da sledi ovaj primer. Razumem da neke zemlje ne žele da se pojedincu koji je izvršio krivično delo sudi u zemlji gde postoje problemi u pravosuđu. Mogu postojati velike predrasude unutar pravnog sistema prema međunarodnoj zajednici. Ali, onda vi kao zemlja morate da krivično gonite svoje državljane. Tako da UN treba da sarađuje sa tužiocima

u zemlji i da pomogne u sakupljanju informacija potrebnih za suđenje.

Pomenuta akcija UNMIK-a za osiguravanje kazne takođe pokazuje određeni napredak.

Uprkos svim naporima EULEKS-a da istraži i goni trgovinu ljudima,¹⁸⁷ prema dostupnim informacijama, oni su okončali samo tri predmeta koja su uključivala optužbe za trgovinu ljudima.¹⁸⁸ U jednom slučaju, trojica muškaraca je osuđena za silovanje, trgovinu ljudima i omogućavanje prostitucije devojkama od 15 i 17 godina. Akumulirane kazne za ove zločine su dvanaest, deset i dvanaest godina zatvora.¹⁸⁹

U zaključku, postoji dosta dokaza da je na Kosovu zabeležen znatan porast organizovane prostitucije 1999. godine zbog dolaska hiljada muškaraca u okviru trupa KFOR-a i osoblja UNMIK-a. Labava kontrola graničnih prelaza od strane UNMIK-a i KFOR-a i nedovoljni mehanizmi zaštite nakon rata stvorili su povoljno okruženje za trgovinu ljudima. Dok su preventivni napori, kao što su obuke i 'zabranjene' liste obeshrabrili neke, učesnice istraživanja su osećale da bi neki drugi koristili seksualne usluge u svakom slučaju. I dalje, u 2020. godini, nemoguće je utvrditi tačan broj slučajeva zbog loše prikupljenih podataka, nedostatka institucionalnog sećanja i „poverljivosti“. Iako postoji pomak, pravda je retka, s obzirom na diplomatski imunitet i sporost većine država članica UN-a u krivičnom gonjenju.

Koga briga za nasilje u porodici?

Koga briga za nasilje u porodici? Bilo je mnogo drugih prioriteta u to vreme ... kako osnovati nove institucije, omogućiti dobro upravljanje, osigurati politička prava... Nasilje u porodici nije smatrano prioritetom. Ali, kada govorimo o bezbednosti polovine stanovništva u privatnim sferama života, naravno da je prioritet.

- Ariana Čosaj-Mustafa, bivša zaposlena na poziciji Lica zaduženog za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) u OEBS-u, 2011.

Sakibe Dolji je radila noćnu smenu u ženskom skloništu. Bila je mirna noć, ništa posebno se nije događalo. Žene i deca koja su pretrpela nasilje u porodici su mirno spavali u skloništim, osećajući se zaštićenim od počinilaca zločina. Lokacija skloništa je trebalo da bude tajna, ali u malom gradu kao što je Đakovica sve se brzo proširi i uskoro su i taksisti znali kako da pronađu sklonište. Te večeri je tišinu u skloništu iznenada prekinula glasna muzika. Sakibe je provirila vani kroz zavese. To je bio muž žene koja je zatražila zaštitu. Kako se njegov automobil približavao, muzika je postala glasnija. Komšije su izašle na prozore i telefonirale Sakibi pitajući je: „Šta se dešava?“

Ona je pozvala policiju koja je brzo došla. Policijski auto se tiho kretao iza vozila tog muškarca, isključivši svetla. Policajka ga je uhapsila pod optužbom da narušava javni red i mir. Dok su ga odvodili do policijskog vozila, samozadovoljno se smejao, jer je znao je da će kazna biti minimalna. Sud ga je proglasio krivim i osudio na zatvor.

Kasnije se ponovo pojavio u skloništu i pretio osoblju, uključujući Sakibu.¹⁹⁰ „Sklonište se boji kad se suoči sa

počiniocem“, rekla je 2007. godine. „Prvih pet godina policija je reagovala veoma brzo kada smo ih zvale i nismo morale da brinemo da li će doći ili ne. Sada je drugačije. Nasilnik ima veze u policiji Kosova, pa se oni ne pojave.“ Istraga je dovela do toga da policijski kapetan i komandant budu otpušteni. „Sa novom hijerarhijom u policiji Đakovice, saradnja je veoma dobra. Posle svega što se dogodilo, sada sve teče glatko“, rekla je Sakibe 2011. godine.¹⁹¹

Kao i svuda u svetu, nasilje u porodici prethodi fizičkoj i psihološkoj bezbednosti žena i devojčica. Nasilje u porodici je uporno i postoji i na posleratnom Kosovu.¹⁹² Konzistentno, više žena nego muškaraca doživelo je nasilje u porodici.¹⁹³ U međuvremenu, počinioci nasilja u porodici su uglavnom muškarci.¹⁹⁴

Zločin nasilja u porodici je složen, budući da je bezbednost žena isprepletana sa bezbednošću zajednice. Zaštita žena od nasilja i njegovo sprečavanje zavisi od poverenja žena u policiju, dovoljne obuke policije, smanjenje broja ličnog malokalibarskog naoružanja, sprovođenje zakona, dostupne usluge rehabilitacije usredsređene na žrtve, alokaciju odgovarajućih resursa i efikasnog pravosuđa. Skloništa su ključna za privremenu zaštitu, a ženama su potrebna sredstva za samostalni život.

Ko štiti žene?

Kad identifikujemo nasilje u porodici, hapšenje počinioca je naša dužnost, ali mi takođe treba da nađemo način da rešimo taj slučaj. Žena je prijavila da je šest godina neprekidno zlostavljana i pitala:

„Šta mi vi nudite? Kako ćete mi pomoći ako prijavim nasilje?“

„Imamo zakon i odredbe za skloništa.“

„Ali, koliko dugo mogu da ostanem u skloništu?“

„Šest meseci i imate dobre uslove.“

„Šta će sud učiniti? Ako deca ostanu sa mnom, šta će mi ponuditi? Ko će brinuti o mojoj deci? Ja ne radim. Da li će mi biti ponuđen posao?“

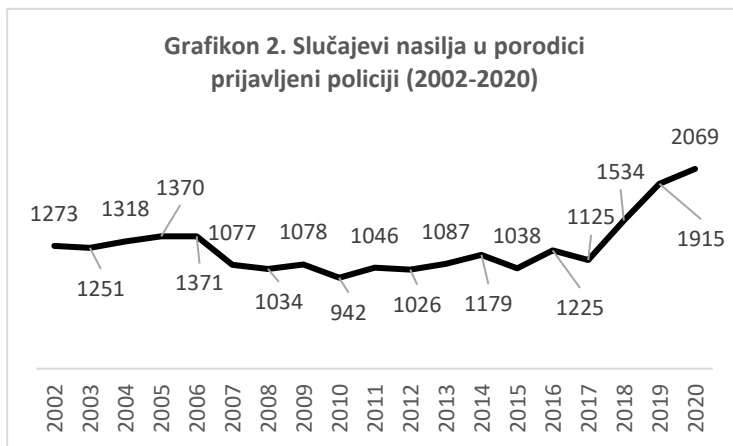
Nama (policiji Kosova), je teško da sprovedemo svoju dužnost. Žena želi da bude nezavisna od muškarca, ali mi to ne možemo da ponudimo.¹⁹⁵

- Poručnica Tahire Hadžoli, 2011.

U velikom istraživanju na Kosovu 2008. godine utvrđeno je da gotovo 40% ispitanica koje su pretrpele nasilje u porodici to nikome nije reklo. Ovo se smanjilo na 7% u 2015. godini.¹⁹⁶ Iako se tokom vremena poboljšalo, nedovoljno prijavljivanje i dalje otežava preciznu procenu obima nasilja u porodici na Kosovu.¹⁹⁷ Na prvi pogled, izgleda da se taj zločin smanjivao u 2010. godini (vidi grafikon 2). Ipak, ovo nije bio slučaj i policijski podaci navode jasno povećanje u prijavljivanju tokom poslednjih godina.

Broj slučajeva prijavljenih Kosovskoj policiji znatno je porastao 2020. godine. Usred pandemije COVID-19, žene su bile u izolaciji sa mogućim počiniocima. Službenik Šalja je razmišljao: „Broj slučajeva nasilja se povećao ovih dana. Nije

da to nije postojalo ranije, ali sada je [broj slučajeva] bio ogroman. Zaključavanje je bilo poput bombe, a nije trebalo dugo [za broj prijave nasilja] da eksplodira".¹⁹⁸

Između 2000. i 2020. godine, 44 žena i devojčica je navodno ubijeno u porodičnom kontekstu, prema podacima Kosovske policije.¹⁹⁹

Ipak, policijska statistika nikada ne pruža potpunu sliku, jer ljudi nisu uvek prijavljivali nasilje institucijama. Istraživanje iz davne 2008. godine pokazuje da je 43% stanovnika Kosova pretrpelo neki oblik nasilja u porodici tokom života – 46% žena i skoro 40% muškaraca.²⁰⁰ Jedan od razloga nedovoljnog prijavljivanja, koji nije jedinstven samo za Kosovo, je taj da stanovnici Kosova smatraju nasilje u porodici privatnom stvari i osećaju da je sramota govoriti otvoreno o tome (82%).²⁰¹ Žene oklevaju da prijave nasilje u porodici jer su zabrinute zbog javnog poniženja, stigmatizacije ili zbog toga što, pogrešno, misle da je zločin njihova krivica. Konkretnije, žene se takođe plaše osвете počinioca ili gubljenja starateljstva nad decom. Često su primorane zbog ekonomske nejednakosti da zavise od primanja svojih muževa kako bi preživjele i brinule se o deci. To potčinjavanje ih onemogućava da napuste kuću.

Ranijih godina, one nisu znale da postoje zakoni koji ih štite i često nisu bile svesne svojih prava.

Intenzivnim naporima kosovskih institucija, međunarodnih aktera i civilnog društva na terenu, takvi stavovi su počeli da se menjaju. Do 2015. godine mišljenje da je nasilje u porodici privatna stvar počelo je da se menja, mada je i dalje taj stav postojao među 31% učesnika i učesnica istraživanja.²⁰² Iako su podaci bolji u poređenju sa 2008. godinom, OEBS-ovo istraživanje iz 2019. godine sugerise da je 48% žena i dalje verovalo da je nasilje u porodici privatna stvar. Zapravo, kada je njihov trenutni partner počinio nasilje, 87% njih to nije prijavilo policiji ili bilo kojoj drugoj instituciji.²⁰³

U međuvremenu, na pitanje o iskustvima nasilja u porodici, 2015. godine 68% žena i 56% muškaraca izjavilo je da su tokom svog života pretrpeli nasilje u porodici. Ovaj porast u odnosu na 2008. godinu mogao bi se pripisati boljoj svesti o različitim oblicima nasilja u porodici i većoj spremnosti da se govori o ovoj temi.²⁰⁴ Iako nije u potpunosti uporedivo, 2019. godine 57% žena reklo je da su od svoje 15. godine doživele psihološko, fizičko ili seksualno nasilje od strane intimnog partnera ili ne-partnera.²⁰⁵

Kosovo sada ima prilično sveobuhvatan pravni okvir za rešavanje nasilja u porodici. Ustav Republike Kosovo uvodi u zakonodavstvo međunarodne standarde ljudskih prava protiv nasilja u porodici. Godine 2020. izmenjen je tako da se poziva na Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznatu kao Istanbulska konvencija. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici definiše nasilje u porodici i naglašava važnost primene mera zaštite, propisuje šta je čija odgovornost u sprovođenju zakona i procesuiranju krivičnih dela i postupaka.²⁰⁶ Krivični zakon je ranije pominjao zločine počinjene u okviru porodice kao što su lakše ili teže telesne povrede, prinudu, pretnju, protivpravno lišenje slobode, seksualno zlostavljanje i silovanje.²⁰⁷ Oni su tretirani kao krivična dela, bez obzira na to da li se javljaju u porodičnim odnosima ili van njih.

Zatim je, 2019. godine, Krivični zakonik izmenjen i nasilje u porodici je uvršteno kao zasebno krivično delo. Nacionalna strategija i Akcioni plan protiv nasilja u porodici usvojeni su 2011. godine, a usledila je još jedna kosovska Strategija za zaštitu od nasilja u porodici i prateći Akcioni plan (2016-2020). Kroz konsultativni proces koju je vodila ARR, sve relevantne institucije sarađivale su na uspostavljanju Standardnih operativnih procedura za pomoć u slučajevima porodičnog nasilja. Od 2013. godine, ovi standardni operativni postupci doprineli su poboljšanju institucionalnog odgovora i međuinstitucionalne koordinacije.

„Kada nemate dokument, teško je delovati“, razmišljala je poručnica Hadžoli. „Ovo je mnogo pomoglo“.²⁰⁸ Neke opštine i regioni takođe su uspostavili međuinstitucionalne mehanizme koordinacije za podršku u slučajevima nasilja, mada njihova uloga još uvek nije jasno propisana, pa njihov učinak ostaje mešovit.²⁰⁹

Iako je prethodnih godina Ministarstvo rada i socijalnog staranja pružalo samo delimično institucionalno finansiranje skloništa za žene, to se takođe vremenom poboljšalo, nakon lobiranja grupa za ženska prava, podržanih od Rodne grupe za bezbednost, koja je otvorila put namenskoj budžetskoj liniji za skloništa u 2019. i 2020. godini. Sveukupno, kosovsko zakonodavstvo u oblasti porodičnog nasilja u velikoj meri je u skladu sa međunarodnim standardima, na zahtev Generalnog sekretara UN-a.²¹⁰ Međutim, neka poboljšanja mogla bi ga dalje uskladiti sa Istanbulskom konvencijom, posebno u vezi sa uslugama rehabilitacije i reintegracije.²¹¹

Uspostavljanje i poštovanje pravnog okvira protiv nekažnjivosti i za sprečavanje rodno zasnovanog nasilja je možda jedno od najznačajnijih dostignuća u protekle dve decenije kada je reč o bezbednosti žena, prema Rezoluciji 1325. Čosaj-Mustafa je, dok je radila u OEBS-u, sarađivala sa različitim institucijama u izradi Uredbe UNMIK-a o zaštiti od nasilja u porodici. Ona se seća ključnih promena u zakonu koji je stupio na snagu 2003. godine:

To je priča o uspehu. Sećam se da je međunarodna policija određivala službenike koji su morali da se bave slučajevima nasilja u porodici. Na primer, ako je žena bila u skloništu, njen suprug bi došao u sklonište i radio šta hoće, jer nije bio zaštitnih mera. Oni nisu mogli da sprovedu procedure dok god je ona u procesu razvoda i starateljstva. Kada je bila žrtva nasilja u porodici, nije moglo mnogo toga da se uradi.

Jedan momak je pravio probleme mesecima. Onog trenutka kada bi policija otišla, on bi maltretirao žrtvu. To je bio veoma težak slučaj nasilja u porodici. Ona je bila u skloništu sa decom, i deca bi bila prestravljena čim bi videla auto svog oca oko skloništa.

Kada je Specijalni predstavnik Generalnog sekretara potpisao zakon, prvi koji je pozvao sledećeg dana bio je službenik međunarodne policije. Policajac je pitao: „Šta je sa Uredbom? Možemo li dobiti naloge za izricanje zaštitnih mera?“

„Ne, još uvek je samo nacrt dokumenta.“

Verovatno je stajao mesecima na policama nekog pravnog savetnika UN-a, ali je nakon četiri meseca potpisan. Žena je odmah tražila zaštitne mere. Muškarac je informisan da je potpisan nalog za izricanje zaštitnih mera protiv njega, ali je on to prekršio. Ponovo je otišao do skloništa, ali mu je ovaj put bilo zabranjeno da se približi žrtvi bliže od 150 metara, u protivnom će ga uhapsiti.

Ovo su mali koraci, ali se polako oseća napredak. Na početku je jako malo sudija znalo za zakon, ali su nakon nekog vremena izdate na stotine zaštitnih mera.²¹² To je jedan oblik zaštite.²¹³

Uspostavljenim Zakonom sledeći korak je bilo obezbeđivanje obuka za sektor bezbednosti i osoblje u pravosuđu o tome kako se ponašati u situacijama rodno zasnovanog nasilja.²¹⁴ Žene moraju verovati policiji i sudovima kako bi zatražile zaštitu. Policija i sudovi treba da shvate

uzdržanost, strah i ugroženost žena žrtava. U sektoru pravosuđa 2011. godine Enver Peci, predsedavajući Sudskog saveta Kosova, rekao je da su „obuke nužne“:

Početak godine izabrane su i prikazane sudijama teme za obuke. Svako zainteresovan za obuku se mogao prijaviti. Obuke su obavezne. Ako sudije ne uvedu ovo u praksu ili se ne pridržavaju onoga što su naučili tokom obuke, poseban tužilac je tu da prati slučaj.²¹⁵

Stoga se obuka sudija koja se odnosi na rodno zasnovano nasilje činila više *ad hoc*, nego obavezna, iako je bila „prioritetna“ tema u poslednjih nekoliko godina. Ovo je uključilo i obuku o zakonodavstvu u oblasti nasilja u porodici. Iako su imenovane sudije specijalizovane za postupanje u slučajevima nasilja u porodici i obezbeđena je bolja obuka, nekim sudijama još uvek ova oblast nije bila poznata jer je obuka bila fakultativna, a ne obavezna.

Kosovska policija izdvaja sedam od 40 sati obaveznih godišnjih obuka za rodnu ravnopravnost. Obuka poručnika koja traje dva meseca obuhvata četiri do pet dana rada na tu temu. Obuka se bavi Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, policijskom strategijom o pravima žena kao ljudskim pravima, trgovinom ljudima, postupanjem u slučajevima porodičnog nasilja, Rezolucijom 1325.²¹⁶ „Rezolucija je deo naše obuke“, rekao je Šalja. „Ako obuka traje duže, obuka o Rezoluciji će se takođe produžiti.“²¹⁷ Jedinice specijalizovane za nasilje u porodici i trgovinu ljudima dobijaju dodatne obavezne obuke. „Obuka o zlostavljanju unutar porodice je specifična za istražitelje koji se bave ovim problemom“, rekla je poručnica Hadžoli.

Pored toga, policija u zajednici nastoji da spreči nasilje, rekao je bivši Generalni direktor policije, Seljimi:

Rutinska je stvar dobijati informacije o porodici koja ima probleme i naše jedinice idu i razgovaraju sa njima, ne kao policijski službenici, nego kao „čovjek sa

čovekom“. Ovo je suština nove policijske službe na Kosovu. Mi nismo policija koja najpre koristi silu u svakom slučaju, već koristimo ostale mehanizme kako bi rešili probleme. Ovo je ranije bio apsurdan koncept policije. Pre toga, oni bi samo otišli na mesto događaja i obavili hapšenje. Sada imamo druge metode.²¹⁸

Policijske istrage o navodnim zločinima, nove politike i mehanizmi možda imaju efekat odvratanja od potencijalnog budućeg nasilja. „Akteri bezbednosti prave velike korake u zaštiti žena, doprinoseći ne samo sprovođenju Rezolucije 1325, već i poboljšanju sigurnosti zajednice u celini“, rekla je Osnat Lubrani, bivša lokalna predstavica UNDP-a.

Međusobna saradnja i angažovanje zagovornica za rodnu ravnopravnost i bezbednosnih aktera, bilo u Kosovskoj policiji, Kosovskom zaštitnom korpusu ili kroz osnivanje usluga za bezbednost zajednice na opštinskom nivou, dovelo su do povećanja svesti o bezbednosti žena. Vodili smo nekoliko obuka za senzibilizaciju osoblja u institucijama za sprovođenje mera za rodnu ravnopravnost i osigurali njihovu odgovarajuću reakciju na nasilje u porodici, uključujući i bolju kontrolu nad posedovanjem vatrenog oružja. Takođe, usvajanje politika i strategija o rodnoj ravnopravnosti unutar bezbednosnih institucija, kao i stvaranje jedinica za rodna pitanja za podršku i praćenje njihove primene, veoma je pozitivno.²¹⁹

Za Kosovo je specifična duga istorija nepoverenja u državne institucije i agencije za sprovođenje zakona, u rasponu od Otomanskog carstva do ugnjetavanja pod srpskim režimom.²²⁰ Istorijski gledano, Kosovari su se za zaštitu više oslanjali na porodicu nego na državu, te stoga neće da se odreknu vatrenog oružja koje nose zbog zaštite porodice. Ironično, to isto oružje čini žene ugroženijima.²²¹ Svake godine oružje se koristi za zločine u porodici.²²² Ipak, nedovoljni podaci

onemogućavaju tačnu procenu korelacije između nasilja nad ženama i ilegalnog posedovanja vatrenog oružja.²²³ Kako se „malo i lako naoružanje može umnožavati i često se koristi za ugrožavanje žena“ u postkonfliktnim područjima, Generalni sekretar UN-a poziva da nacionalni mehanizmi koji kontrolišu ova oružja poboljšaju bezbednost žena.²²⁴

Između 2007. i 2010. godine Inicijativa UNDP-a za kontrolu lakog naoružanja ujedinila je institucije u naporima da osmisle Akcioni plan za sprovođenje Strategije za kontrolu lakog naoružanja.²²⁵ Kao deo ove strategije, Ministarstvo unutrašnjih poslova odgovorno je za utvrđivanje količine malokalibarskog oružja na Kosovu putem ankete i nakon toga upoređivanje sa statistikama o zločinima iz Kosovske policije.²²⁶

Od tada, UNDP nastavlja da pruža podršku Kosovskoj policiji u boljem rešavanju problema trgovine oružjem kroz pružanje materijala i obuka. Prema Marti Gazideda iz UNDP-a:

[Ova inicijativa] podržala je kosovske institucije da kontrolišu široko rasprostranjeno posedovanje i promet malokalibarskog i lakog oružja u skladu sa UN, OEBS-om i EU standardima, njegov uticaj na nasilje u porodici intervencijama na institucionalnom i nivou zajednice, i podržala razvoj relevantnog pravnog okvira, strategija i akcionih planova za povećanje javne bezbednosti. Ovo je ojačalo kosovske institucije i druge relevantne aktere u pogledu sprečavanja kriminala, bezbednosti zajednice i uvođenja rodno osetljivih praksi i politika u intervencije kontrole malokalibarskog i lakog oružja.²²⁷

To je obuhvatalo podršku razvoju tužilačkih Smernica za borbu protiv zloupotrebe vatrenog oružja, Izveštaja o praćenju, te Standardnih operativnih procedura za praćenje vatrenog oružja, uključujući uspostavljanje lica zaduženih za vatreno oružje (eng. *Firearms focal point*), što je postalo primer dobre prakse u regionu i šire. Ovo uključuje povezivanje nekoliko ključnih baza podataka vezanih za vatreno oružje i mapiranje strukture ilegalne trgovine vatrenim oružjem.²²⁸

UNDP je 2016. godine sproveo studiju o malom i lakom naoružanju na Zapadnom Balkanu, uključujući „rodno diferencirane aspekte vatrenog oružja i vezu između pola i oružanog nasilja na Kosovu“.²²⁹ Studija je pokazala da su od 2012. do 2015. godine muškarci izvršili 97% incidenata vatrenim oružjem. Od svih ubistava koja uključuju vatreno oružje, 44% je imalo muške žrtve; 37% slučajeva femicida izazvalo je vatreno oružje, a 63% svih oružanih napada na žene dogodili su se u njihovoj kući ili dvorištu. Štaviše, „44% ubistava dogodilo se u porodičnom kontekstu, a 75% ovih ubistava počinjeno je vatrenim oružjem“.²³⁰

Kao što je objasnila Gusia, planirano je dodatno istraživanje o tom pitanju, posebno za Kosovo.

Živote muškaraca i žena na Kosovu zabrinjava prisustvo oružja. Svakog meseca postoji slučaj kada se koristi malo oružje. Prisustvo oružja podjednako pogađa ne samo žene, već i muškarce. Podnele smo zahtev UNDP-u da sprovede istraživanje na celom Kosovu o ovom pitanju, jer smo zabrinute činjenicom da na Kosovu ima toliko oružja.²³¹

Istraživanje koje je bilo planirano za 2020. godinu, odloženo je zbog COVID-19.

U međuvremenu, Kosovska policija je takođe osnovala obučenu Jedinicu za nasilje u porodici u svakoj opštini. „Prema ovoj politici će svaka policijska stanica morati da ima jednu kvalifikovanu ženu i jednog muškarca“, rekla je Hadžoli.²³² Kvalifikovane policijske službenice intervjuju žene i decu žrtve nasilja kojima je lakše da „razgovaraju sa ženama nego sa muškarcima“, rekao je Šalja. Policijske službenice obavljaju intervjue, fotografišu povrede i pomažu ženama koje su pretrpele nasilje.

„Ženama je lakše da govore drugim ženama o svojim problemima, nego da to ispričaju muškarcu“, rekao je Seljimi.

Informativne kampanje ženskih organizacija, institucija, medija i međunarodnih aktera u cilju edukacije

građana i građanki o njihovim pravima su takođe ohrabrine prijavljivanje slučajeva nasilja. „Mislim da se prijavljuje sa poverenjem“, rekao je Šalja:

Mislim da je naše društvo postalo svesnije i da građanke prijavljuju sve više slučajeva. ... Mislim da su ovi slučajevi i ranije postojali, ali nisu prijavljivani. Stoga ne mogu da kažem da je broj slučajeva u porastu, ali postoji porast u broju prijava.

Više žena u policijskim snagama, napori policije u informisanju, medijska pokrivenost pitanja, pomoć skloništa žrtvama i obuke, sve je ovo doprinelo prijavljivanju.

Iako je prijavljivanje bilo povećano u periodu između 2003. i 2006. godine, ono se smanjilo nakon 2006. godine. Aktivistkinje za prava žena pripisuju to ne smanjenju nasilja u porodici, već gubitku poverenja u sistem pravosuđa. „Žene prijavljuju nasilje u porodici, ali onda gube poverenje u institucije ako se ništa ne preduzima po tom pitanju“, rekla je Rogova. Policijske istrage imaju ograničeni uticaj ako pravosudni sistem ne određuje visoke kazne za počinioce. Činjenica da se prijavljivanje povećalo poslednjih godina može ukazati i na povećanu svest i poverenje u institucije. Ipak, prijavljivanje je nisko u poređenju sa rasprostranjenošću. Nepoverenje u institucije, nedostatak finansijske nezavisnosti, spor odgovor pravosudnih institucija i niske kazne još uvek mogu odvratiti žene od traženja pomoći. Policija i sudstvo još uvek treba da rade na tome i da se „bore protiv nekažnjivosti i stvaraju efekat odvraćanja“, prema smernicama Generalnog sekretara UN-a.²³³

„Daleko je pravda“

Ne mislim da ima puno napretka u borbi protiv nasilja nad ženama, pogotovo nasilja u porodici. Nije mnogo slučajeva gonjeno.

- Arbena Kuriu, OHCHR, 2011.

Dana 18. maja 2011. godine, 27-godišnja Diana Kastrati je krenula na predavanje na Univerzitetu u Prištini.²³⁴ Poslednjih nekoliko godina bilo je teško, ali je uz mnogo hrabrosti i podršku svoje porodice ostavila nasilnog muža. Policija Kosova joj je pomogla da zatraži zaštitnu meru u odnosu na njega i samo je čekala da se izda odobrenje iz suda. Sud je kasnio - prošli su dani od krajnjeg roka kada se očekivalo odobrenje, ali Diana nije gubila nadu da će joj bezbednost uskoro biti zagarantovana. Bitka oko starateljstva nad njenom osmogodišnjom ćerkom može trajati duže, jer mora da dokaže da je finansijski sposobna da podiže dete. Univerzitetsko obrazovanje bi joj otvorilo nova vrata, mislila je, dok je prolazila pored benzinske pumpe u blizini svoje kuće tog jutra. Odjednom je upucana pištoljem. Diana je odmah umrla. Njen muž je nestao.

Tragična Dianina smrt je istakla činjenicu da zaštita žena još nije adekvatna. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici nije sprečio nasilje i spasio joj život, jer sudija nije uspeo da obezbedi odobrenje za zaštitne mere na vreme. Zaštita žena i sprečavanje nasilja podrazumevaju obezbeđivanje pristupa pravdi kada su ženska prava prekršena.²³⁵ Međutim, tendencija sudija da oprostite nasilno ponašanje muškarcima je preovladala.²³⁶ Na primer, kada je počinitelj rekao da će „brak biti raskinut zato što ga je žena prijavila“, progovorilo je osećanje sudije:

Policija nije trebalo da ga uhapsi (počinioca); oni nisu mislili na to šta će se dogoditi tom paru. Sada je ona razvedena. Moramo da poštujemo da je ovde patrijarhalno društvo. Policija nije trebalo da ga uhapsi, iako ga je žena optužila. Oboje je trebalo zadržati u policijskoj stanici, a ne uhapsiti muža ili nešto slično što bi moglo uticati na njihov brak i dovesti do razvoda.²³⁷

Sudija nije uspeo da prepozna prava i bezbednosne potrebe žrtve, preferirajući da održi porodičnu zajednicu. Mogućnost nepravednog suđenja odvraća žene od prijavljivanja slučajeva ili svedočenja²³⁸ i doprinosi opštem nepoverenju u institucije.²³⁹ „Mnoge žrtve su digle ruke jer su se osećale izdato, nezaštićeno i jednostavno nesigurno“, rekla je Naimė Šerifi koja je vodila sklonište za žene.

Žene takođe strahuju da ne izgube starateljstvo nad decom. U slučaju razvoda, o starateljstvu, zaštiti i obrazovanju dece se odlučuje na sudu.²⁴⁰ Sud istražuje sve relevantne okolnosti i odlučuje da li će se starateljstvo dodeliti jednom roditelju, podeliti među njima ili dodeliti trećem licu.²⁴¹ Činjenica da su žene češće nezaposlene u poređenju sa muškarcima utiče na procenat slučajeva u kojima sudovi dodeljuju starateljstvo ženama. Sudije češće dodeljuju starateljstvo nad decom muškarcima kao finansijski više odgovarajućim staraocima, ponekad uprkos istoriji nasilja. Štaviše, sudski nalozi muškarcima da uplate održavanje deteta su retki i retko se sprovede.²⁴² Vunići kaže:

Problemi sa održavanjem deteta su uvek postojali. Bilo je slučajeva da majka namerno odluči da ostane u braku, samo zbog toga što bi se starateljstvo nad detetom dodelilo ocu ako bi se razveli. Muškarci lakše pronalaze posao i imaju veću ekonomsku moć, te zbog toga češće dobijaju starateljstvo nad decom.²⁴³

Iako se situacija polako menja, finansijska zavisnost žena od muških članova porodice i dalje ih sprečava da traže pravdu. Po rečima Hadžoli:

80% žena koje su doživele nasilje ekonomski su zavisne i nemaju svoju profesiju, što je veliki problem. Većina prijavljenih slučajeva nasilja su porodice koje žive uz pomoć socijalne pomoći. Čak i nakon određivanja alimentacije, počilac [u nekim situacijama] nema mesečnu platu za davanje alimentacije. Kako žrtva može preživeti? Država ne pruža nikakvu pomoć ili ... posao, pa ovo i dalje predstavlja veliki problem.²⁴⁴

Za žene koje prijave nasilje često je budućnost sumorna zbog toga što programi zaštite svedoka i rehabilitacije još uvek ne funkcionišu dobro.²⁴⁵ Niske kazne takođe ne sprečavaju ponavljanje nasilja, rekla je Šerifi:

Ovi ljudi treba da dobiju duže kazne. Imali smo slučaj supruga koji je zagrevao šrafciğer i njime palio i mučio ženu na vrlo sadistički način. On je palio njene genitalije drugim alatima, ženi sa kojom je proveo 18 godina života! I osuđen je samo na devet godina zatvora? To nije dovoljno!

Kvantitativna procena pristupa žena pravdi je ostala izazov, s obzirom na nedovoljno dobre sisteme za prikupljanje podataka.²⁴⁶ Ne postoje javno dostupni nacionalni registri slučajeva u pravosudnom sistemu, tako da istraživanje kako se kreću predmeti od policije ka sudovima nije moguće. Nije lak ni pristup praksama kažnjavanja od strane sudija, pogotovo za krivična dela povezana sa rodno zasnovanim nasiljem. Sistemi za prikupljanje podataka u okviru pravosudnog sistema su neadekvatni, posebno kada je u pitanju prikupljanje rodno razvrstanih podataka povezanih sa različitim krivičnim delima rodno zasnovanog nasilja.

Evidencija sistema EULEKS-a za rodno zasnovane zločine nije ništa bolja u 2011. godini. Ako su i imali takve podatke, predstavnici EULEKS-a nisu mogli pravovremeno da odgovore na zahteve za informacijama. Stoga je MŽK ručno prolazila kroz slučajeve postavljene na veb stranicu EULEKS-a. Od 189 krivičnih predmeta sumiranih na veb stranici samo 11 uključuje žene žrtve, a njih tri su ubijene od strane muževa²⁴⁷ koji su kažnjeni sa po tri i po godine, 10 godina i 15 godina zatvora.²⁴⁸ Relativno mali broj procesuiranih slučajeva nasilja u porodici može se delom pripisati činjenici da se samo jedan od 2.500 početnih policijskih službenika EULEKS-a bavio ovim problemom u periodu kada je EULEKS imao izvršne nadležnosti u 2011. godini.²⁴⁹ U okviru građanskih sudova u kojima su se donosile odluke o zaštitnim merama, nijedan od 117 slučajeva koje prati EULEKS ne odnosi se na žene, niti je pominjao ili obuhvatio žene od 2011. godine.²⁵⁰

Nakon pomenute promene mandata EULEKS-a, krivično delo nasilje u porodici nije spadalo u isključivu, već samo u dopunsku nadležnost Misije. Samim tim, njima je bio potreban zahtev uključenih strana da sudije EULEKS-a preuzmu predmete. Isto je važno i za građanske predmete. Stoga je EULEKS odlučio da se ne bavi slučajevima nasilja u porodici ni kasnije tokom godina.

Iako je značajan napredak postignut u proteklih dvadeset godina u uspostavljanju zakonodavnog okvira i institucionalnih mehanizama za zaštitu žena, institucije se sada moraju pritiskati. Nekažnjivost je problem koju su iznova ponavljale učesnice istraživanja. U brojnim slučajevima sprovođenja zakona, službenici, sudije i tužioci su se zaustavili u momentu kada su pozvani da intervišu u slučajevima porodičnog nasilja.²⁵¹ Iako je davanje prioriteta slučajevima nasilja u porodici kao kršenja ljudskih prava poboljšalo pravovremenu obradu predmeta, običajno pravo, okrivljavanje žrtve, zaostali predmeti, sudske presude, neuspeh da se osigura automatsko procesuiranje krivičnih dela koja se dešavaju u porodičnim odnosima, nepotizam, korupcija i niske kazne ostaju razlozi nedovoljnog pristupa žena pravdi.²⁵²

Štaviše, propust Vlade da izdvoji odgovarajuće resurse za programe rehabilitacije i reintegracije i za žrtve i za počinioce, znači da žene imaju neadekvatnu zaštitu i lošu podršku za oporavak.

Šire značenje bezbednosti

Na Kosovu, običajno pravo nastavlja da funkcioniše iznad zakona; devojčica i dečak nisu rođeni jednaki.

- Donika Kadaj, poslanica, 2011.

Udaljeno selo Brod smešteno je u dolini i okruženo visokim planinama koje se graniče sa Albanijom i Severnom Makedonijom.²⁵³ Žene iz sela i predstavnici UN agencija iz Prištine sabili su se u učionicu u lokalnoj osnovnoj školi. Razgovarali su o gorućim pitanjima: budućnost sela, nezaposlenost, nasilje u porodici, pristup obrazovanju...

„Što se tiče obrazovanja, žene u prostoriji su nam rekle da ni jedna žena u Brodu nije provela ni jedan dan u srednjoj školi“, kaže Lućano Kalestini, zamenik Šefa UNICEF-a. Bio je šokiran. „Podjednako zabrinjavajuće je pitanje nasilja u porodici“, rekao je on. Kada je osoblje UN-a pitalo o ovoj, u velikoj meri tabu temi, žene su odgovorile: „To ovde nije problem!“ Ali, kako je razgovor odmicao, jedna od žena je pojasnila: „To ovde nije problem: muškarci nas ne udaraju ukoliko ne kažemo 'Ne'“. Izgleda da je nasilje postalo normalan odgovor na nezavisnost žena, pa se više ne prepoznaje kao problem.

Nakon sastanka, tim Ujedinjenih nacija je pio kafu u malom kafiću u susednom selu. Dva tinejdžera su zurila u veliku grupu posetilaca koji su govorili na engleskom jeziku. Redak prizor. Pozvani su da se pridruže grupi. Jedan dečak je imao 17 godina i ženio se sledeće nedelje sa 16-godišnjom devojčicom.²⁵⁴ „Verovatno će do kraja godine ovaj mladi par već imati bebu“, rekao je Lućano. „To dete će podići ovaj par i njihove porodice, neizbežno sa istim stavovima i praksama iz prošlih generacija koje nisu dozvolile budućoj supruzi ovog dečaka da ide u školu. Možete videti ciklus izopštenja koji će se nastaviti u životu deteta koje još nije rođeno“.

„Dakle, Rezolucija 1325 je veoma daleko od mesta kao što je Dragaš,“ zaključio je on. „To mesto je udaljeno tri sata vožnje od Prištine, ali je stotinu godina daleko“.

Poseta je bila deo projekta koji je podržao UNDP, a koji nastoji da integriše opštinu Dragaš u proširenje Nacionalnog parka Šar, veličanstvenog planinskog područja gde ljudi i dalje žive u izolaciji i siromaštvu. Lokalna predstavница UNDP-a, Lubrani, rekla je da je neophodno preduzeti „poseban proaktivan napor da se pristupi ženama i osigura da su njihovi stavovi i perspektive uvaženi.“²⁵⁵

Mnogo toga se promenilo u ruralnom Dragašu u poslednjoj deceniji, uz podršku agencija UN-a, međunarodnih razvojnih agencija, poput Austrijske razvojne agencije, lokalnih zvaničnika i grupa za prava žena. Lokalno udruženje ženskih inicijativa saradivalo je sa gradonačelnikom i službenikom za rodnu ravnopravnost kako bi se više žena uključilo u procese donošenja odluka, uključujući i one vezane za opštinski budžet; omogućen je pristup obrazovanju i zapošljavanju kroz poboljšani javni prevoz; bavili su se nasiljem u porodici kroz uspostavljanje funkcionalnijih opštinskih mehanizama za koordinaciju. Lokalni akteri su takođe radili sa lokalnim preduzećima, osiguravajući posao mnogim ženama u tom području, sve u cilju njihove ekonomske autonomije.

Iako je kosovsko zakonodavstvo koje štiti žene i ljudska prava generalno u skladu sa međunarodnim standardima,²⁵⁶ žene se možda ne osećaju uvek zaštićeno i bezbedno. To je naročito slučaj u zabačenijim geografskim područjima i među marginalizovanim grupama, kao što su etničke manjine i osobe sa invaliditetom – tu se žene suočavaju sa višestrukom nesigurnošću.

Mlade žene su 2020. godine imenovale nekoliko oblasti u kojima su se osećale nebezbedno.²⁵⁷ Bezbednost su definisale široko, u skladu sa definicijama ljudske bezbednosti²⁵⁸, uzevši u obzir svoje celokupno blagostanje. Seksualno uznemiravanje i dalje je rašireno, nedovoljno je uličnog osvetljenja, loš je prevoz i slabe su reakcije policije. „Nemamo ni ulične svetiljke. Mračno je i kada idemo u školu i kad se vraćamo kući“, rekla je

jedna mlada žena.²⁵⁹ Nedostajala im je sloboda kretanja, uključujući pristup mogućnostima za učenje u inostranstvu zbog stalnih viznih ograničenja. Bile su zabrinute za svoje zdravlje usred emigracije zdravstvenih radnica i radnika. „Visoka stopa nezaposlenosti i činjenica da ljudi napuštaju Kosovo tera me da se zapitam da li ćemo imati lekare za 30 godina. Zbog toga se osećam nesigurno“, rekla je mlada Romkinja iz Prizrena.²⁶⁰

Žene iz etničkih manjina se suočavaju sa mnogim sličnim pitanjima kao kosovske Albanke, ali je njihov položaj pogoršan zbog dvostruke ranjivosti i marginalizacije. Srkinje se osećaju nesigurno, izolovano, bez odgovarajućeg javnog prevoza koji povezuje srpske opštine sa ostalim delovima Kosova, problem koji i dalje postoji i tokom 2020. godine.²⁶¹

Goranke koje žive u seoskim područjima koja okružuju Brod su ugrožene zbog nedostatka pristupa obrazovanju i ranog stupanja u brak. Romkinje, Aškalijske i Egipćanke se suočavaju sa sličnim izazovima. Aguši iz MOŽRAE kaže:

Romkinje nisu dovoljno zastupljene i prema njime se odnosi na veoma diskriminišući način. Kosovski Srbi se uvek pominju kao primarne manjine. Naše zajednice privlače pažnju samo kada to donatori zahtevaju od institucija. U protivnom se ne uzimaju u obzir. Međunarodna zajednica bi trebalo da nas tretira ravnopravno, ali zaboravljaju da i mi postojimo među manjinama.²⁶²

Godinama, UNMIK kao da je zaboravljao na stotine Roma koji žive u mestima zagađenim olovom, na marginama severnog Kosova, što je oblast opterećena međuetničkim sukobom, bezakonjem i zanemarivanjem. „UNMIK-ov izveštaj objavljen 2000. godine preporučuje preseljenje logora, ali nije nikada postupljeno prema tome“, BBC je izvestio 2005. godine.²⁶³ Godine 2007. UNDP predstavnici su razradili „drugu priču“:

Naselje ima jalovine ozbiljnih teških metalnih zagađivača, posebno olova, koje ima degenerativan uticaj, naročito na decu. UNMIK nije mnogo uradio po tom pitanju: nisu to videli kao problem i očigledno su ga ozbiljno potcenili. ... Mislim da je UNMIK možda tek nekoliko godina kasnije shvatio izazov.²⁶⁴

Loša ekonomska situacija u ovim naseljima uticala je posebno na žene. Društvo za ugrožene narode je izvestilo: „Većina žena koje zatrudne u kampu ovih dana će pobaciti. Bez obzira na to da li je to njihovo prvo ili deseto dete, najverovatnije je da će pobaciti.”²⁶⁵ Žene se plaše da će se njihova deca razboleti i umreti. One su posmatrale decu „koja se ljute i nasilna su zbog malih stvari. Ona gube sluh (i) dezorijentisano hodaju. Stvari se pogoršavaju, gube pamćenje i povraćaju svaki dan“. Iako je velika čast za žene da zatrudne, žene su samoinicijativno abortirale, bojeći se za dobrobit buduće dece.²⁶⁶ Tek 2010. godine međunarodni akteri su počeli da zatvaraju logore i preseljavaju Rome, Aškalije i Egipćane koji su živeli u lošim uslovima decenijama.²⁶⁷

Sve u svemu, dok su neki programi nastojali da utvrde specifične potrebe žena i devojčica na postkonfliktnom Kosovu, mnoge od njih su i dalje ranjive i marginalizovane.²⁶⁸ Njihova bezbednost „nije na odgovarajućem nivou u bilo kojoj oblasti života“, rekla je Aguši.²⁶⁹

Obezbeđivanje obrazovanja

U današnje vreme nema rasprave o tome da li mlade devojke treba da nastave sa visokim obrazovanjem. Sada se raspravlja o tome kako pronaći načine da im se pomogne finansijski i kako da se podrže na univerzitetima.

- Marta Prenkpaljaj, direktorica škole,
Has, 2007.

Citirano iz *Istorija je takođe i njena priča*, KCRS

Svake noći, pre nego što zaspi, fantazije joj prolaze kroz glavu. To nije normalno maštanje petnaestogodišnje devojčice. Ona ne sanja o tome šta bi mogla da obuče ili o lepim momcima u kafiću. Umesto toga, mašta o tome da završi srednju školu i započne sopstveni biznis. Ovo nije verovatno da će se desiti, pošto je njena porodica odlučila da je ne pošalje u srednju školu. Ona je volela školu i molila ih je da ne prekinu njeno obrazovanje, ali oni nisu mogli da priušte da obrazuju nju i njena dva brata u isto vreme - troškovi putovanja i školovanja su bili previsoki. Devojčica ih svakako nikada ne bi mogla podržavati u starosti, ona bi se udala i pridružila nekoj drugoj porodici. Dakle, evo je, kod kuće, sanja o školi. Što se tiče pokretanja sopstvenog biznisa, kada je to rekla majci, naišla je na smeh. „Zašto sam rodila ćerku koja živi u snovima?“ rekla je. „Zašto ne bi jednostavno mogla da nađeš nekog dobrog momka da se udaš?“

Godine 2004. oko 65% kosovskih žena u odnosu na 41% muškaraca nije završilo srednju školu. U proseku, žene su imale samo 8,45 godina školovanja, u poređenju sa 10,35 godina koje su imali muškarci.²⁷⁰ Činjenica da devojčice prekidaju školovanje pre dečaka može se pripisati samo društvenim normama. Iako nije bilo razlike između školovanja devojčica i dečaka u gradovima u 2011. godini, u ruralnim

oblastima strukturalni uslovi kao što su loša porodična ekonomska situacija i nedostatak školskih objekata, održali su takve tradicije u životu. Bez mreža podrške, stariji ljudi se i dalje oslanjaju na mlađe članove porodice za opstanak i, običajno, dečaci često moraju da preuzmu ovaj zadatak. Oni imaju bolje perspektive za posao i istorijsku društvenu odgovornost da obezbede finansijsku sigurnost za stare roditelje kasnije u životu. Zbog toga, istorijski posmatrano, kada se pravi finansijska odluka, dečaci su ti koji se šalju u školu umesto devojčica.²⁷¹

Često, devojke u ruralnim područjima moraju ići kilometrima daleko uz glavne puteve kako bi došle do škole, maršutom koju mnogi roditelji ne bi dozvolili ćerkama. „Ne možete slobodno hodati ulicama, a da vas ne zadirkuju“, rekla je mlada žena MŽK-u 2020. godine.²⁷² Ona se, poput ostalih mladih žena i njihovih roditelja, plaši da će se suočiti sa seksualnim uznemiravanjem iz automobila od strane muškaraca koji prolaze tim putem do i od škole; zbog toga su se osećale nesigurno.²⁷³

Devojke iz nekih etničkih grupa imaju još nepovoljniji pristup obrazovanju, kao što su one iz zajednice Roma, Aškalija, Egipćana i Goranaca. Društvene norme, kao što je rano stupanje u brak i ekonomske teškoće sprečavaju ih da pohađaju visoko obrazovanje.²⁷⁴ „Plasila sam se da kažem ocu o tome [seksualnom uznemiravanju], jer me više nikada neće pustiti da izađem. To se dogodilo tokom dana“.²⁷⁵ Čak i u 2020. godini, mlade Romkinje su rekle da takve situacije mogu doprineti ranom stupanju u brak zbog nastojanja da se „zaštite“ mlade žene, što, ironično, mladim ženama može sprečiti pristup višem nivou obrazovanja. Zaista, mlade Romkinje, Aškalijke i Egipćanke bile su nedovoljno zastupljene u višem srednjem obrazovanju, gde su činile manje od 42% učenika romske, aškalijske i egipćanske nacionalnosti.²⁷⁶

To koliko žene i devojke imaju pristup javnim službama, uključujući obrazovanje, pokazuje do kog „stepena su specifične potrebe žena i devojčica uključene u projektovanje, finansiranje i pružanje osnovnih usluga“, prema

Generalnom sekretaru UN-a.²⁷⁷ Nejednak pristup obrazovanju zbog širih društvenih uslova može staviti žene u nepovoljan položaj kada žele da se zaposle kasnije u životu. Bez ekonomske sigurnosti, ženama je teže da se zaštite od nasilja u porodici i uopšte da budu nezavisne.

Srećom, na Kosovu se situacija počela menjati, barem u pogledu pristupa obrazovanju. Neumorno zagovaranje aktivistkinja za prava žena održalo je otvorenim seoske škole i doprinelo otvaranju novih srednjih škola u ruralnim oblastima, omogućujući mladim ženama lakši pristup obrazovanju. Sada, kao rezultat, devojke (49%) i dečaci (51%) gotovo podjednako završavaju više srednje obrazovanje.²⁷⁸ Od 2020. godine čak je više devojaka nego momaka pohađalo javne univerzitete – one su činile 60% polaznika osnovnih studija, 64% studenata master studija i 68% upisanih na doktorske studije.

U zaključku, iako se neke manjinske grupe i žene iz ruralnih područja još uvek suočavaju sa izazovima, generalna situacija je kao što je opisala aktivistkinja za prava žena i jedna od prvih direktorica škola iz ruralnog regiona Has, Marta Prenkpaljaj 2007. godine: „Danas nema diskusije o tome da li mlade devojke treba da nastave dalje visoko obrazovanje. Sada se raspravlja o tome kako pronaći načine da im se pomogne finansijski i kako da se podrže na univerzitetima“.²⁷⁹

„Crna rupa“ u zdravstvu

Ono što čini težim život u seoskim područjima i ženama posebno, je to da je u korelaciji sa ženskim nivoom obrazovanja i njihovim socio-ekonomskim statusom. Većina njih nema prihode i nisu samodovoljne.

- Dr Skender Sula, Šef kancelarije
Svetske zdravstvene organizacije, 2011.

Pre sukoba, jugoslovenska država je upravljala svim zdravstvenim ustanovama. Tokom devedesetih, diskriminišuća politika Vlade Srbije je kosovskim Albancima uskraćivala pristup državnim zdravstvenim uslugama. Nakon otpuštanja albanskih lekara iz javnih zdravstvenih klinika, Albanci nisu verovali srpskim lekarima.²⁸⁰ Kosovski Albanci su sami finansirali ograničene zdravstvene usluge preko nevladinog udruženja Majka Tereza celu deceniju, putem samodoprinosu.²⁸¹

Godine 1999. rat na Kosovu i nasilje srpskih trupa nad ženama i devojkicama izazvalo je ozbiljna dugoročna oboljenja.²⁸² Srpska blokada je ostavile žene u oblastima kao što je Drenica izolovanim od zdravstvene nege i sanitarnih potrepština.²⁸³ Na primer, jedna žena se priseća da je „rodila blizance u planinama“ kada ju je srpska vojska izbacila iz njene kuće.²⁸⁴ Neke žene su pobacile ili su se ranije porodile zbog traume. Priče žena i dokumentacija nezavisnih stranih istraživačica ukazuju na to da je reproduktivno zdravlje žena i devojkica bilo na udaru tokom rata.²⁸⁵

I nakon rata zdravstveni sektor nije bio dovoljno razvijen.²⁸⁶ Javno zdravstveno osiguranje nije postojalo. Godine 2004. Zakon o zdravstvu na Kosovu dozvolio je posebnim grupama ograničen, besplatni pristup određenim vrstama javnih zdravstvenih usluga.²⁸⁷ Odredbe ovog zakona se, kada je reč o ženama, odnose na porodijsko, zanemarujući

druge relevantne usluge kao što su ginekološka nega, terapija i redovni pregledi. „Kosovo je crna rupa u Evropi ako govorimo o reproduktivnom zdravlju“, rekla je Visare Gorani Gaši, bivša funkcionerka ARR-a.²⁸⁸

Prema Generalnom sekretaru UN-a, Rezolucija 1325 poziva na zadovoljavanje potreba „specifičnog reproduktivnog zdravlja žena i devojčica u konfliktnim i postkonfliktnim situacijama“. Kosovo treba da poboljša pristup reproduktivnom zdravlju građanki. Generalni sekretar UN-a predlaže da stopa smrtnosti majki posluži kao indikator „kvaliteta javnih usluga koje se odnose na žene i devojke.“²⁸⁹

Kosovske javne institucije nisu čule ovaj savet još od 2011. godine. One čak ni ne znaju prirodu i obim zdravstvenih problema jer je njihova evidencija siromašna. Neadekvatni sistemi za prikupljanje podataka pokazuju da je 2009. na 100.000 porođaja zabeležena samo jedna smrt majke (nijedna u 2008. i 2007.),²⁹⁰ što je neverovatan podatak jer je u zemljama kao što je Nemačka, gde su znatno bolji zdravstveni uslovi, stopa smrtnosti majki osam na 100.000 stanovnika.²⁹¹ U 2012. godini odnos smrtnosti majki na 100.000 porođaja bio je 10,5, a podaci su delovali nejasno u godinama koje su usledile.²⁹² Vladina strategija je navela da je odnos smrtnosti majki iznosio 3,7 u periodu 2011-2015, ali je kasnije rečeno da nije bilo prijavljenih slučajeva od 2013. do 2016.²⁹³ Stoga, podaci o smrtnosti majki ostaju prilično zbunjujući. Prema *Prishtina Insight*, zdravstvene ustanove ne beleže uvek tačno smrtnost majki jer, kako im je rekla Merita Vutaj, Šefica odeljenja za zdravlje majki i dece u Ministarstvu zdravlja:

Uzmimo primer: ako tokom komplikacija [nakon porođaja] žena ostane u komi i možda bude prebačena na odeljenje za neurologiju, ostaje tamo dva do tri meseca - a nakon toga umre - njena smrt neće biti evidentirana kao smrt majke, već smrt usled gubitka krvi.²⁹⁴

Ponovo su 2020. godine aktivistkinje za prava žena izrazile zabrinutost da Kosovu nedostaje precizno vođenje evidencije o smrtnosti majki.²⁹⁵ „Imamo veoma osakaćen zdravstveni sistem“, rekla je aktivistkinja Demoli. „Bolesti se ne registruju i ne postoji digitalizovani sistem. Dakle, ne znamo uzroke smrti trudnica i porodilja“.

Između 2005. i 2010. godine, kosovske vlasti su registrovale 335 smrtnih slučajeva novorođenčadi, odnosno odojčadi koja su umrla između 24 sata i 11 meseci nakon rođenja.²⁹⁶ To sugerise prosečno 67 smrtnih slučajeva novorođenčadi godišnje. Nisu bili dostupni podaci razvrstani po polu ili starosti. Čini se da je 2012. godina bila atipična u pogledu podataka, sa 316 registrovanih smrtnih slučajeva novorođenčadi.²⁹⁷ U međuvremenu, 2020. godine, vlasti su registrovale 65 smrtnih slučajeva novorođenčadi; 44,6% su bile devojčice, a 55,4% dečaci.²⁹⁸ Ovo ukazuje na to da se malo toga promenilo tokom vremena, a zabrinutost oko tačnosti ovih podataka je i dalje prisutna.

„Značajan izazov je nedostatak odgovornosti u zdravstvenom sektoru i izostanak analiza uzroka smrti majki i dece“, rekla je Doina Bolonja tokom 2011. godine, kada je bila na čelu UNFPA. Ona je verovala da postoji nedovoljno podataka o Kosovu.²⁹⁹ Dr Sula se složio: „Na primer, na Kosovu nemamo odgovarajuću evidenciju obolevanja od tumora, kako bismo znali koliko žena boluje od raka dojke ili raka grlića materice. Nemamo adekvatan sistem beleženja informacija“, rekao je³⁰⁰. Ovo je uticalo na zdravstvenu politiku i lečenje.

Magbulje Eljezi iz Udruženja babica Kosova pripisala je 2020. godine stalne probleme sa smrtnošću majki i dece zatvaranju porodilišta u nekim opštinama. Vlada je zatvorila porodilišta, pod izgovorom da bi opšti porodični lekari mogli da pružaju ove ginekološke usluge.

Izrazile smo zabrinutost zbog nedostatka porodilišta. U gradovima postoje centri za porodičnu medicinu i bolnice, ali drugim [ruralnim] opštinama nedostaju ginekološke usluge. Sve vreme smo bile u kontaktu sa

MŽK i pokrenule smo pitanje zatvaranja porodilišta. Ne slažem se da porodični lekari treba da obavljaju ginekološke preglede žena. Porodični lekari pregledaju pacijente, ali su ograničeni u meri u kojoj mogu da izvrše ovaj pregled. Porodilišta na Kosovu ne bi trebalo da se zatvore, već da se otvore u svakoj opštini, kako bi žene mogle da dobiju usluge gde god da se nalaze. Ali pošto su neka zatvorena, žene su obavezne da idu ili u privatne bolnice ili u bolnice [u udaljenim gradovima].³⁰¹

Eljezi je istakla važnu ulogu koju babice takođe mogu igrati, posebno u ruralnim oblastima.

U nekim opštinama babice ... su pomagale ženama da se porode bez ginekologa, tokom rata ili sada. Na primer, imamo opštinu Suva Reka, gde babice rade 24 sata. Čekaju žene. Pomažu im tokom porođaja, a samo u slučajevima komplikacija žene odlaze u Prištinu. U drugim opštinama nije zabeleženo toliko rođenja, jer su sva koncentrisana u Prištini [zbog usluga koje su tamo dostupne]. Primer Suve Reke moraju slediti i druge opštine. Samo u slučaju komplikacija treba pozvati ginekologa. Žene bi verovatnije išle u porodilište [u svojoj opštini] nego u bolnicu u drugom gradu.³⁰²

Dokazi pokazuju da žene nemaju pristup kvalitetnim zdravstvenim uslugama, kao ni ostatak populacije.³⁰³ Siromašni i ruralni stanovnici Kosova suočili su se sa dodatnim izazovima u pristupu zdravstvenoj zaštiti.³⁰⁴ Kosovo nema adekvatne javne bolnice i opremu. „Još uvek nemamo zdravstvene usluge koje su raznovrsne i specifične“, rekao je dr Sula. Sredstva za javno zdravstvo i bolnice su na niskom nivou. Sistem javnog zdravstva navodno čini 9,2% kosovskog budžeta ili 35 evra po glavi stanovnika godišnje u 2009. godini.³⁰⁵ Ljudi bez zdravstvenog osiguranja moraju platiti

zdravstvene troškove, a to je problem koji je ostao prisutan u 2020. godini, zato što još uvek Zakon o zdravstvenom osiguranju nije usvojen. Sa niskom zaposlenošću, izdaci za zdravstvenu negu su i dalje iznad mogućnosti većine stanovništva.³⁰⁶

Sistem nije sposoban da pruži zdravstvenu negu ruralnim ženama. Na primer, test na rak dojke ili grlića materice je specifičan i ne može se primeniti svuda gde žive žene", rekao je dr Sula. „Iako postoje ustanove hitne pomoći i bolnice širom Kosova, čak i u najudaljenijim oblastima, ipak ostaje praznina između urbanih i ruralnih oblasti u pristupu zdravstvu", rekao je on. Loši životni uslovi i velike razdaljine između seoskih kuća i zdravstvenih centara ograničavaju pristup zdravstvu ženama sa sela. Finansijska zavisnost i dalje sprečava žene koje žive u ruralnim oblastima da putuju do klinike i plate lekara.³⁰⁷ „Budući da većina njih nema nikakva primanja, one nisu nezavisne žene", rekao je dr Sula. One zavise od milosti porodica da im dozvoli pristup zdravstvenoj zaštiti. Kao što je aktivistkinja Demoli rekla: „Ako bi postojao ginekolog u Opoji ili Dragašu [ruralna područja], žene bi išle na pregled. Umesto toga, one treba da odu sa svojom svekrvom u Prizren".³⁰⁸ U kulturnom smislu, posebno za seoske žene, to što su ih članovi, odnosno članice, porodice 'pratile' do lekara, bilo je pod izgovorom osiguranja njihove bezbednosti. Ipak, s obzirom na još uvek prilično privatnu prirodu ginekološkog i reproduktivnog zdravlja, žene oklevaju da odu kod lekara, želeći da očuvaju poverljivost u odnosu na ostale članove i članice porodice.

Štaviše, neke žene su izrazile zabrinutost zbog posete muškim lekarima; više su volele da ih ispituju samo zdravstvene radnice. Ovi problemi mogu sprečiti žene da pristupe potrebnim zdravstvenim uslugama, s obzirom na retkost lekarki, posebno u ruralnim oblastima. Bez dobijanja odgovarajuće reproduktivne zdravstvene zaštite, posebno preventivnog karaktera, rizici od komplikacija kod žena mogu se povećati, što ne pogađa samo trudnice, već sve žene.

Iako su Srkinje imale bolji pristup zdravstvenoj zaštiti od žena drugih nacionalnosti, statistički gledano,³⁰⁹ i dalje su

se suočavale sa nekoliko izazova u vezi sa reproduktivnim zdravljem. Aktivistkinja Simić, koja je radila u ruralnim oblastima oko Mitrovice, primetila je:

Žene u ruralnim područjima koje imaju 50 do 60 godina nikada nisu radile papa-test. Nedostaje im osnova. One su išle kod [akušera ili ginekologa] samo kada su dobijale decu. Nisu bile vaspitane i naučene važnosti [redovnih pregleda] i nemaju im pristup. Što se tiče urbane populacije, u školama nema seksualnog obrazovanja, pa je to tabu. One imaju pristup informacijama na Internetu i bave se seksualnim aktivnostima, ali nemaju uputstva. Nemaju kontracepciju, njima je prepušteno da same 'navigiraju'. Pristup abortusu je regulisan, ali devojke verovatno neće ovde tražiti te usluge zbog stigme, pre će ići u klinike u inostranstvu. Situacija se nije promenila u proteklih deset godina. Besplatne osude su svuda, ali ne i besplatna kontrola rađanja [pa] se na te mlade devojke stavlja teret odgovornosti za seks i rađanje dece. Dostupna je vrlo mala podrška.³¹⁰

Neki od ovih problema nastavili su se ili čak intenzivirali za žene svih nacionalnosti tokom pandemije COVID-19. Godine 2020, žene su naišle na poteškoće u pristupu zdravstvenoj zaštiti za sebe i svoju decu zbog finansijskih problema koje donosi nezaposlenost, periodično ukidanje javnog prevoza i ograničenje kretanja.³¹¹

Neke žene iz manjinskih grupa suočavaju se sa dodatnim izazovima u pristupu zdravstvenoj zaštiti, posebno Romkinje, Aškalijke, Egipćanke, Bosanke, Turkinje i Goranke.³¹² Aguši je rekla da se Romkinje, Aškalijke i Egipćanke suočavaju sa diskriminacijom zbog boje kože, odeće i jezika. „Ništa se nije promenilo“, rekla je.³¹³ Aktivistkinja Rahmani rekla je da se žene sa ograničenim sposobnostima suočavaju sa dodatnim izazovima u pristupu zdravstvenoj zaštiti:

Žene bi trebalo da imaju redovne ginekološke preglede, ne samo onda kada su trudne. Međutim, ne možemo same ići kod ginekologa. Primam mnogo žalbi od žena sa invaliditetom, jer ne mogu da urade pregled u normalnoj ginekološkoj stolici; stolica ili sto moraju biti hidraulični. Jedna žena je otišla na pregled u Prizren, gde je bio regularan sto, a nisu joj pomogli ni lekar, ni medicinske sestre. Staviše, bili su vrlo bezobrazni prema njoj, govoreći: „Sedi tamo, ako možeš“. Naravno da nije mogla, pa samim tim ni pregled nije urađen! I ja sam imala isti slučaj, ali sa liftom. Ginekološka jedinica je bila na trećem spratu, a lift nije radio. Čak i da je bio funkcionalan, ne bih mogla sama da sednem u stolicu.³¹⁴

Takvi problemi pristupačnosti sprečavaju žene sa invaliditetom, posebno one iz ruralnih područja, da pristupe zdravstvenoj zaštiti, rekla je ona. „Moraju da odu kod ginekologa sa pratiocem ili pratiteljkom koji bi im pomogli da se svuku. Ništa nije učinjeno na poboljšanju njihovog pristupa zdravstvenoj zaštiti“, dodala je.

Kosovari takođe ne razumeju važnost rutinskih medicinskih pregleda i da redovne posete lekaru sprečavaju bolest.³¹⁵ Dr Sula kaže: „Razmišljamo o zdravlju tek kada se razbolimo“. Nepoznavanje preventivne medicine doprinosi zanemarivanju reproduktivnog zdravlja, koje se shvata kao da je isključivo povezano sa seksom. Neudate žene, razvedene ili udovice posebno su pod stigmom ako posećuju ginekologa. „Nakon smrti muža morala sam otići ginekologu na pregled, ali su me tračevi ljudi i nagađanja da sam možda trudna odvratili od odlaska.“³¹⁶ Jedna mlada devojka je rekla MŽK-u: „Kada bih rekla da imam bolove, moja svekrva bi mi rekla: ‘Isto se i meni desilo, proći će, nemoj nikome govoriti o tome jer je to sramotno“. Porodice govore ženama da se ‘suoče’ sa bolom, pre nego da potraže lekarsku pomoć. „On nije bio zainteresovan za moje zdravlje“, rekla je druga žena o svom

mužu. „Ponekad mi nije verovao da sam bolesna. Rekao mi je da ne možemo ići lekaru za svaki bol“.

Norme ukorenjene u istoriji kosovskih Albanaca su takođe onemogućavale ženama pristup zdravstvu, a posebno reproduktivnom zdravlju. U narodu kome su borba za opstanak i otpor tlačitelju dominantan nacionalni narativ, neki ljudi vide žene kao stvarateljke budućih ratnika. Aktivistkinja Šehu se podsetila interakcije sa susedom, doktorom:

Pokušavali smo da podelimo kondome, prezervative. Doktor me kritikovao zbog toga. Rekao mi je: „Zbog čega deliš ove stvari ženama? Da li znaš da su nama kao albanskoj zajednici neophodni vojnici?“

Rekla sam mu: „Ja imam sina, ali se nadam da više neće biti ratova. Zar ne mislite da žene imaju pravo na izbor? Želimo da imamo decu i planiramo porodicu na način na koji mi to hoćemo. Mi govorimo ženama da štite svoje zdravlje. Ne govorimo im da imaju jedno ili dvoje ili nijedno dete“. Ja imam više dece od tog doktora, tako da sam mu rekla - „Vi ste poslednji koji sme da govori o patriotskim pravima.“³¹⁷

Eljvanda Gojani se takođe prisetila priča koje je čula na obukama za zdravstvene profesionalce i profesionalke koje je organizovala Akcija za majku i decu, kada su medicinske sestre delile kontraceptivna sredstva u ruralnim područjima ženama koje im nisu imale pristup: „Starija medicinska sestra koja je bila blizu penzije odbila je da ih distribuira. 'Pokušavate da smanjite natalitet na Kosovu', rekla je“.³¹⁸ Među nekim Vladinim zvaničnicima i zdravstvenim radnicima, stav da kosovski Albanci treba da povećaju stopu nataliteta iz nacionalističkih razloga i dalje je bio prisutan u 2020. godini, potencijalno škodeći reproduktivnim pravima žena, ali i njihovim radnim pravima i jednakom pristupu zaposlenju.³¹⁹

Tema 'tradicionalnog mentaliteta' doktora i članova i članica porodice se ponavljao u razgovorima. „Zdravstvena usluga ne znači samo fizički pristup toj usluzi. Ona

podrazumeva i određeni način komunikacije između žena i zdravstvenog osoblja". Dr Sula je rekao da zdravstveno osoblje često tretira žene kao objekte, a ne kao subjekte. Žene su se žalile i na kršenje lekarske obaveze poverljivosti, trend koji je nastavljen kroz vreme.³²⁰

Kao i fizičko zdravlje, psihološka dobrobit žena i muškaraca su zanemareni. U mestu koje je razoreno nedavnim konfliktom „nije bilo zajedničke pomoći žrtvama“, rekla je Bologa.³²¹ Sama pomisao na traženje psihološke pomoći i dalje se ne prihvata, rekla je Sebahate Pacoli iz KRCŽ-a:

Neposredno nakon rata, reći da neko posećuje psihologa ili psihijatra bilo je tabu tema. Ljudi su mislili da samo lude osobe i psihotičari posećuju psihijatra. Znači, moramo da podižemo svest.³²²

„Najteže je kada vam treba psihijatar ili ginekolog“, rekla je jedna žena. „Najteže je otići ovim lekarima, a da niko ne sazna. Za druge specijalnosti je lakše, ali su nam psihijatar i ginekolog najpotrebniji.“³²³ Muharem Džemajli iz Organizacije veterana Oslobođilačke vojske Kosova kaže da bi „bilo korisno kada bi državne institucije i država Kosovo imale poseban program rehabilitacije članova OVK, a posebno žena“:

Odmah nakon rata nismo osećali psihološke smetnje jer smo imali druge probleme, poput toga kako osigurati svoje domove, ali sada ljudi imaju vremena da zastanu i razmisle. Svako je sada počeo da oseća psihološke probleme. Nemoguće je proći kroz rat bez psihološkog oštećenja. Mi možemo misliti da smo u redu, ali to nije moguće. Nikada nismo uradili ništa kako bi se bavili traumama koje smo pretrpeli. Šesnaest veterana je izvršilo samoubistvo. Niko nije znao razlog, ali mi smo sigurni da je to zbog traume koju su pretrpeli tokom rata. Ne postoji niko ko se bavi ovim pitanjima.³²⁴

Psihološko savetovanište za žene i muškarce, bivše borce i borkinje, kao i civile je važno, rekla je Rogova. Ona je dala primer u koji je bila uključena u izolovanoj, planinskoj oblasti posle rata:

Sestre Ćiriazii [Udruženje] radile su sa muškarcima u regionu Hasa. Pozvali smo muškarce iz drugih mesta koji su takođe pretrpeli nasilje. Došli su da govore sa muškarcima iz Hasa. Velika je razlika, ako uporedite region Has u smislu [sposobnosti ljudi da se izbore sa] nasiljem sa drugim regionima. Mi smo u regionu Hasa pomogli muškarcima, ali u drugim regionima niko, *niko* nije ništa uradio.

Organizacije kao su Centar za zaštitu žena i dece, Sestre Ćiriazii, KRCŽ, *One to One*, Medica Kosova i Medica Đakovica pružale su *ad hoc* pomoć nakon rata. Međutim, učesnice istraživanja su primetile nedostatak institucionalizovanog psihološkog savetovaništa za post-traumatski stresni poremećaj, koji može dovesti do depresije i nasilja u porodici. Iako su centri za mentalno zdravlje 2020. godine pružili više usluga nego prethodnih godina, stigma i ekonomske poteškoće i dalje sprečavaju mnoge da koriste ove usluge.

Uprkos brojnim nedostacima u pristupu žena zdravstvenoj nezi, neke učesnice istraživanja su uočile poboljšanje u poslednjih dvadeset godina. „Godine 1999. niste mogli da govorite o planiranju porodice”,³²⁵ rekla je Visare Mujko-Nimani iz UNFPA. „Ljudi su mislili da ste pokušavali da smanjite broj Albanaca, pogotovo u ruralnim oblastima. Sada se mnogo toga promenilo. Sada čak muškarci kupuju kondome”. Sada postoji i bolji zakonodavni okvir.³²⁶ UNFPA, UNICEF, Svetska zdravstvena organizacija (SZO) i lokalne NVO radile su zajedno na kreiranju zdravstvene politike, obezbeđivanju obuka za pružaoce usluga u zdravstvenom sistemu, na kampanjama za podizanje svesti o različitim zdravstvenim problemima i obezbeđivanju besplatnih

kontraceptivnih sredstava širom zdravstvenog sistema. „SZO je ocenila kosovska porodilišta, razvila je programe obuka za osoblje na svim nivoima, pokrenula sistem porodičnog lekara i pomogla konsolidovanje Ministarstva zdravlja“, rekao je dr Sula.

U decembru 2010. Institut za onkologiju je konačno ispunio zahteve aktivistkinja za prava žena – uvedeno je besplatno identifikovanje raka u ranoj fazi. Skrining raka dojke takođe je postao dostupniji u ruralnim oblastima, nakon zagovaranja parlamentarki i aktivistkinja za prava žena, a godišnje kampanje povećavale su svest o važnosti redovnih pregleda.

Ukratko, iako su neke zdravstvene usluge postale dostupnije ženama u poslednjoj deceniji i čini se da se povećala svest o značaju preventivne zdravstvene zaštite, mnogim ženama i dalje nedostaje pristup kvalitetnoj zdravstvenoj nezi, posebno onima u ruralnim oblastima i onima koje imaju invaliditet.

Zaštita života žena

U našoj tradiciji žene ne dobijaju porodično nasleđe i procesi razvoda su veoma dugi. Postoji mnogo prepreka u podeli imovine i porodičnog nasleđa. Ponekad mislim da je loše što stalno govorimo ženama: „Vi imate mnogo mogućnosti u životu“, jer ovi mehanizmi ne funkcionišu dobro. Niko ne misli o tome da stvori ili ponudi dugoročne strategije kako bi osigurao prosperitet žena i različite mogućnosti za njih.

- Violeta (Krasnići) Redža, institucija Ombudsmana, 2007.

„Danas sam imala slučaj žene koja je veoma jaka“, rekla je Ćosaj-Mustafa tokom svog rada u OEBS-u 2007. godine:

Ona se raspravljala sa svojim svekrom koji joj je pretio. Pitala sam je: „Da li ćeš tražiti svoja imovinska prava?“ Ona je rekla: „Da“.

„Da li si sigurna?“ pitala sam je, jer nisam znala šta više da joj kažem. Ne znam da li joj stavljam metak u čelo ako joj kažem da treba da zahteva svoja imovinska prava, jer je njen svekar može ubiti. Ispred vas je žena koja može biti ubijena jer traži da se izdvoji njen deo imovine. Ona traži da bude priznata i da pravda bude zadovoljena. Ne možete biti mnogo ponosni što ste je ohrabivali da traži pravdu, jer znate da društvo opravdava nasilno ponašanje muškaraca. Sudovi i ceo pravosudni sistem su daleko od toga da budu svesni i osetljivi u odnosu na prava žena.³²⁷

U teoriji, žene treba da imaju jednaka prava na zapošljavanje i porodičnu imovinu. U praksi ovo se ne dešava.

Složeni društveni sistem normi, strukturalnih uslova i slabo sprovedenih zakona, čini kosovske žene podložnijim siromaštvu i oduzimanju imovine. Najčešće, imovina pripada muškarcima i ne može se preneti ili naslediti od strane žena. Žene zbog toga nemaju mogućnost da podignu kredite.

Nedovoljan pristup tržištu rada čini da je stopa nezaposlenosti veća kod žena: 59,6% u poređenju sa 42,7% kod muškaraca tokom 2009. godine.³²⁸ Do 2020. nezaposlenost se smanjila, ali rodne nejednakosti su i dalje postojale (33,1% žena u poređenju sa 21,5% muškaraca); štaviše, stopa neaktivnosti žena ostala je znatno viša od one kod muškaraca, sa samo otprilike dve od deset žena koje su zaposlene.³²⁹ Nekoliko istih strukturalnih nejednakosti je i dalje postojalo.

Uzmimo imovinu za primer. Nekoliko zakona normira jednaka prava žena na imovinu, rekla je Valjbona Saljihu, aktivistkinja i advokatica:

Zakon navodi da se zajednička imovina supružnika mora registrovati pod oba njihova imena. Ako jedno od njih ovo ne uradi, kazne su visoke. Ali se ne navodi koja institucija će tu sankciju sprovesti, ili preko kojih mehanizama se može žaliti. To je praznina u zakonu.³³⁰

Kosovski Zakon o nasleđivanju prati međunarodne standarde prema kojima imovinu pokojnika treba jednako raspodeliti među naslednicima.³³¹ Zakon precizira jednakost u smislu „braće i sestara“ i najveći deo zakona ima rodno senzitivni pristup.³³² Nejednakost nastaje tokom procesa utvrđivanja naslednika. Naslednici moraju podneti zahtev za utvrđivanje naslednika. Iako Zakon ovlašćuje naslednice da popune obrazac isto kao i muškarci, kulturne norme ukazuju na to da naslednica predaje svoj deo braći i ostalim muškim rođacima.³³³ Vunići je istraživala ovo pitanje:

Pitale smo žene zašto bi se odrekle porodičnog nasleđa i došle do zaključka da mnoge žene to čine zbog društvenog pritiska koji nastaje zbog nepisanih zakona

ili kulturnih navika. One bi odgovarale: „Tako treba da bude. Meni ne treba porodično nasleđe. Ostavila sam ga bratu“.

Kao što je istraživačica MŽK primetila u planinskom delu Dečana, dok je tamo diskutovala o pojmu bezbednosti mladih žena, 2020. godine:

U velikoj sali gimnazije okupilo se oko dvadeset devojaka. Bilo ih je vrlo teško podstaći da govore. Bile su vrlo sramežljive, ali i nenavikle na pitanja o miru ili bezbednosti. Na kraju je jedna devojka tiho šapnula da će joj pravo na imovinu osigurati bezbednost. Odjednom je cela sala počela da zuji zbog reči ostalih devojaka koje su joj se suprotstavile. Reč je uzela rukovoditeljka Saveta učenika i učenica. „Nikada, nikada ne bih uzela imovinu i nasledstvo svoje braće. To pripada njima, a ne meni!“ Govorila je s ponosom i samopouzdanjem, dok su ostale devojke klimale glavom u znak saglasnosti.

Zaista, muškarci još uvek čine većinu onih koji su pokrenuli pravo na nasleđivanje.³³⁴ Godine 2016, samo 18% nepokretne imovine bilo je u vlasništvu žena.³³⁵ Iako bi sudovi trebalo da zahtevaju prisustvo žena u toku postupka, one su i dalje pod pritiskom. Čak i u imovinskim predmetima koje je pratio EULEKS, nijedan se nije bavio pravima žena na imovinu, uprkos tome što je EULEKS insistirao na ovom pitanju.³³⁶

Osmani je 2020. objasnila da patrijarhalne društvene norme i dalje ometaju sprovođenje zakona.

Na Kosovu su jednaka prava žena generalno, kao i na nasledstvo, zagarantovana Ustavom Republike Kosovo, Zakonom o vanparničnom postupku, Zakonom o parničnom postupku i Zakonom o nasleđivanju. Iako imamo odgovarajući pravni okvir, istorijske tradicije i običaji i dalje utiču na podelu nasledstva među naslednicima i naslednicama na Kosovu. Zakon i dalje ostavlja taj prostor, omogućavajući strankama da

se dogovore i omogućavajući odricanje od nasleđstva. To rezultira podelom nasleđstva uglavnom na muške nasleđnike, u skladu sa dominantnim patrijarhalnim mentalitetom u našem društvu. To potvrđuje činjenica da je približno samo 16% imovine registrovane na Kosovu u vlasništvu žena. Minimalno nasleđivanje žena takođe je rezultat njihovog nepoznavanja zakona i to je tema na kojoj moramo raditi kao institucije, zajedno sa organizacijama civilnog društva, medijima i drugim relevantnim akterima.³³⁷

Zaista, u ovom smeru su usledili mnogi naponi sa institucijama, organizacijama za ženska prava i međunarodnim akterima koji organizuju medije, društvene medije i kampanje od vrata do vrata, kao i forum teatre i besplatnu pravnu pomoć za povećanje svesti žena o pravima na imovinu i nasleđstvo, kako bi bile podržane da zahtevaju ta prava. ARR, podržan od grupa za ženska prava, takođe je uspostavio i obnovio Administrativno uputstvo o zajedničkoj registraciji imovine, koje je podstaklo supružnike da zajednički registruju svoju imovinu bez plaćanja državnih poreza i taksi. Nekoliko aktera je takođe radilo sa notarima i sudovima. Uprkos ovim brojnim naporima, statistika i priče iz mesta poput Dečana pokazuju da jednaka imovinska i nasleđna prava za žene ostaju daleki san.

Žene koje su izgubile članove svoje porodice za vreme rata ili čijih članova porodice još uvek nema, suočavale su se sa dodatnim problemima u utvrđivanju prava na imovinu. Vepore Šehu, čija organizacija Medica Kosovo podržava žene čiji su članovi porodice nestali, o podnošenju zahteva za vlasništvo nad imovinom, rekla je: „Postojali su izvesni preduslovi koje su žene morale da ispune pre nego što mogu da ostvare ta prava. Trebalo je da proglaše muževe mrtvima“. Postupak proglašenja muža mrtvim je ne samo psihološki bolan, već često i zakoni to ne odobravaju. Bez imovine i često i bez posla, žene se oslanjaju na svoje članove porodice kako bi preživele. Ako bi prkosile nametanjem svojih želja, mogle bi biti isključene iz sigurnosti koju imaju.

Nepovoljni ekonomski položaj žena doprinosi ekonomskom nasilju, jer nasilnik koristi novčana sredstva da

kontroliše članicu porodice.³³⁸ Nezaposlene stanovnice ruralnih područja, sa nižim obrazovanjem od srednjoškolskog, imaju veće šanse da pretrpe ekonomsko nasilje.³³⁹ Nemaju nikoga kome bi mogle da se obrate. Njima je najpotrebnije, kako je definisao Generalni sekretar UN-a, privremeno zapošljavanje žena „u kontekstu ranih programa privrednog oporavka.”³⁴⁰ Cilj agencija UN-a je da zaštiti žene i devojke koje su u riziku. Na pitanje koji deo budžeta ili donacija fondovi izdvajaju za pitanja rodne ravnopravnosti po indikatorima Generalnog sekretara UN-a, agencije UN-a na Kosovu nisu imale precizne i dostupne informacije.

Iako se precizni izdaci ne mogu pratiti, kao što je kasnije rečeno, na Kosovu postoji bezbroj programa ekonomskog oporavka sa određenom pažnjom usmerenom ka ženama, a koje podržavaju agencije UN, EU, države članice EU i Vlada SAD, između ostalih. Poslednjih godina, Vlada Kosova polako je počela da izdvaja neka sredstva za rešavanje ekonomskih potreba žena. Ženske organizacije koje rade u ruralnim oblastima bile su svedokinje povećanja državnih subvencija za žene u poljoprivredi i trgovini.³⁴¹ Iako žene i dalje primaju manje državnih subvencija od muškaraca, delimično i zbog toga što poseduju manje preduzeća, primećuje se blagi napredak.

Generalni sekretar UN-a predlaže praćenje oporavka i izdvajanje fondova za izgradnju mira kako bi se procenio „relativni prioritet dat ženskom osnaživanju i rodnoj ravnopravnosti”. On uvodi kvantitativno merenje, kako bi se prikazalo do koje mere su „potrebe žena i devojčica, pogotovo ugroženih grupa (interno raseljena lica, žrtve seksualnog i rodno osnovanog nasilja, bivše borkinje, izbeglice, povratnice) prikazane u programima ekonomskog oporavka.”³⁴²

Godine 2011, predstavnici raznih UN agencija upućuju na nedostatak podataka o ovim indikatorima zbog brojnih faktora. Jedan od njih je da su indikatori Generalnog sekretara tada bili novi i agencije nisu rodno razvrstavale podatke u poslednjoj deceniji. Drugo, oni obično nisu imali programe ili specifične projekte koji se odnose na pitanja rodne

ravnopravnosti. Umesto toga, oni su koristili „rodni mejnstriming“, odnosno, integrisali su rodne teme u sve svoje programe. „Činjenica da ne možemo precizno reći koliko smo potrošili na programe rodne ravnopravnosti je pozitivan znak, jer to znači da smo tu temu integrisali u celokupno planiranje“, rekao je Kalestini iz UNICEF-a 2011. godine.

Čak i sa takvim rodnim učešćem/mejnstrimingom, sakupljanje rodno razvrstanih podataka je važno, zbog razumevanja kako programi utiču na žene i muškarce. Praćenje potrošenih sredstava UN agencija na žene i devojčice na Kosovu je takođe bilo teško, jer lokalni predstavnik UN-a nije imao mandat da prati sve finansijske sisteme UN agencija.³⁴³ „Mi imamo 21 UN agenciju na Kosovu sa različitim mandatima, (i) svaka ima sopstvene mehanizme izveštavanja“, rekla je Savetnica UNDP-a za rodna pitanja, Talbot. Evidentiranje je unapređeno u 2011. godini, nakon uvođenja sistema rodnog markera u UNDP-u. Talbot je objasnila da rodni markeri, obavezni za sve projekte UNDP-a, ukazuju na to koliko je rodna dimenzija uključena u sve faze nekog projekta. Marker ukazuju na to da je UNDP poboljšao performanse u integrisanju rodne dimenzije u svoje projekte.³⁴⁴ UNDP Kosovo takođe prati svoj godišnji budžet kako bi se osiguralo da su sredstva dodeljena za oblast rodne ravnopravnosti, rekla je Talbot.

Između 1999. i 2019. godine, UNDP na Kosovu izvestio je da je potrošio 8,2 miliona na programe koji se fokusiraju na rodnu ravnopravnost.³⁴⁵ Kao što su predstavnici UNDP-a objasnili u intervjuu 2020. godine: „Biro za izgradnju mira i oporavak (BCPR) u okviru UNDP-a, preporučuje ili zahteva da sve državne kancelarije izdvoje 15% troškova za uvođenje rodne ravnopravnosti“. Zapravo, strateški cilj UNDP-a je:

da se na kraju postigne raspoređivanje 15% budžeta svih programa i projekata za unapređenje rodne ravnopravnosti i/ili osnaživanje žena [gde] je rodna ravnopravnost i osnaživanje žena [glavni] cilj.³⁴⁶

Ovo sugeriše trajni nesporazum u vezi sa razlikom između rodno specifičnog i rodno osmišljenog programiranja i važnosti izdvajanja sredstava za potonje, u skladu sa sopstvenim strateškim ciljevima UNDP-a.

Uprkos sve većem priznavanju važnosti i posvećenosti rodno odgovornom budžetiranju od strane UN-a,³⁴⁷ između ostalog, praksa rodno osetljivih programa nastavila je da zamagljuje stvarne izdatke za žene, devojčice i oblast rodne ravnopravnosti, s obzirom na nedostatak adekvatnih sistema upravljanja podacima za praćenje ovih troškova. Iako poboljšani sistem UN agencija za markiranje roda omogućava praćenje finansiranja programa usmerenih posebno na unapređivanje rodne ravnopravnosti, on ne prati precizne izdatke u programima u kojima je rodna dimenzija uključena, a koji čine većinu takvog programiranja. Dakle, još uvek u 2020. godini nije postojao tačan prikaz troškova povezan sa indikatorima Generalnog sekretara UN-a.

Neki programi UNDP-ja su se fokusirali samo na pitanja rodne ravnopravnosti. „Inicijativa za žensku bezbednost i sigurnost je 100 odsto rodno zasnovana“, rekla je Nazlije Balja koja upravlja Inicijativom.³⁴⁸ Ovaj program je igrao važnu ulogu u podršci saradnji institucija i ženskih organizacija u istraživanju nasilja u porodici, formulisanju politika zasnovanih na podacima, obuka za policiju i sudije o nasilju u porodici, kao i popunjavanje finansijskih praznina za skloništa. Agencije UN-a imale su zajedničke prateće programe za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja, nastavljajući dalje unapređivanje institucionalnih kapaciteta za rešavanje nasilja, uključujući uspostavljanje mehanizama koordinacije u ciljanim opštinama.

Programi poput „Hrane za rad“ nisu bili zastupljeni na Kosovu i nije bilo lako doći do podataka o programima koji su ženama obezbedili privremeno zaposlenje.³⁴⁹ Međutim, bilo je nekoliko projekata koji su imali za cilj da ublaže ekonomske teškoće žena.³⁵⁰ Na primer, projekat koji je finansirala EU, „Lepo Kosovo“, izdvajao je pet miliona eura za smanjenja siromaštva i borbu protiv nezaposlenosti marginalizovnih grupa, uključujući žene, u 2010. godini.³⁵¹ U nedostatku Vlade

da pruži pomoć, Svetska banka je podržala Fond za razvoj zajednice (CDF), lokalne NVO, distribuirala fondove ženskim organizacijama i projektima, ali ovo čini tek pet procenata sredstava CDF fondova između 1999. i 2002. godine.³⁵²

U poslednjoj deceniji, UNDP je u saradnji sa Vladom Kosova poboljšao osnaživanje žena kroz svoje programe aktivnog tržišta rada. Kao što je pomenuto, nekoliko drugih međunarodno podržanih programa nastojalo je da poboljša ekonomski položaj žena.

Još 2011. godine EU nije imala rodno određene programe. Ovo se promenilo. Programi EU od tada teže daljem angažovanju žena u politici, osnaživanju žena u civilnom društvu, bavljenju rodno zasnovanim nasiljem i jačanju ženskih ljudskih prava. Naročito od usvajanja Rodnog akcionog plana II za 2015. godinu, EU je pojačala svoje napore kako bi osigurala da svi njeni programi budu rodno osetljivi, ka ispunjavanju cilja EU da 85% programa doprinosi rodnoj ravnopravnosti. Nebrojnim obrazovnim i ekonomskim programima, EU je nastojala da obezbedi da žene imaju koristi i preduzela je neke pozitivne mere za rešavanje postojećih nejednakosti polova. Nažalost, sistemi EU za praćenje podataka takođe ne omogućavaju evidentiranje preciznih izdataka za programe koji su uključivali rodnu ravnopravnost.

Nekoliko drugih aktera, posebno SAD i države članice EU, takođe su pojačale svoje napore u pogledu rodne ravnopravnosti i rodno osetljivog planiranja programa, tražeći ili čak zahtevajući od dobavljača da u svoje programe uključe ciljeve rodne ravnopravnosti. Rogova je primetila:

Pogledajte primer drugih velikih donatora na Kosovu, poput Austrijske agencije za razvoj i Švedske agencije za međunarodni razvoj. Oni ... guraju druge koji nisu organizacije za ženska prava da primene rodnu dimenziju u svojim programima. Za mene je to ogromna promena, da vidim kako sada imamo organizacije koje nikada nisu radile na rodnoj ravnopravnosti i koje sada moraju da uključe ovu

dimenziju u svoje programe. Za mene je to velika promena i velika razlika.³⁵³

Štaviše, donatori poput Austrijske agencije za razvoj i EU prepoznali su stručnost koju imaju organizacije za prava žena, ugovarajući ih da podrže integrisanje rodne perspektive i daljih rodno transformišućih pristupa u svoje programe, kao i u programe svojih ugovarača. Ovo je imalo dodatnu vrednost institucionalizacije angažovanja grupa za ženska prava u razvojnim programima, kao što je predviđeno Rezolucijom 1325 i Rodnim akcionim planom EU II. Štaviše, finansijski su podržali često nedovoljno finansirane grupe za ženska prava, time im nadoknađujući njihovu stručnost.

EU, *UN Women*, Fondacija *Kvinna till Kvinna*, STAR *Network of World Learning* i strane vlade su finansijski podržale ženske organizacije tokom protekle dve dekade. Najveći pojedinačni fond za žene odmah posle rata na Kosovu bio je Inicijativa žena Kosova (KWI), UNHCR program koji finansira SAD za pomoć ženama pogođenih ratom.³⁵⁴ To je bilo po uzoru na slične projekte u Bosni i Hercegovini i Ruandi, rekla je aktivistkinja Ahmeti:

10 miliona dolara je dato ženskim organizacijama: Inicijativi žena Ruande i AWI u Avganistanu. Ko je potrošio taj novac? Bile su to međunarodne, a ne ženske organizacije. Otišlo je na kurseve šivenja, friziranja i kompjutere, niske plate, a ne na radna mesta.. Jer kada ste ekonomski nezavisni, vi ste slobodni.³⁵⁵

Aktivistkinje za prava žena su osetile da najveći deo novca odlazi međunarodnim organizacijama koje je UNHCR angažovao da pokrenu program, a ne kosovskim ženama. Ahmeti, između ostalog, kaže da je međunarodna zajednica težila da homogenizuje pomoć ženama, ne uzimajući u obzir različite potrebe žena, i bez priznavanja da Kosovo ima obrazovane i sposobne liderke.

Aktivistkinje su takođe zabrinute da su mali grantovi KWI za ženske organizacije, kao i brojni projekti na Kosovu koje su finansirali donatori, ohrabрили žene da preuzmu poslove poput šivenja i frizerskog zanata gde je minimalno tržište za njihove usluge i proizvode, te mali profit koji ne doprinosi značajno poboljšanju situacije siromaštva u kojoj se nalaze. I zaista, spoljna procena KWI-a, kao jednog od projekata koji treba da bude najveći generator prihoda za žene, otkrila je da „proporcija profitabilnih projekata klasifikovanih kao KWI projekti za stvaranje prihoda pada ispod 30%.”³⁵⁶ Kasnije je utvrđeno da samo neki od ovih biznisa još uvek postoje, iako su obezbeđena neka sredstva za žene i njihove porodice u posleratnom kontekstu.³⁵⁷ KWI finansiranje je ubrzo opalo sa \$400.000 u 2001. na manje od \$28,000 u 2004. godini. „Ovaj pad se poklopio sa smanjenjem drugih izvora finansiranja i nije izbalansirano povećanjem sredstava za NVO iz budžeta kosovskih vlasti”, prema UNDP-u.³⁵⁸

Sredstva su odmah posle rata smanjena i bilo je teško osigurati ih za žene. „Sve je manje i manje fondova za žene”, rekla je Maculja iz *UN Women* 2011. godine. Ostale, poput Čosaj-Mustafa, su rekly da zaštita prava žena nije bio prioritet za donatore u 2011. godini:

Civilno društvo stalno gubi finansijsku podršku. Sve je manje i manje fondova za žene. Sredstva za prava žena su na dnu prioriteta na donatorskim listama. Ako razgovarate sa donatorima, oni to ne smatraju važnim.³⁵⁹

Konkurisanje za fondove i promenljivi sistemi znače da su neke žene bile „uspešne” u prijavljivanju, dok druge nisu. Na pitanje, u 2011. godini, da li se sposobnost žena da konkurišu za sredstva vremenom promenila,³⁶⁰ Maculja je rekla:

Da, naravno. U odnosu na početak... Oblici i metodologije se menjaju. Sada svaka vlada ili donator

traže rezultate. Ranije je bilo drugačije. U našem slučaju, pokušale smo da izgradimo kapacitete slabijih organizacija, kao što su srpske i organizacije iz manjih gradova, obučavajući ih. Ipak, teško se dobijaju EU fondovi. Kažu da je to kao pisanje doktorske disertacije. Ne mislim da će donatori odgovoriti na potrebe i kapacitete žena, posebno manjih organizacija.³⁶¹

Razvijenije ženske organizacije su se prilagodile donatorskoj promeni klime i uspješnije su u prikupljanju sredstava, rekla je ona, ali finansiranje počinje polako da opada i postaje nedovoljno.

Situacija je počela da se menja poslednjih godina, a organizacije za ženska prava izveštavaju o povećanju finansiranja, pri čemu je srednji godišnji prihod porastao sa 1.630 evra u 2010. na 5.000 evra u 2018. godini.³⁶² Važan razvoj događaja bilo je osnivanje Kosovskog ženskog fonda od strane MŽK-a 2012. godine, koji je izričito nastojao da se pozabavi gore pomenutim smanjenjem sredstava dostupnih grupama za ženska prava i da osnaži grupe koje nisu mogle pristupiti većim sredstvima. Fond je dao prioritet finansiranju najugroženijih i marginalizovanih, uključujući grupe koje rade sa mladima, osobama različitih sposobnosti, seoskim ženama i žrtvama nasilja. Jedinstveni pristup Fonda povezao je finansiranje sa prilagođenim razvojem kapaciteta za organizacije u prikupljanju sredstava, pisanju predloga projekata, upravljanju organizacijama, transparentnom upravljanju finansijama i odnosima s javnošću, dajući nove veštine koje su organizacijama omogućile da obezbede finansiranje iz drugih izvora, uključujući Vladu. Između 2012. i 2019. godine, Fond je dodelio 197 grantova za 107 organizacija za ženska prava, što iznosi više od milion evra.³⁶³ Iako se nekoliko organizacija još uvek bori za opstanak, za njih postoje mogućnosti da pristupe finansiranju i podršci.

ZAKLJUČCI

Novi Šef Misije EULEKS-a, Gzavije Bu de Marnak, je obećao da će omogućiti da se Rezolucija 1325 sprovodi. Nadam se da će se nešto dogoditi. Da, EULEKS je tu da nadgleda kosovsku Vladu, ali mi smo tu da nadgledamo vas, EULEKS.

- Igbale Rogova, govor na godišnjici
Rezolucije 1325, 31. oktobar 2010.

„U kojoj meri mislite da je Rezolucija 1325 sprovedena na Kosovu u poslednjih deset godina?“. Ovo je pitanje koje smo postavile 2011. godine. Opšti konsenzus je u to vreme bio jasan: samo nekoliko institucija koje su odgovorne da sprovedu Rezoluciju 1325 su to obavile. „Ni stranci nisu sproveli Rezoluciju, a kamoli ljudi sa Kosova,“ rekla je aktivistkinja Beldizare Muharemi.

Iako međunarodne organizacije možda nisu uvek i same sprovodile Rezoluciju, njihovo prisustvo i ponekad pritisak, imali su pozitivan uticaj na kosovske institucije. „Društveno-političko okruženje na Kosovu sa svojim velikim međunarodnim prisustvom, u kombinaciji sa kosovskom željom da međunarodnim stanovnicima dokaže da smo sposobni kao država, bili su velika motivacija u primeni 1325“, rekao je bivši direktor policije, Seljimi. Šćipe Krasnići, bivša vršiteljka dužnosti šefa ARR, složila se da nisu stranci *per se*, već nade pridruživanju EU i UN, podstakle domaće institucije da preduzmu korake ka primeni Rezolucije.

Kosovski pravni okvir, generalno usklađen sa međunarodnim standardima, postavlja temelj za unapređenje

rodne ravnopravnosti u pravcu sprovođenja Rezolucije 1325. Ustav sadrži CEDAW odredbe, a sada i odredbe Istanbulske konvencije. Skupština je usvojila Krivični zakonik, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i Zakon o rodnoj ravnopravnosti, pružajući jednakost na svim nivoima donošenja odluka. Krivični zakonik je izmenjen i dopunjen da bi obuhvatio više oblika rodno zasnovanog nasilja, uključujući nasilje u porodici kao zasebno krivično delo. Žene koje su pretrpele nasilje tokom rata zakonski su priznate i sada primaju beneficije. Standardni operativni postupci poboljšali su međuinstitucionalnu koordinaciju u rešavanju slučajeva nasilja u porodici i trgovine ljudima. Afirmativne mere nastoje da povećaju udeo vlasništva žena nad imovinom, a neka državna tela su preduzela nekoliko, iako nedovoljno, napora da podrže ekonomsko osnaživanje žena.

Nasuprot ovim dostignućima, i dan danas, „primena predstavlja veći problem od donošenja zakona“, rekao je Kajtazi 2011. godine. Društvene norme, tradicija, loši ekonomski uslovi, nedovoljna budžetska sredstva i slabe institucije omogućavaju nastavak sistematskih izuzetaka od primene postojećeg zakonodavstva. Primera radi, i dalje je ograničen pristup žena imovini, postoji oklevanje da se prijave za nasledstvo i da se bore za starateljstvo nad detetom, nedovoljna je zaštita od nasilja u porodici i neadekvatan je pristup pravdi za počinjene zločine. Istrajnost nasilja u porodici, ekonomske nejednakosti između žena i muškaraca i kontinuirana nedovoljna zastupljenost žena u političkom odlučivanju na svim nivoima, dokazi su da se Rezolucija 1325 slabo sprovodi.

Na kraju, primena Rezolucije 1325 zahteva promenu mentaliteta ljudi i institucija. „Ovde poteškoće proizlaze iz mentaliteta prema kojem se muškarac uvek vidi kao dominantan, a profesije gde se koristi fizička sila se vide kao tipične muške profesije“, rekao je Seljimi. „Ovaj mentalitet postoji i u zapadnom svetu, ali oni se previše plaše da ga otvoreno pokažu“. Iako su se takvi stavovi počeli menjati deceniju kasnije, patrijarhat je i dalje predstavljao prepreku

ravnopravnom učešću žena u politici, snagama bezbednosti, adekvatnom bavljenju rodno zasnovanim nasiljem i bezbednosti žena, podrivajući tako primenu Rezolucije 1325.

Iako je postignut značajan napredak u primeni Rezolucije 1325, ostalo je još toga da se uradi, bila je ponavljana rečenica koja se čula 2020. godine. Rezime Savetnice za rodna pitanja, Tais Santa Kruz, bio je ilustrativan:

Agenda 1325 sve više dobija podršku međunarodne zajednice, kao i pojedinih zemalja, što se odrazilo na njenu sveukupnu primenu. ... Po mom mišljenju, potrebni su kontinuirani naponi da bi se postigla i obezbedila puna primena Rezolucije Saveta bezbednosti UN-a 1325 širom sveta, a Kosovo nije izuzetak. Uloženi su mnogi naponi različitih sektora društva da se unapredi njena primena, uključujući, na primer, brojna istraživanja i analize koje osvetljavaju izazove sa kojima se žene suočavaju u punoj realizaciji svojih prava i u primeni Agende Žene, mir i bezbednost i uspostavljeno je zakonodavstvo za rešavanje ovih pitanja. Međutim, tu je pitanje primene. Jer, uprkos svim studijama koje ukazuju na specifična područja u kojima su potrebni dodatni naponi, i bez obzira na sve zakone i politike za unapređenje ženskih prava koje su na snazi, nema stvarnih promena ukoliko na najvišim nivoima ne postoji posvećenost i politička volja da se ona ostvari. Iako je postignut napredak u ovoj oblasti, još je dug put.

„U Bugarskoj imamo poslovicu ‘Pet baka, a dete je bolesno’, što znači da nas je mnogo, ali bez odgovarajuće koordinacije i podele poslova neka pitanja mogu biti zanemarena“, rekla je bivša zaposlena na poziciji Lica zaduženog za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*), Teodora Krumova. „Tradicionalno se bake brinu o detetu, ali ako ih ima previše, to može biti kontraproduktivno. Neka od njih bi mogla pomisliti: ‘U redu, ostale četiri će se pobrinuti za

to". Nekoliko „baka“ na Kosovu, od UNMIK-a, preko EULEKS-a, od kosovskih institucija do KFOR-a ... možda je značilo da u nekim slučajevima niko nije preuzeo odgovornost za sprovođenje Rezolucije 1325. Ponekad, odgovornosti su se prebacivale tamo-amo kao „tuđi mandat“, dok je u drugim slučajevima postojalo neefikasno preklapanje i konkurencija oko toga ko „poseduje“ određene aktivnosti. Aktivistkinja kaže:

Koordinacija je uvek izazov ... Videla sam kada dobro funkcioniše, a kada ne. Bila je bolja saradnja između međunarodnih organizacija, Vlade i civilnog društva. Ovo vidim kao trend i promenio se nabolje. Mnogi ljudi su na [sprovođenje Rezolucije] gledali kao na zajednički projekat. Konkretno ... rad oko prava preživelih zaista je pokrenuo zajedničke napore svih: lokalnih vlasti, civilnog društva i međunarodnih aktera. Ništa se ne bi dogodilo bez te široke podrške. Takođe, promena Krivičnog zakonika i uvođenje nasilja u porodici kao krivičnog dela bio je primer zajedničkog napora gde su svi prikupili svoje resurse i uspeali da ih primene. ... Morate stvoriti kritičnu masu za promene i to je uspeo.

Takvi 'trouglovi saradnje' između međunarodnih aktera, civilnog društva i državnih institucija često su pominjani kao ključni faktor koji doprinosi promenama. Izgradnjom jakih saveza mogla bi se uspostaviti kritična masa sposobna da promeni čak i najukorijenjenije rodne norme, i na taj način doprinese primeni Rezolucije 1325. Primera radi, UNICEF je saradivao sa ženskim organizacijama i Vladom kako bi poboljšao pristup obrazovanju za žene i devojčice. UNFPA je radila sa ženskim organizacijama i institucijama u oblastima zaštite žrtava nasilja u porodici, reproduktivnog zdravlja i za obuke stručnjaka i stručnjakinja za zdravstvenu negu. UNIFEM (kasnije *UN Women*), UNDP i Policija UNMIK-a su sa aktivistkinjama za prava žena podržali policiju i bezbednosne snage u institucionalizovanju rodne ravnopravnosti, rekla je

Savetnica policije za rodna pitanja, Strusnajder: „Tražila sam blisku saradnju sa lokalnom ženskom mrežom i *UN Women* na Kosovu. Bez njih se ništa ne bi pomerilo napred ili održalo!“ Učešće više žena u donošenju zakona i bolje obuke senzibilisale su policiju i Kosovske bezbednosne snage za načela Rezolucije 1325. UNDP, ARR i MŽK saradivali su u ključnim istraživanjima o porodičnom nasilju u 2008. godini i, na osnovu toga, ujedinili su se sa različitim institucijama, akterima civilnog društva i donatorima, kako bi izradili zakone i strategije za suzbijanje nasilja, a zatim su dosledno pratili njihovu primenu tokom vremena. Iako još uvek ograničena, imovinska prava žena poboljšala su se zahvaljujući saradnji Agencije za rodnu ravnopravnost, grupa za ženska prava i raznih međunarodnih donatora.

Napredak je često usledio nakon zagovaračkih akcija žena, jer su međusobno vrlo povezani. „Mnoge stvari se ne primenjuju, ali mnogo toga se i radi, a većinu tog posla je preuzelo civilno društvo“, rekla je bivša Savetnica za rodna pitanja, Kler Hačinson 2007. godine. „Ne pomišljam ni na trenutak da je naša kancelarija napravila promenu u društvu na Kosovu. Mislim da je civilno društvo to koje je napravilo promenu“. „MŽK ostaje veoma dobar primer“, rekla je Krasnići. „Preuzele su slogan iz 1325 i on je postao vrlo popularan“. Deset godina kasnije, Tais Santa Kruz se složila: „Posebna zasluga pripada zagovaranju i konkretnim akcijama civilnog društva i ženskih organizacija koje su predvodile sve pomake u nekoliko oblasti“. Kao što je primetila Lina Ander:

Kosovo je primer kako su organizacije za prava žena iskoristile ovaj politički dokument. Imate široku mrežu aktivistkinja za prava žena, i to je bilo očigledno. Kada odete u neko selo i tamo ljudi govore o 1325, to znači da je došlo do široko rasprostranjenog obrazovanja i ogromne mobilizacije. ... Postoje hiljade rezolucija UN-a, ali razlog zašto je Rezolucija 1325 postala poznata i korisna je taj što su je koristile aktivistkinje. Kosovo je vrlo dobar primer zato što je postojala kritična masa

ženskih organizacija koje su koristile ovaj dokument i zagovarale promene. Kosovo je poseban slučaj.

Zaista, aktivistkinje za prava žena koristile su Rezoluciju prilikom zalaganja za zakonske amandmane, strategije za rodnu ravnopravnost, uspostavljanje Agencije za rodnu ravnopravnost na najvišem nivou, učešće žena u politici i učešće žena u pregovorima o političkom statusu Kosova sa Srbijom. Kada žene nisu bile uključene u pregovore, Ženska mirovna koalicija i Regionalni ženski lobi uticali su na to da se čuju ženski glasovi. Nakon njihovog opsežnog zagovaranja, do 2011. godine Edita Tahiri je predvodila kosovski tim u Dijalogu sa Srbijom, a Atifete Jahjaga je izabrana za predsednicu Republike. Ipak, čak i sa tako snažnim ženama na čelu i zalaganjima organizacija za ženska prava, glasovi i potrebe žena imali su izuzetno ograničenu zastupljenost u mirovnim pregovorima.

„To je ljudski faktor“, rekla je Maculja iz *UN Women*. „Kada imate pogrešnu osobu na pogrešnom mestu u pogrešno vreme, to vas mnogo košta“. Liderke su napravile razliku, konstantno su slušale. U početku, Lesli Abdela je podstakla učešće kosovskih žena u donošenju odluka UNMIK-a i OEBS-a; ambasador Čaduri, ambasador Žbogar, Papadopulu, Lunaček i von Kramon preduzeli su inicijative redovnog sastajanja sa liderkama; Behar Seljimi, Atifete Jahjaga, Hisni Šalja i Tahire Hadžoli su se zalagali za uključivanje rodnih pitanja i poboljšane sisteme u policiji; Besim M. Kajtazi, direktor Pravne kancelarije pri Kancelariji premijera, pažljivo je pregledao sve zakone: „Rodna perspektiva nije prioritet u našem društvu, ali je za mene to bilo veoma zanimljivo i osetio sam obavezu da sastavim ove pravne akte koji se odnose na ravnopravnost polova“, rekao je on.

Zaista, „često muškarci mogu biti najubedljiviji šampioni u rodnoj ravnopravnosti“, rekla je Lubrani, „pogotovo kada se udruže sa drugim muškarcima koji pomažu da se sruše barijere i da se objasni da mi ne govorimo o ženama koje su protiv muškaraca, nego o ravnopravnom položaju žena, što je

neophodno za poboljšanje celokupnog društva, uključujući i položaj muškaraca. Imamo dokaze da podržavanje rodne ravnopravnosti ubrzava razvoj svake zemlje", složila se Rogova. „Mi, žene, ne smemo same podsticati razgovor o rodnim pitanjima. Zbog toga saradujemo sa muškarcima. Ovo je donelo promene na Kosovu". Vođstvo žena i muškaraca može preskočiti glavne prepreke: nedostatak koordinacije, hijerarhiju birokratije i činjenicu da rodna ravnopravnost, tako jasno navedena u Rezoluciji i kosovskim zakonima, nije još potpuno internacionalizovana. Tais Santa Kruz je dodala:

S tim u vezi, najveći doprinos dale su same žene. Žene iz različitih sektora su se udružile kako bi primenile agendu koju je vrlo teško primeniti. Atifete Jahjaga nije bila samo prva predsednica Kosova, već je neprekidno radila na vizualizaciji seksualnog nasilja vezanog za sukobe i pružanju podrške preživelim; Edita Tahiri je bila glavna pregovaračica Kosova u briselskom Dijalogu od 2014. do 2017. godine i uspela je da obezbedi nekoliko sporazuma; Vafije Krasnići Gudman se obratila kosovskoj Skupštini i govorila o svom iskustvu silovanja; Vjosa Osmani je prva predsednica u kosovskoj Skupštini; Ljuljeta Aljiu tužila je kosovsku policiju zbog rodno zasnovane diskriminacije. Lista je beskraja !!

Priznanje ovih i drugih neopevanih junakinja koje su doprinele sprovođenju Rezolucije 1325 je važno i predstavlja jedan od razloga za pisanje ovih činjenica i priča. Rogova je izrazila zabrinutost zbog toga što su ženske priče i doprinosi prečesto zaboravljeni:

Generalni sekretar UN-a imao je posebnu kancelariju za rezoluciju 1325, a mi [aktivistkinje] smo učestvovala u njegovoj globalnoj studiji da bismo videle gde smo sada sa primenom Rezolucije 1325. Ipak, morala sam da se potrudim jer oni [autori studije] nisu prepoznali

obavljeni posao, posebno u ovom regionu, a ja sam tamo predstavljala čitav zapadni Balkan. Odbijali su da pomenu ono što je ovde bilo dobro. Pomenuli su samo UNIFEM. Tek nakon naše pretnje da ćemo podneti ostavku i nakon podrške drugih liderki u savetodavnoj grupi, poput Madlen Riz, priznali su i doprinos rada lokalnih aktivistkinja za prava žena u regionu.

Prepoznavanje rada organizacija i aktivistkinja za prava žena u doprinosu sprovođenju Rezolucije 1325 na Kosovu i u svetu je važno. Tamo gde Vlade dolaze i odlaze, donatorski fondovi rastu i opadaju, posvećene aktivistkinje za prava žena, organizacije i mreže ostaju među retkima koje prebrode oluju i nastavljaju da insistiraju na primeni Rezolucije. One 'udišu život' onome što je inače samo komad 'bezubog papira'. Prepoznavanje i dokumentovanje njihovih doprinosa, pričanje njihovih priča, naših priča, ne samo da omogućava aktivistkinjama da nastave, već omogućava i prekograničnu razmenu znanja o strategijama za bolju primenu Rezolucije, ka boljoj zaštiti i promociji ženskih prava u konfliktnim i postkonfliktnim društvima.

CITIRANI RADOVI

- Abdela, Lesli. „Muškarci sa misijom – bez žena“, 2. mart 2000.
- Agencija France-Presse, „Kosovo: zaposlen u UN-u optužen za seksualno uznemiravanje i trgovinu ljudima,“ 26. maj 2005.
- Amnesty International, Kosovo (Srbija i Crna Gora)
„Znači li to da imamo prava? - Zaštita ljudskih prava žena i devojčica koje su žrtve trgovine ljudima u svrhe prisilne prostitucije na Kosovu“ EUR 70/010/2004. 5. maj 2004.
- _____. „*Rane koje nam gore dušu - Kompenzacija za žrtve silovanja tokom rata na Kosovu, ali još uvek nema pravde*“. 2017. Dostupno na: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/7558/2017/en/>
- Ešton, Ketrin. *Pismo*. 2014. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20140129120425762.pdf>
- Baker, Jock i Hilde Haug, *Finalni izveštaj: Spoljna procena Inicijative žena Kosova*, Ženeva: Jedinica UNHCR-a za procenu i političku analizu, 2002.
- Balkan Insight. „Zaboravljene heroine rata na Kosovu“. 2013. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/sr/2013/12/18/zaboravljene-heroine-rata-na-kosovu-1/>
- Balkan Investigative Reporting Network (BIRN), „Izveštaj o zdravstvenom sistemu na Kosovu“ 2009. Priština
- BBC News, „UN trupe na Kosovu doprinose trgovini seksom“ 6. maj 2004. Dostupno na: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3686173.stm>.
- Bota Sot, „*Rrëfim Ekzkluziv i Gëzim Kastriotit, baba i Dianës, e vrarë nga bashkëshorti i saj*“ [“Ekskluzivna priča Gezim Kastriotija, oca Diane, koju je ubio suprug”] 19. maj 2011.
- Čaušević, Jasna i Stefan Liebing (ur.) za Društvo za ugrožene narode, Najviši nivo olava u primercima ljudske kose, “U očima UNMIK-a: 560 izbeglica Roma izloženo smrtonosnim teškim metalima od 1999. godine” decembar 2005.
- Centar za zaštitu žena i dece (CŽŽD), *Godišnjak 2003*, Priština: CŽŽD, 2004.
- _____. *Socijalna mapa o ženama na Kosovu: 1995-2000, Sociološko tumačenje*, Priština: CŽŽD, 2004.
- Centralna izborna komisija, „Izborni trendovi u Republici Kosovo 2009-2019“, 2021.
- Chinkin, C. “Žene, mir i bezbednost u međunarodnom pravu” u *Žene, mir i bezbednost i međunarodno pravo* (Hersch Lauterpacht Memorial Lectures, pp. 38-70). Kembridž: Cambridge University Press, 2022. Dostupno na: doi:10.1017/9781108692076.002
- Klark, Hovard. *Civil Resistance in Kosovo*, London: Pluto Press, 2000.
- Cohen, Roger. „Američki narednik dobio doživotnu kaznu zbog ubistva 11-godišnje devojčice sa Kosova“, The New York Times, 2. avgust 2000.

- Korin, Kris. "Postkonfliktna situacija na Kosovu" u *Ako ne sada, kada?*, 2001. Savet Evrope. Konvencija o borbi protiv trgovine ljudima. Varšava, 16. maj 2005.
- _____. *Intersekcionalna rodna analiza preduniverzitetskog obrazovanja*. 2020. Dostupno na: <https://rm.coe.int/raporti-gender-eng-final/1680a0b187>
- Daily News*, "Pakistanac osuđen za zlostavljanje maloletnica na Kosovu", 2. novembar 2005.
- De Hert, P. i Korenica, F. „Novi ustav Kosova i njegov odnos sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima: konstitucionalizacija 'bez' ratifikacije u postkonfliktnim društvima", *ZaöRV* 76(1), 2016. Dostupno na: http://www.zaoerv.de/76_2016/76_2016_1_a_143_166.pdf
- Di Lellio, Anna za UNDP, *Sigurnost u zajednici*, Priština: UNDP, 2009.
- Durance, John i Pauline Menthonnex Gacaferri (ur.) za UNDP, "Informator: Program Reintegracije ZKK-a," Kosovo: UNDP, jul 2011.
- Erlanger, Steven. "Najružniji Amerikanac", *New York Times Magazine*, 2. april 2000, Dostupno na: <http://www.nytimes.com/2000/04/02/magazine/the-ugliest-american.html?src=pm>
- Evropska mreža organizacija za praćenje izbora (ENEMO). „Izborna posmatračka misija, Izbori za Skupštinu Kosova 2010, završni izveštaj". 2011. Dostupno na: http://www.enemo.eu/press/ENEMO_final%20report_KOSOVO_EOM_2011.pdf
- EU, "Program 'Lepo Kosovo': Uputstva za opštine i odabir kriterijuma."
- _____. Savet Evropske unije. Zajednička akcija Saveta 2008/5928/CFSP Evropske unije. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008E0124>
- _____. Savet Evropske unije. Zajednička akcija Saveta 2008/124/CFSP o Evropskoj misiji vladavine zakona na Kosovu, EULEKS Kosovo.
- _____. Savet Evropske unije. Odluka 2014/349/CFSP od 12. juna 2014. o izmeni Zajedničke akcije 2008/124/CFSP o misiji Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:32014D0349>
- _____. Savet Evropske unije. Odluka (CFSP) 2018/856 od 8. juna 2018. o izmeni Zajedničke akcije 2008/124/CFSP o misiji Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu. 2018. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2018/856/oj>
- _____. Savet Evropske unije. "Sprovođenje Rezolucije SBUN 1325 u kontekstu EBOP-a ". Brisel: 29. septembar 2005.
- _____. Savet Evropske unije. " Sprovođenje Rezolucije SBUN 1325 ojačana SBUN 1820 u kontekstu EBOP-a". Brisel: 3. decembar 2008. Dostupno na: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15782-2008-REV-3/en/pdf>
- _____. Savet Evropske unije. "Sprovođenje Rezolucije SBUN o ženama, miru i bezbednosti u kontekstu misija i operacija ZBOP-a". Brisel: 6. mart 2012. Dostupno na: <https://www.lse.ac.uk/women-peace->

- security/assets/documents/NAPS-Vebsajt/6.Policy/2012-Implementation-of-UNSCRs-on-Women-Peace-and-Security-in-the-Context-of-ZBOP-Missions-and-Operations-CEU-2012.pdf
- _____. Savet Evropske unije. "Potpisan Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između Evropske unije i Kosova". 2015. Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/10/27/kosovo-eu-stabilisation-association-agreement/>.
- _____. Evropska komisija. "Akcioni plan EU o rodnoj ravnopravnosti III - Ambiciozni program za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u spoljnoj akciji EU ". SWD(2020) 284 konačan. Brisel: 25. novembar 2020. Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2184.
- _____. Evropska komisija. "Plan EU o rodnoj ravnopravnosti 2016-2020 II – Rodna ravnopravnost i osnaživanje žena: transformacija života devojaka i žena kroz spoljne odnose EU 2016-2020"
- _____. Evropska komisija. "Kosovo prema Rezoluciji SBUN 1244/99 Izveštaj o napretku za 2009.". 14. oktobar 2009.
- _____. Evropski parlament. "Evropska zajednička bezbednosna i odbrambena politika". Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.1.2.pdf
- _____. Evropski parlament. Rezolucija o pravima žena na Zapadnom Balkanu (2018/2710(RSP)). 2018. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/FEMM/DV/2019/01-23/1163876ENdraftmotionforRezolucijaWomensrightinWesternBalkans_EN.pdf
- EULEKS, Godišnji izveštaj o sudskim aktivnostima EULEKS-a za 2010. godinu, 2010, EULEKS.
- _____. Sudske presude, parnički postupci. Dostupno na: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/judgments/CV-Supreme-Court.php>
- _____. Sudske presude, krivični postupci, Vrhovni sud Kosova, Ap-Kz br. 106/2007, PnIKr 165/2009. Dostupno na: <http://www.EULEKS-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/SupremeC/SC%20Judgment%20-%20Vladimir%20Ukaj%20et%20al%20-%20E.pdf>
- _____. Sudske presude, krivični postupci, Vrhovni sud Kosova, Ap-Kz br 108/2010. 25. novembar, 2010. Dostupno na: tp://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/SupremeC/Idriz-Gashi-108-2010/%282010.11.25%29%20JUD%20Idriz%20GASHI%20%28SC%29.ENG_redacted.pdf
- _____. Sudske presude, krivični postupci, Vrhovni sud Kosova. Ap-Kz br. 128/2010
- _____. Sudske presude, krivični postupci, Vrhovni sud Kosova, AP.-Kz br. 192/2010. Dostupno na: <http://www.EULEKS-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal->

- proceedings/SupremeC/192-2010-
EnverHasani/%282010.10.05%29%20JUD%20-
%20Enver%20HASANI%20%28SC%29.ENG_redacted.pdf.
- _____. Izborna posmatračka misija. „Kosovo 2019: Finalni izveštaj“. 2019.
Dostupno na:
https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212456/Kosovo_early-legislative-elections_6-October-2019_final-report.pdf.
- _____. „Obrazac sa uputstvima o Misiji EULEKS“
- _____. Šef misije, govor na "Otvorenom danu: 10. godišnjica RSBUN 1325", 3. novembar 2010.
- _____. „Vreme je da kosovske žene naslede imovinu!“ 10. mart 2011.
- _____. Veb stranica. „Informacije o osoblju EULEKS-a“. Dostupno na:
<http://www.eulex-kosovo.eu/en/info/StaffInfo.php>
- _____. Veb stranica. „Izvršno odeljenje“. Dostupno na: <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,2>
- Fitamant, D. Serano za UNFPA, "Izveštaj procene o seksualnom nasilju na Kosovu," Albanija: 28. maj 1999.
- Freedom House, „Mapa slobode u svetu“ Kosovo: Freedom House, 2010.
- Đocaj, Šćipe. „Smrti majki izgubljene u sistemu“, *Pristina Insight*. 2020.
Dostupno na: <https://pristinainsight.com/maternal-deaths-lost-in-the-system-mag-2/>
- Human Rights Watch, *Nedelja terora u Drenici: Kršenja humanitarnog prava na Kosovu na Kosovu*, Sjedinjene Američke Države: februar 1999.
- _____. „Zatvaraju se romski kampovi kontaminirani olovom na Kosovu“, 9. decembar 2010. Dostupno na:
<http://www.hrw.org/news/2010/11/24/lead-contaminated-roma-camps-kosovo-shut-down>
- _____. „Razotkrivena grupna silovanja od strane Srba na Kosovu“, 20. mart 2000. Dostupno na: <http://www.hrw.org/news/2000/03/20/serb-gang-rapes-kosovo-exposed>.
- Hynes, Michelle i Barbara Lopes Cardozo, „Seksualno nasilje nad ženama u izbegličkom okruženju,“ *Journal of Women's Health and Gender-based Medicine*, 9, br. 8, 2000, str. 819-824.
- Demokratski institut za razvoj (D4D), *Dekonstrukcija izbornih trendova 2000-2010*, Priština: D4D, 2011.
- IOL News, „Službenik UN optužen za zlostavljanje deteta“, 3. februar 2005.
Dostupno na: <http://www.iol.co.za/news/world/un-official-held-over-alleged-child-abuse-1.233105>
- IOM, „Politika rodne ravnopravnosti 2015 - 2019“. Dostupno na:
<https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/2018-07/C-106-INF-8-Rev.1-IOM-Gender-Equality-Policy-2015-2019.pdf>
- _____. „Socio-ekonomski i demografski profili bivših boraca OVK koje je registrovao IOM“, Izdanje 1. Priština: IOM, januar 2000.
- KCRS. *Istorija je i njena priča: Istorija žena u civilnom društvu na Kosovu 1980-2004*, Priština: KCRS, 2008.

- _____. *Indeks bezbednosti žena 2010: Izveštaj o Kosovu*, Priština: KCRS, 2011.
- Khakee, Anna i Nicolas Florquin, „Kosovo i vatreno oružje: Početna procena malog i lakog naoružanja na Kosovu“, Specijalni izveštaj, Ženeva: UNDP anketa o vatrenom oružju, 2003.
- Koha Net. "Gratë deputete: Diskriminim, asnjë grua ambasadore" [„Žene poslanice: Diskriminisanje, nijedna žena za ambasadora“], 11.novembar 2011.
- _____. "Veteranet ne greve nese nuk zbatohet ligji i premtuar nga Thaqi" [„Veterani u štrajku ako se ne sprovede zakon koji je obećao Tači“], 15. novembar 2011.
- Kvinna till Kvinna, „Nezaboravna svedočenja na sudu za preživle žene“. 2015. Dostupno na: <http://vipa.kvinnatillkvinna.se/regioner/balkan/unforgettable-testimonies-at-court-for-women-survivors>.
- MŽK, Mesto za stolom: *Doprinosi žena procesu izgradnje mira na Kosovu i očekivanja od istog*. MŽK: Priština, 2021. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/a-seat-at-the-table/>.
- _____. *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, Priština, 2016. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/access-to-healthcare-in-kosovo/>.
- _____. „Aktivistkinje zahtevaju učešće žena u kosovskim razgovorima“ MŽK, 2013. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/activists-demand-womens-quos-participation-in-kosovo-talks/>.
- _____. *Godišnji izveštaj 2007*. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/category/publications/annual-reports/>.
- _____. *Eksplotorno istraživanje o razmerama rodno zasnovanog nasilja na Kosovu i njegovom uticaju na reproduktivno zdravlje žena*, Priština: MŽK, 2008. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20130120165614663.pdf>.
- _____. *Od zakona do akcije: Praćenje institucionalnog odgovora na rodno zasnovano nasilje na Kosovu*. Priština: MŽK, 2021. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/from-laws-to-action-2/>.
- _____. *Rodna analiza Kosova*. Priština: MŽK, 2018. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/womens-network.pdf>
- _____. Pismo specijalnog predstavnika UNMIK-a, generalnom sekretaru, „Incident u selu Mala Kruša, Kosovo dana 25. maja 2006.“ 26. maj 2006.
- _____. *Praćenje sprovođenja Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1325 na Kosovu*, Priština, Kosovo, 2009. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/monitoring-implementation-of-united-nations-security-council-Rezolucija-1325-in-kosova-2nd-edition/>
- _____. *Više od 'reči na papiru'? Odgovor delitelja pravde na nasilje u porodici na Kosovu*. Priština: MŽK, 2009. Dostupno na:

- <https://womensnetwork.org/publications/more-than-words-on-paper-the-response-of-justice-providers-to-domestic-violence-in-kosovo/>
- _____. *Nema više izgovora: Analiza stavova, učestalosti i institucionalnih odgovora na nasilje u porodici na Kosovu*. Priština: MŽK, 2015. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20151124105025622.pdf>
- _____. *„Pandemija ne poznaje rod“?*. Priština: MŽK, 2020. Dostupno na: https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2020/12/MŽK-The-pandemic-knows-no-gender_-ENG-1.pdf
- _____. *Bezbednost počinje kod kuće*. Priština: MŽK, 2008. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/security-begins-at-home-research-to-inform-the-first-national-strategy-and-action-plan-against-domestic-violence-in-kosovo/>
- _____. *Gde je novac za ženska prava: Trendovi finansiranja na Zapadnom Balkanu*. Fondacija Kvinna till Kvinna Foundation, 2020. Na: <https://womensnetwork.org/publications/wheres-the-money-for-womens-rights/>
- _____. Alterhabitus, *Gde je novac za ženska prava? Studija slučaja na Kosovu*. Priština: MŽK, 2013. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20140617134906241.pdf>
- _____. IŽK i Tim UN na Kosovu, *Glas žena*, Priština: 2004.
- Kosovska inicijativa za stabilnost (IKS), dokument politike, „Put u EU: Oblast razvoja zasnovana na mogućnosti“, Priština: IKS, 2011.
- Kusari-Ljilja, Mimoza. Govor. Sastanak kosovskog lobija za rodnu ravnopravnost „Žene i lokalni izbori“. Priština, februar 2021.
- Udruženje advokata Norma, *Istraživanje i praćenje sprovođenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti*, Priština: Norma, 2011.
- Merriam Webster onlajn rečnik. „Fabule“. Dostupno na: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/fables>.
- Mertus, Julie. „Kada je učešće žena važno: Žensko učešće u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju“ Seton Hall Law Review, Vol. 38:1297, 2008.
- NATO, Vojno-tehnički sporazum, 9. jun 1999. Dostupno na: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm>
- _____. „NATO imenuje norveškog diplomatu za specijalnog predstavnika za žene, mir i bezbednost“. 2012. Dostupno na: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_89583.htm
- _____. KFOR Veb sajt. „KFOR održao Dan rodne perspektive 2017“. Dostupno na: <https://jfcnaples.nato.int/kfor/media-center/archive/news/2017/kfor-held-gender-perspective-day-2017>
- _____. Redakcija vesti. „Poboljšanje rodne svesti u KFOR-u“, 17. maj 2011. Dostupno na: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_74396.htm
- OHCHR, *Izveštaj civilnog društva o ljudskim pravima na Kosovu 2019*. 2020. Dostupno na: https://www.ohchr.org/Documents/Press/kosovo_cso_2019_human_rights_report_en.pdf

- _____. „Strateški plan upravljanja visokog komesara 2010-2011“. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/Documents/Press/SMP2010-2011.pdf>
- OEBS misija na Kosovo. *Istraživanje o dobrobiti i bezbednosti žena na Kosovu*. Priština: OEBS, 2019. Dostupno na: <https://www.OEBS.org/files/f/documents/d/c/439781.pdf>
- _____. Odeljenje za ljudska prava i zajednice, „Sudjenja za ratne zločine na Kosovu: Procena deset godina kasnije 1999-2009“, maj 2010. Dostupno na: <http://www.OEBS.org/kosovo/68569>
- _____. i Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu (MRSZ), „Odgovor na incidente nasilja u porodici: Priručnik za službenike socijalnih usluga“, Priština: januar 2006.
- Osmani, Vjosa. Govor. Nacionalni demokratski institut. Konferencija „Nedelja žena 2020“.
- Prodžer, Met za BBC, „Toksični kamp ogorčio kosovske Rome“ 13. jun 2005. Dostupno na: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4080048.stm>
- Ćosaj-Mustafa, Ariana, za KIPRED, *Jačanje ženskog građanstva u kontekstu izgradnje države*, Priština: KIPRED, 2010.
- Raka, Ljulj. *Nacionalni izveštaj o zdravstvenim istraživanjima za Kosovo* (pod UNSCR 1244), Priština: 2009.
- Republika Kosovo, Skupština Kosova, Ustav Republike Kosovo
- _____. Zakon br. 02/L-2 o statusu i pravima porodica heroja, invalida, veterana i članova OVK i porodica civilnih žrtava rata
- _____. Zakon br. 03/L-002 Krivični zakonik Kosova
- _____. Zakon br. 03/L-04 o Kosovskim bezbednosnim snagama
- _____. Zakon br. 03/L-045 o Ministarstvu bezbednosnih snaga Kosova
- _____. Zakon br. 03/L-052 o Specijalnom tužilaštvu Republike Kosovo.
- _____. Zakon br. 03/L-053 o nadležnosti, odabiru i raspodeli predmeta EULEKS sudija i tužilaca na Kosovu
- _____. Zakon br. 03/L-122 o službi u inostranstvu Republike Kosovo
- _____. Zakon br. 03/L-142 o javnom redu i miru
- _____. Zakon br. 03/L-143 o oružju
- _____. Zakon br. 03/L-182 o zaštiti od nasilja u porodici
- _____. Zakon br. 04/L-054 o statusu i pravima porodica heroja, invalida, veterana, članova OVK i porodica civilnih žrtava rata
- _____. Zakon br. 04/L-261 o ratnim veteranima Oslobođilačke vojske Kosova
- _____. Zakon br. 04/L-172 o izmenama i dopunama Zakona br. 04/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika oslobođilačke vojske kosova, žrtvama seksualnog nasilja za vreme rata, civilnim žrtvama i njihovim porodicama 2014. Dostupno na: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2793>
- _____. Zakon br. 05/L-020 o rodnoj ravnopravnosti na Kosovu. Dostupno na: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=10923>
- _____. Zakon br. 05/L-053 o Specijalizovanim većima i Specijalizovano tužilaštvu u Skupštini Kosova
- _____. Zakon br. 2004/2 o rodnoj ravnopravnosti na Kosovu. Dostupno na: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=10923>

- _____. Zakon br. 2004/4 o zdravstvu
- _____. Zakon br. 2004/32 o porodici
- _____. Vlada. „Nacrt strategije bezbednosti Kosova 2021-2025“, 2020. Dostupno na: <https://konsultimet.rks-gov.net/viewConsult.php?ConsultationID=40992>
- _____. Ministarstvo odbrane i BSK. „Politika o ljudskim pravima i rodnom paritetu u Ministarstvu odbrane i Bezbednosnim snagama Kosova“. 2019.
- _____. Ministarstvo obrazovanja i nauke. Kosovska agencija za statistiku. *Statistika obrazovanja na Kosovu 2019/2020*, 2020, Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5637/education-201902020-ang.pdf>
- _____. Ministarstvo finansija. *Anketa o radnoj snazi Q3 2020*. 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5859/lfs-q3-2020.pdf>
- _____. Ministarstvo finansija. Kosovska agencija za statistiku. „Statistika socijalne zaštite Q3 2020“. 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5862/social-welfare-statistics-q3-2020.pdf>.
- _____. Ministarstvo finansija. Kosovska agencija za statistiku. *Žene i muškarci na Kosovu 2018-2019*. 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5800/grat%C3%AB-dhe-burrat-n%C3%AB-kosov%C3%AB-2018-2019.pdf>.
- _____. Ministarstvo finansija, rada i transfera. Kosovska agencija za statistiku. „Statistika smrti 2020“. 2021. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/6641/death-statistics-2020.pdf>.
- _____. Ministarstvo zdravlja, Strateški plan zdravlja majke, zdravlja dece i reproduktivnog zdravlja 2019-2021“.
- _____. Ministarstvo unutrašnjih poslova, „Nacionalna strategija i akcioni plan protiv trgovine ljudskim bićima 2011-2014“. 2011.
- _____. Ministarstvo BSK. „Bezbednosna strategija“. 2010.
- _____. Ministarstvo BSK i BSK, „Politika ljudskih prava i rodnoj ravnopravnosti u MBSK i BSK “.
- _____. Ministarstvo BSK i BSK. „Politika o ljudskim pravima i rodnoj ravnopravnosti u MBSK i BSK“. 2011.
- _____. Ministarstvo rada i socijalne zaštite. „Delokrug Odeljenja za porodice palih boraca, ratnih vojnih invalida i porodice civilnih žrtava“. Priština: 2010.
- _____. Kancelarija premijera. ARR. „Program o rodnoj ravnopravnosti 2020-2024“. 2020. Dostupno na: <https://abgj.rks-gov.net/assets/cms/uploads/files/AGE%20Kosovo%20Program%20for%20Gender%20Equality%202020-2024.pdf>
- _____. Kancelarija premijera. ARR. „Nacionalni akcioni plan 2013-2015“, 2014.
- _____. Kancelarija premijera. Kosovska agencija za statistiku. *Uzroci smrti na Kosovu, 2012. i 2013*. Priština: 2015. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/1797/causes-of-death-in-kosovo-2012-2013.pdf>
- _____. Kancelarija premijera. Kosovska agencija za statistiku. „Procena stanovništva Kosova 2011“. 2013. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/2129/estimation-of-kosovo-population-2011.pdf>

- _____. Kancelarija premijera. Kosovska agencija za statistiku. *Žene i muškarci na Kosovu 2016-2017*. 2018. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/4582/women-and-man-2016-2017.pdf>
- _____. Kancelarija premijera, Kancelarija za dobro upravljanje, ljudska prava, jednake mogućnosti i rodna pitanja, *Izveštaj o sprovođenju Strategije i Akcionog plana o Ljudskim pravima u Republici Kosova (2009-2011)*, Priština: Kancelarija dobrog upravljanja, 2011.
- _____. SKK. *Anketa o radnoj snazi na Kosovu*. Priština: SKK, 2009.
- _____. SKK. *Stopa nezaposlenosti*. Priština: SKK, 2008.
- _____. SKK. *Žene i muškarci*, Priština: SKK, 2009.
- _____. Institucija Ombudsmana. Veb sajt. "Godišnji izveštaji". Dostupno na: <https://www.oik-rks.org/en/reports/annual-reports/>
- _____. Specijalizovana veća i Specijalno tužilaštvo. Veb sajt. Dostupno na: <https://www.scp-ks.org/en>
- _____. Vrhovni sud Kosova. Veb sajt. Dostupno na: <https://supreme.gjyqesori-rks.org/miresevini-ne-gjykatën-supreme/judges/?lang=en>
- Rogova, Igbale. „Umrežavanje: Ključ do izgradnje mira i organizovanja bolje budućnosti”, govor na Međunarodnoj ženskoj konferenciji feminističke Mirovne organizacije CFD-a, 22-24.maj 2003, Cirihi, Švajcarska. Dostupno na: http://www.cfd-ch.org/womanoevres/wmo_ws_ref_rogova.html
- _____. Govor. 15. godišnjica ARR. 2020. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/a-discussion-about-the-importance-of-economic-empowerment-in-preventing-violence-against-women/>
- Save the Children, „Seksualno eksploatacija i zlostreba dece od strane humanitarnih radnika i mirovnih snaga”, sažetak praktične politike, decembar 2009.
- Šepard, L. „Moć i autoritet u izradi Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija”. *International Studies Quarterly*. 2008. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2478.2008.00506.x>
- Singhatej, Piter Džozef. „Uloga regionalnih organizacija u održavanju međunarodnog mira i bezbednosti”.
- Trigestad, T. L. „Trik ili poslastica? UN i sprovođenje Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti o ženama, miru i bezbednosti”. *Global Governance*. 2009. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1163/19426720-01504011>
- UN, Rimski statut
- _____. „Transformacija našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030”. Dostupno na: <https://CORs.un.org/2030agenda>
- _____. Bečka konvencija o diplomatskim odnosima iz 1961. godine.
- _____. Odeljenje za poslove razoružanja, „Koordinacione akcije za mala oružja: Politika Ujedinjenih nacija”, 1998.
- _____. Odeljenje UN za javno informisanje, „Konferencija za štampu o misiji SB za pronalazjenje činjenica u Beogradu i Prištini” 24. april 2007. Dostupno na: <http://reliefweb.int/node/231508>

- Sastanak ekspertske grupe za međunarodne migracije i razvoj, Odeljenje za stanovništvo, Odeljenje za ekonomska i socijalna pitanja, Sekretarijat Ujedinjenih nacija u Njujorku 6-8. jula 2005.
- ____ Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije od 1991. godine (MSKJ). Godišnji izveštaj 2017. Dostupno na:
https://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_2017_en.pdf
- ____ MKSJ. „Ocena i izveštaj sudije Karmela Ađusa, predsednika Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju, dostavljen Savetu bezbednosti u skladu sa paragrafom 6 rezolucije Saveta bezbednosti 1534 (2004)”. 2017. Dostupno na:
<https://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/CompletionStrategy/171129-completion-strategy-report-icty.pdf>
- ____ MKSJ. Obrazac za informisanje o slučaju. „Vlastimir Đorđević”. IT-05-87/1.
- ____ MKSJ. „Inovativne procedure”. Dostupno na:
<http://www.icty.org/sid/10313>.
- ____ MKSJ. „Pregled presude”, Hag, 23. februar 2011. Dostupno na:
http://www.icty.org/x/cases/djordjevic/tjug/en/110223_summary.pdf.
- ____ MKSJ. *Tužilac protiv Milutinovića i ostalih* Slučaj br. IT-05-87-T. 26. Februar 2009. izdanje 3 [785]. Dostupno na:
<https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/tjug/en/jud090226-e3of4.pdf>
- ____ MKSJ. *Tužilac protiv Šainovića i ostalih* Slučaj br. IT-05-87-A. 23. januar 2014. Dostupno na:
<https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/acjug/en/140123.pdf>
- ____ MKSJ. *Tužilac protiv Vlastimira Đorđević.a* Slučaj br. IT-05-87/1-A. 27. januar 2014. Dostupno na:
<https://www.icty.org/x/cases/djordjevic/acjug/en/140127.pdf>.
- ____ MKSJ. „Ažuriran Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju”. Septembar 2009. Dostupno na:
http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
- ____ MKSJ. Veb sajt. „Outreach program”.
- ____ MKSJ. Veb sajt. „Prethodni tužioc”. Dostupno na:
<https://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/former-prosecutors>
- ____ News Centre. „Žene od vitalnog značaja za mir u postkonfliktnim zonama”, Savet bezbednosti.
- ____ Sekretarijat. „Bilten Generalnog sekretara: Fokus tačke Odeljenja za žene u Sekretarijatu”. ST/SGB/2008/12. 1. august 2008.
- ____ Generalni sekretar. „Primedbe o sastanku Saveta bezbednosti o Ženama, miru i bezbednosti”. Njujork, 19. jun 2008.

- _____. Generalni sekretar. „Izveštaj Generalnog sekretara o Misiji privremene administracije Ujedinjenih nacija na Kosovu“. S/2009/149. 17. mart 2009.
- _____. Generalni sekretar. „Izveštaj generalnog sekretara o Misiji privremene administracije Ujedinjenih nacija na Kosovu“. S/2009/497. 30. septembar 2009.
- _____. Savet bezbednosti. „Zajednički izveštaj br. 2 Žene mir i bezbednost“. 1 oktobar 2010.
- _____. Savet bezbednosti. Pismo datirano 7. oktobra 2005, od strane Generalnog sekretara, upućeno predsedniku Saveta bezbednosti S/2005/63. 7. oktobar 2005. Dostupno na: <http://www.ico-kos.org/pdf/KaiEidereport.pdf>
- _____. Savet bezbednosti. Pismo od 26. marta 2007, od Generalnog sekretara upućeno predsedniku Saveta bezbednosti: Dodatak sveobuhvatnom predlogu za rešenje statusa Kosova S/2007/168/Add.1, 26. mart 2007.
- _____. Savet bezbednosti. „Izveštaj o Misiji Saveta bezbednosti na Kosovu i Beogradu, Savezna Republika Jugoslavija“ S2002/1376. 19. decembar 2002. Na: <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20S2002%201376.pdf>
- _____. Savet bezbednosti. Rezolucija 1244.
- _____. Savet bezbednosti. Rezolucija 1325. 2000. Na: [https://www.undocs.org/en/S/RES/1325\(2000\)](https://www.undocs.org/en/S/RES/1325(2000))
- _____. Savet bezbednosti. UNSCR 2467. 23. april 2019.
- _____. Savet bezbednosti. „Žene i mir i bezbednost: Izveštaj generalnog sekretara“. S/2010/173. 6 April 2010.
- UN Women, „Repozitorij politika, strategija i akcionih planova za integraciju roda u okviru sistema Ujedinjenih nacija koji su razvile UN Women“. 2015.
- _____. *Osnivanje i jačanje Udruženja žena policije: Slučaj Udruženja žena u Policiji Kosova*. Priština: UN Women, 2015. Dostupno na: https://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/kosovo/awkp_english_preview.pdf?la=en&vs=2340.
- _____. Veb stranica. „Mlade žene sa Kosova su osnažene da se pridruže politici“. 2019. Dostupno na: <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2019/07/young-women-from-kosovo-are-empowered-to-join-politics>.
- UNDP. *Istraživanje malokalibarskog i lakog oružja na Kosovu, 2012-2016*. Beograd: SEESAC, 2019. Dostupno na: https://www.seesac.org/f/docs/SALW-Surveys/web_Kosovo_SALW-Survey_ENG.pdf.
- _____. *Izveštaj o ljudskom napretku na Kosovu: Razvoj građana: Izazovi i izbori*. 2004.
- _____. *Cena mira: Finansiranje rodne ravnopravnosti u postkonfliktnoj rekonstrukciji*. Njujork: UNDP, 2010. Dostupno na:

- <https://www.undp.org/publications/price-peace-financing-gender-equality-post-conflict-reconstruction>.
- _____. „UNDP Strategija rodne ravnopravnosti 2018-2021“. Njujork: UNDP, 2019. Dostupno na: <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/womens-empowerment/undp-gender-equality-strategy-2018-2021.html>.
- _____. Veb sajt. "Public Pulse: Rezime projekta". Dostupno na: <https://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/projects/public-pulse0.html>.
- UNFPA. „Rodno zasnovano nasilje na Kosovu: studija slučaja“. UNFPA, januar 2005.
- _____. Kosovo (pod Rezolucijom 1244). *Izveštaj o evaluaciji programa, 2013-2018*. 2019.
- _____. Izveštaj o silovanju Kosovo/UN. „Populacioni fond UN izveštava o silovanjima, otmicama među kosovskim izbeglicama“ 26. mart 2000.
- UNICEF. *Analiza o situaciji dece i žena na Kosovu*. Priština: UNICEF, 2017. Dostupno na: https://www.unicef.org/kosovoprogramme/media/211/file/Raporti_unicef_ENG.pdf.
- _____. „Nemačka na dlanu“. 2. mart 2010.
- _____. „UNICEF Akcioni plan za rodnu ravnopravnost 2018-2021“. Dostupno na: <https://www.unicef.org/kosovoprogramme/reports/gender-equality>.
- _____. UNFPA, i WHO. "Poboljšanje zdravlja žena i dece na Kosovu". Kosovo: 2007-2010.
- UNHCR. „Politika rodne ravnopravnosti“. 2011. Dostupno na: https://www2.ohchr.org/english/issues/women/docs/genderequalitypolicy_september2011.pdf.
- _____. "Pravne smernice UNCHR-a za procenu međunarodne zaštite potreba pojedinaca na Kosovu," 9. novembar 2009.
- UNIFEM. *Uključivanje rodne perspektive: Pregled*. UNIFEM, 2002.
- UNMIK. „Borba protiv trgovine ljudima na Kosovu: Strategija i zalaganje“. UNMIK, maj 2004.
- _____. „Kampanja o svesti HIV/AIDS na Kosovu. UN TV. Program br. 877. 3. novembar 2003.
- _____. Saopštenje za štampu. „SPGS objavljuje nalaze početne istrage o događajima u Maloj Kruši, 25. maja 2006.“. UNMIK/PR/1561. 7. jun 2006.
- _____. Saopštenje za štampu, „Generalni sekretar UN imenuje Stephen Curtis kao komesara Policije UNMIK-a“. UNMIK/PR/1582. 15. septembar 2006.
- _____. Uredba br. 2000/39. o opštinskim izborima na Kosovu. 2000.
- _____. Uredba br. 2000/47 o statusu, privilegijama i imunitetima KFOR-a i UNMIK-a i njihovog osoblja na Kosovu. UNMIK/REG/2000/47. 2000.
- _____. Uredba br. 2001/4. o zabrani trgovine ljudima na Kosovu. 2001.
- _____. Uredba br. 2003/12 o zaštiti od nasilja u porodici. 2003.
- _____. Uredba br. 2003/25. o privremenom krivičnom zakonu Kosova. 2003.
- _____. Uredba br. 2004/12. o izborima za skupštinu Kosovu. 2004.
- _____. Izveštaj Generalnom sekretaru. 26. jun 2003.

- _____. Izveštaj Generalnom sekretaru. 20. novembar 2006.
- _____. Izveštaj Generalnom sekretaru. 12. avgust 2011.
- _____. „UNMIK: Stvaranje radnog mesta na kome mogu da napreduju i žene i muškarci. 2019. Dostupno na: <https://unmik.unmissions.org/unmik-creating-workplace-where-both-women-men-can-thrive>.
- Džafaj, J. i A. Nrecaj. *Të drejtat pronësore dhe trashëgimore të grave [Imovinska i nasledna prava žena]*. Priština: CLARD, 2017. Dostupno na: <https://advocacy-center.org/wp-content/uploads/2018/09/Te-drejtat-pronesore-dhe-trashegimore-te-grave.pdf>.
- Zeri. "Veteranët te pakenqaur me ligjir" [„Veterani nezadovoljni zakonom“]. 22. jul 2011.

PRILOZI

Prilog 1. Napredak u indikatorima koje je predložio Generalni sekretar UN-a

MŽK je koristila predloge indikatora Generalnog sekretara UN-a da proceni u kojoj meri je Rezolucija 1325 sprovedena na Kosovu. Ovaj prilog rezimira naše nalaze. Prva i druga kolona odgovaraju predloženim indikatorima Generalnog sekretara UN-a. Za ostale kolone, ŽMK je napravila svoj sistem ocenjivanja. „Ukupna ocena“ je ukupan obim u kojem je Rezolucija 1325 sprovedena na Kosovu do 2011, gde:

0 = nije sprovedena

1 = delimično sprovedena

2 = u potpunosti sprovedena

DK = ne znam ili nedovoljno informacija

NA = više nije primenjiv (npr. indikator je bio relevantan samo za neposredni postkonfliktni period)

Treća kolona daje ove ocene za 2011. godinu, a četvrta kolona od 2020. Peta kolona ukazuje na to da li je postignut napredak (+), nije došlo do promene (=) ili je nazadovanje (-) u primeni Rezolucije 1325 na Kosovu, ukupno od 2000. i u poslednjoj deceniji, od 2011. godine, zabeleženo kao relevantno.

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
PREVENCIJA						
I. Sprečavanje svih oblika nasilja nad ženama, naročito seksualnog i rodno zasnovanog nasilja						
1a	Rasprostranjenost seksualnog nasilja	1	1	+ od 2000; = od 2011.	Seksualno nasilje se pretežno koristi za vojne/političke svrhe, uključujući ponavljanje napada nad istim žrtvama. Situacija se poboljšala od rata, ali ne nužno kao rezultat Rezolucije 1325.	Ratno seksualno nasilje nije postojalo u ovom periodu, ali seksualno nasilje se nastavlja. Prevalencu je teško proceniti s obzirom na oklevanje da se govori o toj vrsti nasilja.
1b	Obrasci seksualnog nasilja u konfliktnim i postkonfliktnim situacijama	1	1	+ od 2000; = od 2011.	Bilo je pozitivnih pomaka u policiji i sudstvu, uključujući nove politike i obuke. Međutim, oni nisu u potpunosti sprovedeni i nekažnjivost i dalje postoji, posebno za strance koji imaju diplomatski imunitet.	Videti iznad. Manje dokaza o seksualnom nasilju od strane međunarodnih aktera, ali dostupne informacije su ograničene.
II. Postojanje operativnih rodno osetljivih sistema za praćenje, prijavljivanje i odgovor na kršenje prava žena i devojčica tokom sukoba, primirja, mirovnih pregovora i nakon sukoba						
2	Mera u kojoj mirovne snage UN-a i specijalne političke misije	1	2	+	Oko 54% UNMIK-ovih periodičnih izveštaja Generalnom	97% izveštaja uključivalo je pitanja vezana za rod, mada

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
	obuhvataju informacije o povredama ljudskih prava žena i devojčica u svom periodičnom izveštavanju Savetu bezbednosti				sekretaru obuhvata informacije o kršenju prava žena i devojčica. Polovina izveštaja nije govorila o ovom pitanju. Nijedan od UNMIK-ovih izveštaja nije obuhvatio učešće žena u različitim oblastima.	rodna perspektiva nije sistematski integrisana u sve izveštaje.
3a	Mera do koje su kršenja prava žena i devojčica prijavljivana, procesuirana i istražena od strane tela koja se bave ljudskim pravima	DK	DK	DK	Nedovoljno dobri sistemi prikupljanja podataka tela koja se bave ljudskim pravima učinili su nemogućim ispitivanje rodno razvrstanih podataka o vrstama prijavljenih, procesuiranih i istraženih slučajeva.	Tela koja se bave ljudskim pravima započela su prikupljanje podataka razvrstanih po polu. Međutim, i dalje je teško proceniti broj prijavljenih i istraženih slučajeva, s obzirom na postojeće sisteme upravljanja podacima.
3b	Broj i procenat učešća žena u organima upravljanja nacionalnih tela za ljudska prava	0	1	= od 2000; + od 2011.	Muškarci su bili na čelu svih ovih institucija od njihovog osnivanja na Kosovu.	Nekoliko žena je bilo na rukovodećim pozicijama, iako je bilo teško doći do preciznih podataka.
III. Međunarodni, nacionalni i ne-državni akteri bezbednosti reaguju i pozvani su na odgovornost u situacijama kršenja prava žena i devojčica, u skladu sa međunarodnim standardima						

Br.	Indikator	Oцена 2011.	Oцена 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
4	Procenat prijavljenih slučajeva seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja navodno počinjenih od strane uniformisanih, civilnih mirovnih snaga i/ili humanitarnih radnika od ukupnog broja prijavljenih slučajeva.	DK	DK	DK, ali možda +	Računanje procenta je teško zbog nedovoljno podataka. Međutim, informacije koje postoje ukazuju na to da su se takvi slučajevi dogodili i da se nedovoljno reagovalo zbog diplomatskog imuniteta.	I dalje minimalna transparentnost u slučajevima seksualnog iskorišćavanja otežava računanje procenta. Ipak, UNMIK je preduzeo mere u dva slučaja (100%).
5a	Obim koji odmerava do koje mere su ljudska prava žena i devojčica uvrštena u direktive šefova vojnih i policijskih organa mirovnih misija.	1	2	+	Policija UNMIK-a, KFOR i EULEKS izgleda da su bili spori u uvođenju ovih direktiva, ali se ovo poboljšalo vremenom.	Iako se direktive nisu mogle pregledati, generalno je u tom pogledu uspostavljeno nekoliko politika i strategija.
5b	Obim koji odmerava do koje mere su ljudska prava žena i devojčica uvrštena u dokumenta koja se odnose na nacionalnu bezbednost.	1	1	+ od 2000; = od 2011.	Kosovska policija i KBS su uvele mere. Strategija za nacionalnu bezbednost, koja je još uvek u izradi, mogla je da stavi jači fokus na ljudska prava žena i devojčica.	Policija i KBS su uveli dodatne mere. Međutim, Strategija za bezbednost ne odražava na odgovarajući način bezbednosne potrebe žena.
IV. Odredbe koje se odnose na specifične potrebe i pitanja žena i devojčica su uključene u sisteme ranog upozorenja i mehanizme za sprečavanje sukoba, a njihovo sprovođenje se prati						
6	Broj i vrsta akcija preduzetih od	0	0	=	U vezi sa Kosovom, Savet	U vezi sa Kosovom, Savet

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
	strane Saveta bezbednosti u vezi sa Rezolucijom 1325				bezbednosti nije preduzeo nijednu poznatu akciju.	bezbednosti nije preduzeo nijednu poznatu akciju.
7	Procenat učešća žena u izvršnim pozicijama relevantnih regionalnih i podregionalnih organizacija uključenih u sprečavanje sukoba.	1	1	+	Žene nisu dovoljno zastupljene u Evropskom parlamentu, EK, NATO i OEBS. Samo jedna žena na rukovodećem položaju unutar ovih organizacija predstavljala je potrebe žena na Kosovu.	Žene su bolje zastupljene nego ranije, ali i dalje nedovoljno.
UČEŠĆE						
V. Uključivanje žena i ženskih interesa u procese odlučivanja u vezi sa sprečavanjem, rukovođenjem i rešavanjem sukoba						
8	Procenat mirovnih sporazuma sa posebnim odredbama za poboljšanje bezbednosti i statusa žena i devojčica.	0	0	=	Možda jer RSBUN 1244 prethodi Rezoluciji 1325, žene se u njoj ne pominju.	Nijedan mirovni sporazum na Kosovu nije sadržao odredbe za poboljšanje bezbednosti i statusa žena i devojčica.
VI. Povećana zastupljenost i suvislo učešće žena u Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim misijama u vezi sa mirom i bezbednosti						
9	Učešće žena na visokim položajima u oblasti Misije UN-a.	1	1	+	Više žena na visokim položajima na Kosovu, ali još uvek nisu dovoljno zastupljene.	Više žena na rukovodećim pozicijama (40%), ali još uvek nije jednako. Poziciju SPGS nikada nije zauzimala žena.

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
10	Procenat lokalnih misija sa visoko rangiranim stručnjakinjama / stručnjacima za rodna pitanja.	1	2	+	Napredak sa Visokom savetnicom za rodna pitanja UNDP-a. Kvalitativno posmatrajući, čini se da su se stručnjaci i stručnjakinje za rodna pitanja namučili unutar misija kako bi se uključile rodne teme.	Sve relevantne misije sada imaju savetnike / savetnice i/ili stručnjake / stručnjakinje za rodna pitanja.
VII. Povećana zastupljenost i suvislo učešće žena u formalnim i neformalnim mirovnim pregovorima i procesima izgradnje mira						
11a	Učešće ženu u posredovanju i pregovorima, kao i unutar tehničkog osoblja u formalnim mirovnim pregovorima.	1	1	+ od 2000; = od 2011.	UNMIK i lideri Kosova na početku nisu uspeali da uključe žene. Napredak je postavljanje Edite Tahiri da vodi trenutni Dijalog sa Srbijom, ali žene nisu konsultovane o prioritetima do sada.	Edita Tahiri je nastavila da vodi Dijalog sa Srbijom do 2017. godine. Od 2011. do 2017. žene su činile 16% članova radne grupe. Glasovi žena su nedovoljno zastupljeni u temama o kojima se govorilo.
11b	Učešće žena u zvaničnom posmatračkom statusu, na početku i na kraju mirovnih pregovora.	0	0	=	Nikada nije postojalo.	Nikada nije postojalo.
VIII. Povećana zastupljenost i suvislo učešće žena u nacionalnim i lokalnim upravama, kao građanki, izabраних zvaničnica i donositeljki odluka						

Br.	Indikator	Oцена 2011.	Oцена 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
12a	Učešće žena u parlamentima i na ministarskim pozicijama.	1	1	+	Ograničen napredak jer je više žena izabrano i imenovano (35% u 2007. godini) na mesta gde se donose odluke. Žene još uvek nisu dovoljno zastupljene na opštinskom nivou.	Poboljšano političko učešće žena u parlamentu; povećao se broj žena izabranih bez kvote (67% u 2019. godini), kao i žena na ministarskim pozicijama (na 15%). Međutim, žene su i dalje nedovoljno zastupljene.
12b	Učešće žena u izborima, unutar biračkog tela i kao kandidatkinja.	DK	0	=	MŽK nije mogla da obezbedi podatke iz OEBS-a i Kosovske centralne izborne komisije. Na skupštinskim izborima 2010. godine, 34% kandidata su bile žene. Žene čine 38% glasača.	Na skupštinskim izborima 2019. godine 32% kandidata bile su žene. Žene su činile 38% biračkog tela. Slično tokom vremena.
IX. Povećana zastupljenost žena i ženskih organizacija u aktivnostima za sprečavanje, upravljanje, rešavanje i odgovor na sukobe i kršenja ljudskih prava žena i devojčica						
13	Obim do kojeg se misije Saveta bezbednosti bave specifičnim temama koje se odnose na žene i devojčice u smislu opisa poslova i izveštavanja Misije.	0	0	=	Misije Saveta bezbednosti nisu dale prioritet sastancima sa ženama. Tri od četiri pregledana izveštaja posmatračkih misija Saveta bezbednosti koje posećuju Kosovo,	U ovom periodu nije bilo poznatih dodatnih misija Saveta bezbednosti.

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
					nisu pomenuli ni žene ni devojke.	
ZAŠTITA						
X. Bezbednost, fizičko i mentalno zdravlje žena i devojčica i njihova ekonomska sigurnost su obezbeđeni i poštuju se njihova ljudska prava						
14	Indeks fizičke bezbednosti žena i devojčica.	DK	1	+	Nije sprovedeno reprezentativno, kvantitativno istraživanje.	Ne postoje podaci o različitim percepcijama žena o bezbednosti, prema lokaciji i dobu dana, ili mogućnosti da učestvuju u javnom životu i drugim aktivnostima.
XI. Politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava žena i devojčica su zaštićena i osnažena nacionalnim zakonima u skladu sa međunarodnim standardima						
15	Obim do koje mere nacionalni zakoni štite ljudska prava žena i devojčica su u skladu sa međunarodnim standardima.	1	1	+	Osnivanje nacionalnog zakonodavstva koje štiti žene i devojčice, u skladu sa međunarodnim standardima, jedan je od najvećih uspeha na postkonfliktnom Kosovu. Ipak, sistematski izuzeci prilikom primene postojećih zakona postoje. Sprovođenje je još	Iako je zakonodavstvo prvenstveno u skladu sa međunarodnim standardima, i dalje postoje mogućnosti za poboljšanje, posebno u vezi sa Istanbulskom konvencijom. Primena ostaje problem.

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
					uvek problematično.	
XII. Postojanje operativnih mehanizama i struktura za osnaživanje fizičke bezbednosti i sigurnosti za žene i devojke						
16	Nivo zastupljenosti žena u pravosudnom, bezbednosnom i diplomatskom sektoru.	1	1	+ pravosuđe i diplomatski sektor; - Bezbednosni sektor.	Napori za privlačenje žena doveli su do povećanja broja žena na raznim nivoima sektora pravde i bezbednosti. Međutim, žene još uvek nisu predstavljene u svim sektorima, posebno ne na mestima odlučivanja. Učešće žena u diplomatskom sektoru je veoma ograničeno jer su žene veoma retko imenovane na ove pozicije.	Povećan je procenat žena u pravosuđu i službama u inostranstvu. Procenat žena u sektoru bezbednosti se smanjio. Sve u svemu, žene su i dalje nedovoljno zastupljene na svim, posebno na rukovodećim pozicijama.
17	Postojanje nacionalnih mehanizama za kontrolu ilegalnog malog i lakog naoružanja.	1	2	+	Zakon postoji. Međutim, nacionalni nivo prikupljanja i čuvanja podataka se mora poboljšati. Oružje je još uvek rasprostranjeno i korišćeno za nasilje u porodici.	Nacionalna agencija za koordinaciju i evidencija postoje. Poboljšana su istraživanja i čuvanje podataka.
XIII. Žene i devojke u riziku imaju pristup uslugama podrške za život						
18	Procenat benefita od privremenog	DK	NA	DK	Nije poznato da su takvi programi	Nije relevantno jer više nije

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
	zapošljavanja u kontekstu ranih ekonomskih programa obnove za žene i devojčice.				postojali na Kosovu.	period „ranog ekonomskog oporavka“. Postoje i drugi ekonomski programi za podršku ženama.
XIV. Poboľšan pristup pravdi za žene ĉija su prava prekršena						
19	Procenat sluĉajeva seksualnog i rodno zasnovanog nasilja nad ženama i devojĉicama koji je prijavljen, istražen i osuđen.	DK	DK	DK	Nedostatak nacionalnog sistema za prikupljanje podataka gde su sluĉajevi razvrstani po polu znaĉio je da ovaj indikator nije mogao biti izmeren.	Kosovu još uvek nedostaje sistem prikupljanja podataka koji omogućava praćenje sluĉajeva unutar pravosudnog sistema.
20	Ĉasovi obuke po glavi stanovnika za donositelje odluka u sektorima bezbednosti i pravde za postupanje u sluĉajevima seksualnog i rodno zasnovanog nasilja.	1	1	+	Obuka za meĉunarodne institucije sa bezbednosnim odgovornostima izgleda da je bila <i>ad hoc</i> . Kosovska policija i KBS su institucionalizovale obuku. Sistem pravde je nedavno obezbedio program obuke zasnovan na potrebama.	Sve meĉunarodne institucije povećale su broj i raznolikost obaveznih obuka. Ponekad je prisustvovalo rukovodeće osoblje. Kosovske bezbednosne institucije zahtevaju obuku. Pravosudni sektor ima specijalizovanu obuku, ali ona nije obavezna za sve.
PODRŠKA I OPORAVAK						

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
XV. Specifične potrebe reproduktivnog zdravlja žena i devojčica su ispunjene u konfliktnim i postkonfliktnim situacijama						
21a	Stopa smrtnosti majki; promene u kvalitetu dostupnih usluga; faktori koji sprečavaju pristup.	1	1	+ u 2011; = u 2020.	Netačni podaci; neke usluge su bolje nego neposredno nakon rata, ali još uvek nedovoljne. Seoskim i neudatim ženama posebno nije omogućen pristup zbog udaljenosti, nedovoljno finansijskih sredstava i ponekad kulturnih normi.	Kosovu i dalje nedostaju tačni podaci. Žene se suočavaju sa sličnim izazovima u pristupu zdravstvenim uslugama, posebno u ruralnim oblastima i tamo gde su porodilišta zatvorena.
21b	Podaci o školovanju razvrstani po polu.	1	1	+	Čini se da se opšte školovanje žena znatno povećalo od 2002. godine. Devojčicama iz ruralnih sredina, kao i Romkinjama, Aškalijkama, Egipćankama i Gorankama još uvek nije omogućen jednak pristup.	Devojčice i devojke sada ostvaruju jednak upis na svim nivoima obrazovanja. Romkinje, Aškalijke, Egipćanke i Goranke i dalje nemaju jednak pristup.
XVI. Potrebe žena i devojčica, posebno ugroženih grupa (interno raseljena lica, žrtve seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, bivše borkinje, izbeglice, povratnice) su obezbeđene kroz programe podrške, ranog i ekonomskog oporavka						
22a	Proporcija budžeta za indikatore koji se odnose na pitanja rodne	DK	DK	DK	Nema podataka.	Podaci i dalje nisu dostupni, s obzirom na slabu primenu rodno

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
	ravnopravnosti u okvirima strateškog planiranja.					odgovornog budžetiranja.
22b	Proporcija budžeta o ciljevima koji se odnose na pitanja rodne ravnopravnosti u okvirima strateškog planiranja.	DK	DK	DK	Nema podataka	Podaci i dalje nedostupni, s obzirom na slabo sprovođenje rodno odgovornog budžetiranja.
23a	Proporcija ukupno odobrenih sredstava za organizacije civilnog društva koje rade na pitanjima rodne ravnopravnosti.	DK	DK	DK	Nema podataka	Akteri još uvek ne vode rodno razvrstane podatke. Iako podaci nisu dostupni, neke pozitivne pomake su prijavile organizacije civilnog društva koje se bave pravima žena.
23b	Proporcija ukupno odobrenih sredstava za temu rodne ravnopravnosti upućenih organizacijama civilnog društva.	DK	DK	DK	Nema podataka	Pogledati iznad.
24a	Proporcija odobrenih multi donatorskih sredstava korišćenih za temu rodne ravnopravnosti.	DK	DK	DK	Nema podataka	Konkretno za Kosovo teško je dobiti tačne podatke.
24b	Proporcija ukupnog utroška	DK	DK	DK	Nema podataka	Ne postoji konsolidovana

Br.	Indikator	Ocena 2011.	Ocena 2020.	Napredak / nazadak	Objašnjenje 2011.	Objašnjenje 2020.
	iz UN sistema korišćenog za podršku temi rodne ravnopravnosti.					baza podataka koja omogućava tačno praćenje, uključujući Kosovo. Projekti fokusirani isključivo na rodnu ravnopravnost mogu se pratiti, ali finansiranje programa koji uključuju i tu temu ne može.
XVII. Postkonfliktne institucije i procesi tranzicione pravde, pomirenja i rekonstrukcije poštuju načelo rodne ravnopravnosti						
25	Komisije za istinu i pomirenje obuhvataju odredbe za koje uzimaju u obzir prava i učešće žena i devojčica.	1	1	+	Nedovoljno krivično gonjenje zločina nad ženama na Kosovu; unapređena zaštita svedoka, ali žene osećaju da je to još uvek nedovoljno.	Takve zvanične komisije nisu postojale. Žene su organizovale alternativni ženski sud.
XVIII. Razoružanje, demobilizacija i reintegracija i programi reformisanja sektora bezbednosti imaju u vidu specifične bezbednosne i druge potrebe akterki bezbednosti, bivših borkinja i žena i devojčica u vezi sa oružanim grupama						
26a	Procenat benefita od programa odštete koje su dobile žene i devojčice.	0	0	=	Nije bilo odštete ni za koga.	Još uvek nije bilo odštete ni za koga.
26b	Procenat benefita od programa DDR koje su dobile žene i devojčice.	DK	1	+	Podaci razvrstani po polu nisu dostupni, mada su neke žene imale koristi od ovih programa.	U 2020. godini 8% korisnika bile su žene.

Prilog 2. Metodologija

Predloženi indikatori Generalnog sekretara za praćenje i primenu Rezolucije 1325 bili su okosnica istraživanja (vidi Prilog 1), jer su doprineli formulaciji svih istraživačkih pitanja, kao i protokola za intervju i izbore prilikom sakupljanja podataka. Istraživačice i istraživači su intervjuisali predstavnike i predstavnice raznih institucija, odabranih na osnovu njihove odgovornosti za sprovođenje Rezolucije ili zbog njihovog znanja o sprovođenju iste (vidi Prilog 3). Istraživačice su saradivale u transkriptu, prevodu na engleski jezik, analizi podataka, proverili početnih nalaza pred naredne razgovore. Takođe su izvukle intervju iz 2007. i 2009. godine, iz vremena prethodnog MŽK monitoringa, kako bi identifikovale promene u sprovođenju Rezolucije tokom vremena.

Istraživačice su pripremile nacrt poglavlja na osnovu četiri „stuba“ koje je predložio Generalni sekretar UN-a: *prevencija, učešće, zaštita, podrška i oporavak*. Pisanje je uključivalo iterativni proces: novim razgovorima se proveravaju stariji nalazi, a statistički podaci se dodaju. Komunikacija je bila transnacionalna, jer su istraživačice pisale, uređivale i korigovale sa različitih lokacija.

Kada je urednica sela da sve to spoji, nešto nije bilo u redu. Poglavlja su se ponavljala, a indikatori preklapali. Indikatori su izgledali 'zategnuto' i gušili su bogatstvo ličnih priča učesnica i učesnika. Urednica je pripremila prvi nacrt uz pomoć, uvid i moralnu podršku Ane Di Lelio, profesorke međunarodnih odnosa u *New School* i Njujorškom univerzitetu. U međuvremenu, učesnice i učesnici istraživanja su pregledali izvode i citate, nudeći povratne informacije.

Za drugo izdanje, nove priče su ugrađene u postojeću publikaciju „1325: Činjenice i priče“, fokusirajući se na bilo kakve promene u odnosu na prvo izdanje. Ponekad je to činilo poglavlja predugim, s obzirom na suštinski novi sadržaj, te je tim kreirao nekoliko novih potpoglavlja kako bi se olakšalo

čitanje i bolje ilustrovale promene koje su se dogodile između 2011. i 2020. godine. Sve priče ostale su povezane sa indikatorima Generalnog sekretara UN-a. Nacrt je dostavljen nekim učesnicama istraživanja na pregled pre finalizacije.

Tokom pregleda oba izdanja, neke učesnice i učesnici su napisali čitave pasuse dodatnih informacija za koje su želeli da budu uključeni i/ili su predložili promenu istorije dokumentovane u prvom izdanju. Ograničenja u prostoru i sam kontekst značili su da unošenje dodatnih informacija nije uvek bilo moguće, iako je istraživački tim pokušao da ispravi sve činjenične greške. Tim je izbegao da menja istoriju već objavljenu 2011. godine, jer je to pomoglo da se ilustruju promene koje su se desile tokom vremena.

Pisanje dvadesetogodišnje istorije nije lak poduhvat. Uz letnji odmor, institucionalnu birokratiju, zabrnutost za prevod, COVID-19 pandemiju tokom 2020. godine, ovo zaista nije bio lak poduhvat. Institucionalna evidencija je siromašna i podaci nedostaju. Iako su autorke proveravale sve nalaze nastojeći da minimiziraju greške, one možda ipak postoje i zbog toga se autorke izvinjavaju. Takođe, istraživački tim priznaje da su se nove promene dogodile od kraja ove dvadesetogodišnje priče, ali one su bile izvan vremenskog okvira i stoga nisu ovde uključene.

Ova knjiga je nastala pre svega zahvaljujući istraživačicama/istraživačima i autorkama/autorima koji su nekoliko meseci svog vremena dobrovoljno izdvojili za istraživanje i pisanje oba izdanja. Ovom istraživanju je takođe doprineo *Austrian Development and Cooperation* 2011. i 2020. godine. Nalazi u ovom drugom izdanju izvučeni su iz intervjua obavljenih uz podršku *UN Women* 2020. godine za publikaciju MŽK-a „Mesto za stolom“, kada su učesnice istraživanja pristale da se njihovi intervjui koriste za obe publikacije. Fondacija *Kvinna till Kvinna* je pružila podršku za finalne revizije teksta, prevođenje i uređivanje drugog izdanja.

Prilog 3. Učesnice i učesnici istraživanja

Sledeća tabela navodi učesnice i učesnike istraživanja iz 2007, 2009. i 2011. godine. U slučajevima kada su tokom vremena imali više pozicija, njihova najnovija pozicija je navedena prva.

#	Ime	Pozicija	Institucija
1.	Aljbert Avdiu	Šef sekretarijata	Sudski savet Kosova
2.	Arbena Kuriu	Programska službenica	OHCHR
3.	Ariana Ćosaj-Mustafa	Pravna savetnica/ Bivša Nacionalna savetnica za žene i decu	Kancelarija predsednika Republike Kosovo / OEBS
4.	Arjeta Redžaj	Politička savetnica/ Bivša direktorka	Kancelarija Šefice za Dijalog sa Srbijom Edite Tahiri / Centar za rodnu obuku i studije
5.	Bajram Pajaziti	Direktor	Odeljenje za porodice palih boraca i ratne invalide, Ministarstvo za rad i socijalno staranje
6.	Behar Seljimi	Poslanik u Skupštini / Bivši Generalni direktor	PDK / Policija Kosova
7.	Bekim Ajdini	Službenik za javno informisanje	IOM

#	Ime	Pozicija	Institucija
8.	Beldizare Muharemi	Direktorka	Ženska organizacija „Otvorena vrata“
9.	Besim M. Kajtazi	Direktor Pravne	Kancelarija predsednika Republike Kosovo
10.	Bridžit Holzner, Violeta Redža, Irina Gudelijevic	Savetnica za rodna pitanja, Kancelarija za ljudska prava i rodna pitanja, portparolka	EULEKS
11.	Kristos Teodoropoulos		UNHCR
12.	Kler Hačinson	Bivša Savetnica za rodna pitanja	Kancelarija za rodna pitanja, UNMIK
13.	Doina Bologna, Visare Mujko Nimani	Šefica operacija, Nacionalna programska službenica	UNFPA
14.	Donika Kadaj	Poslanica u Skupštini	AAK
15.	Edita Tahiri	Šefica tehničkog Dijaloga sa Srbijom, potpredsednica Vlade	Republika Kosovo
16.	Eljife Krasnići	Akivistkinja	
17.	Elizabet Šljaher	Savetnica za rodna pitanja	KFOR
18.	Enver Peci	Predsedavajući	Sudski savez Kosova
19.	Fahri Sadriu	Šef G9 / Bivši zaposleni na poziciji Lica zaduženog za rodnu ravnopravnost	KBS/ Zaštitni korpus Kosova

#	Ime	Pozicija	Institucija
20.	Fljora Maculja	Odgovorna službenica	<i>UN Women</i>
21.	Frode Mauring	Bivši Šef	UNDP
22.	Habit Hajredini	Direktor	Kancelarija za dobro upravljanje, jednake mogućnosti i rodna pitanja, Kancelarija predsednika Vlade
23.	Haljime Morina	Koordinatorica	Jedinica za ljudska prava, Ministarstvo kosovskih bezbednosnih snaga
24.	Hisni Šalja	Koordinator za ljudska prava	Kosovska policija
25.	Igbale Rogova	Izvršna direktorka	MŽK
26.	Džin Vakam	Šef	Tim za ponašanje i disciplinu, UNMIK
27.	Džoselin Talbot	Savetnica za rodna pitanja	UNDP
28.	Lina Ander	Lokalna predstavnica	Fondacija <i>Kvinna till Kvinna</i>
29.	Ljorik Pustina		ICO
30.	Lućano Kalestini, Aferdita Spahiu, Laura Frađakomo		UNICEF
31.	Ljuljeta Domaniku	Savetnica za rodna pitanja	Institucija ombudsmana
32.	Ljuljeta Vunići	Izvršna direktorka	KCRS
33.	Merita Haljitaj	Direktorka	<i>One to One</i>
34.	Mehdi Geci		ARR (2007)
35.		Odeljenje za finansije	Ministarstvo zdravlja

#	Ime	Pozicija	Institucija
36.	Muharem Džemajli	Šef	Organizacija veterana Oslobođilačke vojske Kosova
37.	Nagip Skenderi		Ministarstvo spoljnih poslova
38.	Naime Šerifi	Predsednica odbora	Koalicija ženskih skloništa
39.	Nazlije Balja	Koordinatorica	Inicijativa za sigurnost i bezbednost žena, UNDP
40.	Nerma Jelačić	Portparolka	MKSJ
41.	Nora Ahmetaj	Direktorka	Centar za istraživanje i objavljivanje dokumentacije
42.	Osnat Lubrani	Lokalna predstavica	UNDP
43.	Paulin Menton	Specijalistkinja programa	UNDP
44.	Filip Tiso	Spoljni poslovi	Kancelarija SPGS UNMIK
45.	Sebahate Pacoli Krasnići	Šefica	
46.	Sevdije Ahmeti	Akivistkinja	
47.	Šafet Sula, Šaban Šalja	General, poručnik	Kancelarija za pitanja nasleđa Kosovskog zaštitnog korpusa, Ministarstvo za rad i socijalno staranje
48.	Špresa Aguši	Direktorka	MOŽRAE
49.	Špresa Mulići	Službenica za podizanje svesti javnosti	Jedinica za posebno savetodavstvo, Kancelarija direktora, Odeljenje za sigurnost i javnu bezbednost, OEBS Misija na Kosovu
50.	Ščipec Krasnići	v.d. šefa	ARR, Kancelarija predsednika Vlade
51.	Šukrije Gaši	Direktorka	Partneri Kosovo

#	Ime	Pozicija	Institucija
52.	Sirpa Rautio	Bivša šefica	Kancelarija za ljudska prava i rodna pitanja, EULEKS
53.	Skender Sula	Šef	SZO
54.	Snežana Karadžić	Direktorka	Komiteet žena za zaštitu ljudskih prava
55.	Tahire Hadžoli	Poručnica	Kosovska policija
56.	Tanja Kasl	Službenica za javno informisanje	UNMIK
57.	Teuta Sahatćija	Poslanica u skupštini	Demokratski savez Kosova (LDK)
58.	Teodora Krumova	Službenica za ljudska prava	OHCHR
59.	Tili Strusnajder	Savetnica za rodna pitanja	UNMIK policija
60.	Valjbona Saljihu	Direktorka	Udruženje advokata Norma
61.	Vepore Šehu	Izvršna direktorka	Medica Kosova
62.	Visare Gorani Gaši	Programska službenica	Demokratsko upravljanje i ljudska prava, Ambasada Švedske
63.	Violjeta (Krasnići) Redža		Institucija ombudsman
Ostali izvori koji su želeli da ostanu anonimni			

Učesnice i učesnici istraživanja u 2020. godini su bili:

#	Ime	Položaj	Institucija
1.	Aida Derguti	Aktivistkinja	
2.	Ariana Ćosaj Mustafa	Predsedavajuća Odbora	MŽK
3.	Bekim Bljakaj	Izvršni direktor	Fond za humanitarno pravo

#	Ime	Položaj	Institucija
4.	Besim M. Kajtazi	Direktor Odeljenja za pravna pitanja i međunarodne odnose	Kancelarija predsednika Republike Kosovo
5.	Biljana Nastovska	Savetnica za rodna pitanja	Misija OEBS-a na Kosovu
6.	<i>Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)</i>		
7.	Kjara Taljani	Savetnica za rodna pitanja	EULEKS Kosovo
8.	Edi Gusia	Izvršna direktorka	ARR
9.	Edita Tahiri	Bivša glavna pregovaračica u Dijalogu Kosova i Srbije	Republika Kosovo
10.	Elizabet Šlajher	Šefica	GENAD, KFOR
11.	Eljvanda Gojani	Koordinatorica	Koalicija K10
12.	Feride Rušiti	Izvršna direktorka	KCRŽT
13.	Fitore Beriša	Administrativna asistentkinja	GENAD, KFOR
14.	Habit Hajredini	Šefica	Kancelarija za dobro upravljanje, jednake mogućnosti i rodna pitanja, Kancelarija premijera
15.	Haljime Morina	Šefica	Jedinica za ljudska prava i rodnu ravnopravnost, BSK
16.	Hisni Šalja	Šef	Tim za interne istrage i proveru, Generalna direkcija, Kosovska policija

#	Ime	Položaj	Institucija
17.	Igbale Rogova	Izvršna direktorka	MŽK
18.	Haviera Tais Santa Kruz	Savetnica za rodna pitanja	UNMIK
19.	Joanne Naughton	Zamenica	GENAD, KFOR
20.	Ljuljeta Demoli	Izvršna direktorka	KCRS
21.	Magbulje Eljezi	Šefica	Udruženje babica Kosova
22.	Marta Gazideda	Menadžerka/ zamenica koordinatora programa	Portfolio upravljanja i izgradnje mira, UNDP
23.	Mimoza Kusari	Poslanica	
24.	Minire Begaj	Šefica	Komisija za verifikaciju i priznavanje statusa žrtava seksualnog nasilja
25.	Nevenka Rikalo	Izvršna direktorka	Ruka Ruci
26.	Nora Ahmetaj	Nezavisna konsultantkinja za tranzicionu pravdu	
27.	Resmije Rahmani	Osnivačica	OPDMK
28.	Rej Šarl Kuejar	Savetnica za rodna pitanja	SPEU
29.	Rina Đana	Službenica na projekta	UNDP
30.	Roska Vrgova	Viša politička službenica	Misija OEBS-a na Kosovu
31.	Špresa Aguši	Izvršna direktorka	MOŽRAE
32.	Tahire Hadžolli	Majorka, načelnica	Sektor za usluge i administraciju obuke, Kosovska policija

#	Ime	Položaj	Institucija
33.	Tijana Simić Lavali	Izvršna direktorka	<i>Žensko Pravo</i>
34.	Veprore Šehu	Izvršna direktorka	Medica Kosova
35.	Vesna Stajić	Izvršna direktorka	UDZ Naš Dom
36.	Vjosa Osmani	Vršilac dužnosti predsednika	Republika Kosovo
37.	Vljora Tuzi Nuši	Šefica kancelarije	<i>UN Women</i>

Prilog 4. Rezolucija Saveta bezbednosti 1325 o ženama, miru i bezbednosti

Savet bezbednosti je usvojio Rezoluciju 1325 jednoglasno, 31. oktobra 2000, godine. Rezolucija 1325 je prva rezolucija Saveta bezbednosti koja specifično dotiče uticaj rata na žene i doprinos žena u rešavanju konflikata i održavanju mira.

Savet bezbednosti,

Pozivajući se na Rezolucije 1261 (1999) od 25. avgusta 1999, 1265 (1999) od septembra 1999, 1296 (2000) od aprila 2000. i 1314 (2000) od avgusta 2000, kao i na relevantne izjave njegovog predsednika uključujući i izjavu predsednika novinarima povodom dana Ujedinjenih nacija posvećenog pravima žena i međunarodnom miru, 8. marta 2000. (SC/6816),

Pozivajući se na obaveze Pekinške deklaracije i Platforme delovanja (A/52/231), kao i sve obaveze sadržane u konačnom dokumentu 23. posebne sednice Generalne skupštine Ujedinjenih nacija pod nazivom „Žene 2000: jednakost polova, razvoj i mir u 21. veku“ (A/S-23/10 Rev.1), a posebno na deo koji se tiče žena i oružanih sukoba,

Imajući u vidu namenu i principe Povelje Ujedinjenih nacija, te osnovnu odgovornost Saveta bezbednosti

prema Povelji u održanju međunarodnog mira i sigurnosti,

Izražavajući zabrinutost da civili, posebno žene i deca, čine većinu onih koji su negativno pogođeni vojnim sukobom, uključujući izbeglice i interno raseljena lica, kao i činjenicu da su oni u sve većoj meri meta strana u sukobu i vojnih elemenata, te prepoznajući posledice koje ovo ima na trajni mir i pomirenje,

Reafirmišući važnost uloge žena u sprečavanju i rešavanju konflikata i u izgradnji mira, naglašavajući važnost njihove jednake participacije i punog uključenja u sve napore na održanju i promociji mira i sigurnosti, kao i potrebu povećanja njihove uloge u donošenju odluka koje se tiču sprečavanja i rešavanja konflikata,

Reafirmišući potrebu za punom primenom zakona o humanitarnim i ljudskim pravima koji štite prava žena i devojčica tokom i nakon konflikta,

Naglašavajući potrebu da sve strane treba da osiguraju da programi svesnosti o minama i čišćenju mina, uzmu u obzir i posebne potrebe žena i devojčica,

Prepoznajući hitnu potrebu izjednačavanja odnosa polova u mirovnim operacijama, te u ovom smislu pozivajući se na *Windhoek* deklaraciju i Namibijski plan delovanja o uključivanju rodne perspektive u multidimenzionalne operacije podrške miru (S/2000/693),

Prepoznajući takođe važnost preporuka koje su sadržane u izjavama njenog predsednika medijima 8. marta 2000. godine o specijalizovanoj obuci o zaštiti i posebnim potrebama i ljudskim pravima žena i devojčica u konfliktnim situacijama za svo osoblje koje učestvuje u mirovnim operacijama,

Imajući u vidu da razumevanje uticaja oružanog sukoba na žene i devojčice, efektivni institucionalni dogovori koji garantuju njihovu zaštitu i potpuno učešće u mirovnom procesu, može uveliko da doprinese održanju i unapređenju međunarodnog mira i sigurnosti,

Naglašavajući potrebu konsolidovanja podataka o uticaju oružanog sukoba na žene i devojčice,

1. **Poziva** zemlje članice da osiguraju povećano prisustvo žena na svim nivoima odlučivanja u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim institucijama i mehanizmima za sprečavanje, vođenje i rešavanje sukoba;
2. **Ohrabruje** Generalnog sekretara da primeni svoj strategijski plan delovanja (A/49/587) koji poziva na povećano učešće žena na nivoima odlučivanja u rešavanju konflikata i mirovnim procesima;
3. **Poziva** Generalnog sekretara da imenuje više žena za specijalne predstavnice i izaslanice koje će delovati u njegovo ime, te tim povodom poziva zemlje članice da nominuju svoje kandidatkinje i dostave njihova imena Generalnom sekretaru da bi bile uključene u redovne ažurirane centralizovane registre;

4. **Nadalje** poziva Generalnog sekretara da traži proširenje uloge i doprinosa žena u operacijama Ujedinjenih nacija na terenu, a posebno među vojnim posmatračima, civilnoj policiji, te osoblju koje se bavi ljudskim pravima i humanitarnim radom;
5. **Izražava** spremnost da ugradi perspektivu polova u mirovne operacije i poziva Generalnog sekretara da obezbedi da, kad god je to moguće, uključi komponentu pola u operacije na terenu;
6. **Zahteva** od Generalnog sekretara da obezbedi zemljama članicama smernice i materijale za obuku o zaštiti, pravima i posebnim potrebama žena, kao i o važnosti uključivanja žena u sve mirovne operacije i mere izgradnje mira, poziva zemlje članice da ugrade ove elemente, kao i obuku o svesnosti od opasnosti od HIV/AIDS-a u svoje nacionalne programe obuke za vojno i osoblje civilne policije u pripremama za razmeštanje trupa, nadalje traži da Generalni sekretar obezbedi da civilno osoblje u mirovnim operacijama prođe kroz sličnu obuku;
7. **Poziva** zemlje članice da povećaju svoju dobrovoljnu finansijsku, tehničku i logističku podršku rodno osetljivim obukama, uključujući one koje su poduzete od strane relevantnih programa i fondova, inter alia, Fond za žene i Dečiji fond Ujedinjenih nacija, te Visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbeglice i ostala relevantna tela;

8. **Poziva** sve strane da pri pregovorima i dogovorima o primeni mira, usvoje perspektivu polova, uključujući inter alia: (a) posebne potrebe žena i devojčica tokom repatrijacije i ponovnog naseljavanja, te tokom rehabilitacije, reintegracije i postkonfliktne rekonstrukcije; (b) mere koje podržavaju lokalne mirovne inicijative žena i lokalne procese za rešavanje konflikata i koje uključuju žene u sve mehanizme za primenu mirovnih sporazuma; (c) mere koje će osigurati zaštitu i poštovanje ljudskih prava žena i devojčica pogotovo kada se odnose na Ustav, izborni sistem, policiju i pravosuđe;
9. **Poziva** sve strane u oružanom sukobu da u potpunosti poštuju međunarodno pravo o zaštiti žena i devojčica civila, a posebno da poštuju obaveze prema njima prema Ženevskim konvencijama iz 1949. i u Dodatnom protokolu iz 1997, Konvenciji o izbeglicama iz 1951 i uz to Protokolu iz 1967, Konvenciji Saveta bezbednosti – 5 – izveštaj za novinare SC/6942 4213-i sastanak (PM) 31. oktobra 2000. godine, o eliminaciji svih formi diskriminacije žena iz 1979. i Opcioni protokol iz 1999, Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima deteta iz 1989. i još dva opciona protokola iz maja 2000. godine, imajući u vidu i relevantne propise Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda;
10. **Poziva** strane u oružanom sukobu da preduzmu ozbiljne mere da zaštite žene i devojčice od nasilja zasnovanog na polnoj pripadnosti, pogotovo silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja, te svih ostalih tipova nasilja u oružanom sukobu;

11. **Naglašava** odgovornost svih država da stave tačku na nekažnjavanje i da kazne one koji su odgovorni za genocid, zločine protiv čovečnosti, ratne zločine, uključujući i seksualno nasilje nad ženama i devojčicama, te u ovom smislu naglašava potrebu isključenja ovih zločina, gde je to moguće, iz odredaba o amnestiji;
12. **Poziva** sve strane u oružanom sukobu da poštuju civilni i humanitarni karakter izbegličkih logora i naselja i da uzmu u obzir posebne potrebe žena i devojčica i poziva se na Rezoluciju 1208 (1998) od 19. novembra 1998;
13. **Podstiče** sve one koji su uključeni u planiranje razoružanja, demobilizaciju i reintegraciju da razmotre različite potrebe žena i muškaraca, bivših vojnika, te da uzmu u obzir potrebe članova njihovih porodica.
14. **Reafirmiše** spremnost, kad god se usvoje mere prema članu 41. Povelje Ujedinjenih nacija, da iznese svoje mišljenje o njihovom potencijalnom udaru na civilnu populaciju imajući u vidu posebne potrebe žena i devojčica da bi se razmotrila odgovarajuća humanitarna izuzeća;
15. **Izražava** spremnost da osigura da misije Saveta bezbednosti uzmu u obzir pol i prava žena, uključujući sveopšte konsultacije sa lokalnim i međunarodnim organizacijama žena;

16. **Poziva** generalnog sekretara da sprovede studiju o uticaju oružanog sukoba na žene i devojke, ulozi žena u izgradnji mira i dimenzije polova u mirovnim procesima i razrešenju konflikta, te ga poziva da podnese izveštaj Savetu bezbednosti o rezultatima te studije i da je prosledi svim zemljama članicama Ujedinjenih nacija;
17. **Zahteva** od generalnog sekretara da kada bude zgodno uključi u svoj izveštaj pred Savetom bezbednosti napredak postignut u izjednačavanju polova kroz mirovne misije i sve druge aspekte koji se odnose na žene i devojke;
18. **Odlučuje** da ostane aktivno uključen u ovo pitanje.

Preuzeto iz:

<http://www.peacewomen.org/un/sc/1325.html#Full>

ZAVRŠNE BELEŠKE

Uvod

¹ Rogova je mislila na četiri rezolucije Saveta bezbednosti UN-a: 1820, 1888, 1889 i 1960, koje ona naziva „sestrinske rezolucije“.

² Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija, „Žene, mir i bezbednost: Izveštaj Generalnog sekretara“, S/2010/173, 6. april 2010.

³ *Merriam Webster* onlajn rečnik, „Fabule“. Dostupno na: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/fables>

⁴ Prepiska i intervju MŽK sa Osnat Lubrani, lokalnom predstavnicom UNDP-ja, Priština, 2011.

⁵ UNIFEM, *Uključivanje rodne perspektive: Pregled*, UNIFEM, 2002.

⁶ Intervju MŽK sa Nazljie Balja, koordinatorkom pri UNDP programu Inicijativa za sigurnost i bezbednost žena, Priština, 2011.

⁷ Intervju MŽK sa Elizabet Šlajher, Savetnicom za rodna pitanja u KFOR-u, Priština, 2011.

⁸ Intervju MŽK sa predstavnicama i predstavnicima KFOR-a, Priština, 2020.

⁹ Intervju MŽK sa Kler Hačinson, bivšom Savetnicom za rodna pitanja u UNMIK-u, Priština, 2007.

¹⁰ Svaka rezolucija usvojena u skladu sa Poglavljem VII Povelje Ujedinjenih nacija je obavezna; Rezolucija 1325 i njene sestrinske rezolucije usvojene su u skladu sa Poglavljem VI. Stoga, neki tvrde da ona nije pravno obavezujuća. Međutim, s obzirom na njeno jednoglasno usvajanje, nevladine organizacije je smatraju pravno obavezujućom. Vidi Šepard, L., „Moć i autoritet u izradi Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija“, *International Studies*

Quarterly, 2008. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2478.2008.00506.x>; kao i Trigestad, T. L. „Trik ili poslastica? UN i sprovođenje Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti o ženama, miru i bezbednosti“, *Global Governance*, 2009. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1163/19426720-01504011>

¹¹ Chinkin, C, „Žene, mir i bezbednost u međunarodnom pravu“ u *Žene, mir i bezbednost i međunarodno pravo* (Hersch Lauterpacht Memorial Lectures, str. 38-70), Kembriđž: Cambridge University Press, 2022. Dostupno na: [doi:10.1017/9781108692076.002](https://doi.org/10.1017/9781108692076.002)

¹² Intervju KŽM sa Rej Šarl Kuejar, Savetnicom za rodna pitanja EU, Priština, 2020.

¹³ Intervju MŽK sa Frode Moringom, UNDP, Priština, 2007.

¹⁴ Na Kosovu, opšti pristup „konstitucionalizacije bez ratifikacije“ predstavlja izazove, posebno zbog nedostatka mehanizama za sprovođenje (De Hert, P. i Korenica, F., „Novi ustav Kosova i njegov odnos sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima: Konstitucionalizacija ‘bez’ ratifikacije u postkonfliktnim društvima“, *ZašRV* 76(1), 2016, str. 165. Dostupno na: http://www.zaoerv.de/76_2016/76_2016_1_a_143_166.pdf

¹⁵ Intervju MŽK sa predstavnicama i predstavnicima UNDP-ja, Priština, 2020.

¹⁶ Zakon o rodnoj ravnopravnosti 2004/2 i Zakon o rodnoj ravnopravnosti 05/L-020.

¹⁷ Intervju MŽK sa Edi Gusia, izvršnom direktorkom ARR, Priština, 2020. Vlada Kosova, Agencija za rodnu ravnopravnost, Nacionalni akcioni plan 2013-2015, Priština, 2014.

¹⁸ Intervju MŽK sa Edi Gusia, Priština, 2020.

¹⁹ Vlada Kosova, Agencija za rodnu ravnopravnost, Program za rodnu ravnopravnost 2020-2024, 2020. Dostupno na: <https://abgj.rks-gov.net/assets/cms/uploads/files/AGE%20Kosovo%20Program%20for%20Gender%20Equality%202020-2024.pdf>

²⁰ Ministarstvo odbrane i BSK, „Politika ljudskih prava i rodnoj ravnopravnosti u MBSK i BSK“, 2011; Ministarstvo odbrane i BSK, „Politika o ljudskim pravima i rodnom paritetu u Ministarstvu odbrane i Bezbednosnim snagama Kosova“, 2019. Programi obuke u BSK i Kosovskoj policiji usvojeni su u skladu sa Rezolucijom 1325 i rodnom ravnopravnošću.

²¹ EULEKS, „Brošura o Misiji EU o vladavini prava na Kosovu“

²² Primarno: Sekretarijat Saveta Evropske unije, „Primena Rezolucije 1325 u kontekstu ESDP-a“. Brisel, 29. septembar 2005. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.1.2.pdf

²³ Evropska unija, „Zajednička akcija Saveta 2008/5928/CFSP Evropske unije“

²⁴ Evropska komisija, „Rodni akcioni plan 2016-2020 II - Rodna ravnopravnost i osnaživanje žena: Transformacija života devojčica i žena kroz spoljne odnose EU 2016-2020 i Akcioni plan za rodnu ravnopravnost EU III - Ambiciozni program za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u spoljnoj akciji EU“. Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2184

²⁵ MŽK, *Mesto za stolom: Doprinosi žena procesu izgradnje mira na Kosovu i očekivanja od istog*, Priština, 2021. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/a-seat-at-the-table/>

Učešće

¹ *Human Rights Watch, Nedelja terora u Drenici: Kršenja humanitarnog prava na Kosovu na Kosovu, Sjedinjene Države*: februar 1999.

² Intervju MŽK sa Sirpa Rautio, bivšom Šeficom Kancelarije za ljudska prava i rodna pitanja u EULEKS-u, 2011.

³ Pogledati MŽK, *Mesto za stolom*

⁴ Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija

⁵ NATO, Vojno tehnički sporazum, 9. jun 1999. Dostupno na: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm>

⁶ Generalni sekretar UN-a, cilj V, indikator 8 definiše „mirovne sporazume“ kao „ugovore kojima je cilj okončanje ili značajna transformacija nasilnog sukoba tako da mu se može konstruktivnije pristupiti.“

⁷ Generalni sekretar UN-a, indikator 8.

⁸ Igbale Rogova, „Umrežavanje: Ključ do izgradnje mira i organizovanja bolje budućnosti“, govor na Međunarodnoj ženskoj konferenciji feminističke Mirovne organizacije CFD-a, 22-24.maj 2003, Ciri, Švajcarska. Dostupno na: http://www.cfd-ch.org/womanoeuvres/wmo_ws_ref_rogova.html

⁹ Prepiska MŽK sa Vepore Šehu, izvršnom direktorkom Medica Kosova, 2011.

¹⁰ UNMIK-ova tendencija da ojača patrijarhat je jedna od tema koju su učesnice i učesnici istraživanju konstantno isticali.

¹¹ Pogledati Lesli Abdela, „Muškarci sa misijom – bez žena“, 2. mart 2000.

¹² Intervju MŽK sa Igbale Rogova, Priština, 2007.

¹³ Generalni sekretar UN-a, indikator 7.

¹⁴ Peter Joseph Singhatey, „Uloga regionalnih organizacija u održavanju međunarodnog mira i bezbednosti“, str. 2.

¹⁵ Intervju MŽK-a sa Vetonom Velju, izvršnom direktorkom MWAHR, 2020.

¹⁶ MŽK, „Aktivistkinje zahtevaju učešće žena u kosovskim razgovorima“, 2013. Dostupno na:

<https://womensnetwork.org/activists-demand-womenrsquo-s-participation-in-kosovo-talks/>

¹⁷ Pismo Ketrin Eštom poslato MŽK, 2014. Dostupno na:

<https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20140129120425762.pdf>

¹⁸ Intervju MŽK sa Feride Rušiti, 2020.

¹⁹ Intervju MŽK sa Ilke Soba, 2020.

²⁰ Rezolucija Evropskog parlamenta o pravima žena na Zapadnom Balkanu (2018/2710 (RSP)), 2018. Dostupno na:

https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/FEMM/DV/2019/01-23/1163876ENdraftmotionforresolutionWomensrightinWesternBalkans EN.pdf

²¹ Osnovana 1993. godine usred ratova u bivšoj Jugoslaviji, Fondacija *Kvinna till Kvinna* je ženska mirovna organizacija koja radi u više od 20 zemalja pogođenih sukobima podržavajući 140 organizacija za ženska prava. *Kvinna till Kvinna* podržava delegacije organizacija za ženska prava da zagovaraju kod EU u Briselu više od jedne decenije, posebno u vezi sa integracijom rodne perspektive u proces pristupanja EU, koji finansira Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju (Sida). Za više informacija pogledati: <https://kvinnaatillkvinna.org/about-us/who-we-are/>

²² Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2020.

²³ Intervju MŽK sa Biljanom Nastovskom, 2020.

²⁴ NATO, „NATO imenuje norvešku diplomatkinju za Specijalnu predstavnicu za žene, mir i bezbednost“, 2012. Dostupno na: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_89583.htm

- ²⁵ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2020.
- ²⁶ Generalni sekretar UN-a, cilj VI, indikator 9.
- ²⁷ Pre uspostavljanja Kancelarije EU na Kosovu, između 2006. i 2008. godine, Torbjorn Sohlstrom i Jonas Jonson su bili šefovi misije EU na Kosovu kao deo pripremnog tima za Međunarodnu civilnu misiju na Kosovu.
- ²⁸ Intervju MŽK sa Arianom Ćosaj-Mustafa, aktivistkinjom za prava žena, Priština, 2011.
- ²⁹ Intervju MŽK sa Fljora Maculjom, *UN Women* (u to vreme UNIFEM), Priština, 2007.
- ³⁰ Intervju MŽK sa Kler Hačinson, 2007.
- ³¹ Šef Misije EULEKS, govor na događaju „Otvoreni dan: 10 godina RSBUN 1325“, 3. novembar 2010.
- ³² Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, izvršnom direktorkom KCRS, Priština, 2011. Druge učesnice u istraživanju su dale slične izjave.
- ³³ EULEKS veb stranica, „Informacije o osoblju EULEKS -a“. Dostupno na: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/info/StaffInfo.php>
- ³⁴ Intervju MŽK sa Sirpom Rautio, 2011.
- ³⁵ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2020.
- ³⁶ Komentar na nacrt Kjare Taljani, Savetnice za rodna pitanja, EULEKS, 2020.
- ³⁷ Intervju MŽK sa Rej Šarl Kuejar, 2020.
- ³⁸ Intervju MŽK sa Arianom Ćosaj-Mustafa, 2020.
- ³⁹ Intervju MŽK sa Kler Hačinson, 2007.
- ⁴⁰ Prepiska MŽK sa EULEKS-om, oktobar 2011.
- ⁴¹ Intervju MŽK sa Kjarom Taljani, Savetnicom za rodna pitanja, EULEKS, 2020.
- ⁴² Generalni sekretar UN-a, indikator 10 o prusustvu visokih stručnjakinja za rodna pitanja u terenskim misijama UN-a.
- ⁴³ Prepiska MŽK sa UNMIK-om, septembar 2011.
- ⁴⁴ Intervju MŽK sa Kler Hačinson, 2007.
- ⁴⁵ Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, 2007.
- ⁴⁶ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2011.
- ⁴⁷ Generalni sekretar UN, indikator 10: „Nivo rodne stručnosti na UN pozicijama odlučivanja u zemljama pogođenim sukobima“, mereno „brojem i procentom imenovanih savetnica za rodna pitanja“.
- ⁴⁸ Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, 2007.
- ⁴⁹ Intervju MŽK sa Arjetom Redžaj, političkom Savetnicom potpredsednice Vlade, Edite Tahiri, Priština, 26. juli 2011.

- ⁵⁰ Intervju MŽK sa Havierom Tais Santa Kruz, 2020.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ UNMIK, „UNMIK: Stvaranje radnog mesta na kome mogu da napreduju i žene i muškarci“, 2019. Dostupno na: <https://unmik.unmissions.org/unmik-creating-workplace-where-both-women-men-can-thrive>
- ⁵⁴ Intervju MŽK-a sa Havierom Tais Santa Kruz, 2020.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Za više informacija o ovim naporima pogledati MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.
- ⁵⁷ Pogledati MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.
- ⁵⁸ Intervju MŽK sa Tijanom Simić Laveli, 2020.
- ⁵⁹ Prepiska MŽK sa EULEKS-om, 2011.
- ⁶⁰ Intervju MŽK sa Kjarom Taljani, 2020.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Evropska komisija, „Akcioni plan za rodnu ravnopravnost EU (APRR) III - Ambiciozni program za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u spoljnoj akciji EU“
- ⁶⁴ Ibid
- ⁶⁵ Intervju MŽK sa Rej Šarl Kuejar, 2020.
- ⁶⁶ Intervju MŽK sa Arianom Ćosaj-Mustafa, Priština, 2011.
- ⁶⁷ Intervju MŽK sa Teodorom Krumova, Priština, 2011.
- ⁶⁸ Intervju MŽK sa Džoslin Talbot, Priština, 2011.
- ⁶⁹ Intervju MŽK sa Biljanom Nastovskom, 2020, i prepiska 2021.
- ⁷⁰ Intervju MŽK sa Biljanom Nastovskom, 2020.
- ⁷¹ Intervju MŽK, 2020.
- ⁷² Novi pristup u uspostavljanju visokih savetnica za rodna pitanja na višim nivoima upravljanja počeo je 2009. u devet konfliktnih i postkonfliktnih zemalja, kao inicijativa Globalnog UNDP-ja. UNDP Kosovo je bila jedna od kancelarija UNDP-ja izabrana da pokrene ovaj novi pristup (Prepiska MŽK-a sa Džoslin Talbot, 2011).
- ⁷³ Videti poglavlje „Zaštita života žena“.
- ⁷⁴ Zvanična veb stranica UNDP-a na Kosovu, pristupljeno 2011.
- ⁷⁵ UN, „Transformacija našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030“. Dostupno na: <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- ⁷⁶ Strategija UNDP-a za rodnu ravnopravnost 2018-2021, Njujork, UNDP, 2019, str. 18. Dostupno na:

<https://www.undstr.org/content/undp/en/home/librarypage/womens-empowerment/undp-gender-equality-strategy-2018-2021.html>

⁷⁷ Programi UNDP-a su uokvireni Strategijom za rodnu ravnopravnost i Agendom UNDP-a od 8 tačaka (Rezolucija 1325) da bi se rod uvrstio u glavne tokove; UNFPA uključuje rodnu ravnopravnost u skladu sa principima prve Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju 1994. godine i Milenijumskim razvojnim ciljevima. Više informacija na: <https://kosovo.unfpa.org/en/node/9664>; UNICEF-ov rodni akcioni plan 2018-2021 služi kao vodič za njegov rad. Više na: <https://www.unicef.org/kosovoprogramme/reports/gender-equality> Na globalnom nivou, IOM ima „Politiku rodne ravnopravnosti 2015-2019“ (dostupno na: <https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/2018-07/C-106-INF-8-Rev.1-IOM-Gender-Equality-Policy-2015-2019.pdf>), kao i UNHCR (“Politika rodne ravnopravnosti”, 2011, dostupna na: https://www2.ohchr.org/english/issues/women/docs/genderequalitypolicy_september2011.pdf)

⁷⁸ *UN Women*, Repozitorij politika, strategija i akcionih planova za integraciju roda u okviru sistema Ujedinjenih nacija koji su razvile *UN Women*, 2015.

⁷⁹ Prema istraživanju sprovedenom 2013. godine, GBRR (Grupa za bezbednost i rodnu ravnopravnost) nije trebalo da služi kao mehanizam za koordinaciju između *UN Women* i drugih agencija UN-a. Međutim, služila je kao jedan od glavnih mehanizama u pogledu rodne ravnopravnosti za međuagencijsku koordinaciju.

⁸⁰ GBRR je grupa sa više aktera osnovana 2007. godine. Sastoji se od OCD-a poput fondacije Kvinna till Kvinna, MŽK, KCRS, Udruženja žena u Kosovskoj policiji; kosovskih institucija poput ARR, Ženskog kokusa, Kosovske policije, Kosovskih snaga bezbednosti, advokata žrtava, Nacionalnog koordinatora protiv nasilja u porodici; i međunarodnih organizacija i aktera poput *UN Women*, UNDP, UNICEF, UN-HABITAT, OHCHR, UNFPA, VHO, UNOPS, UNHCR, UNMIK, Kancelarije EU, EULEKS-a, OEBS-a i KFOR-a.

⁸¹ Prepiska sa predstavnikom UNDP, 2020.

⁸² Komentar na nacrt publikacije, 2021.

⁸³ MŽK, *Godišnji izveštaj 2007*, str 15. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/category/publications/annual-reports/>

⁸⁴ Intervju MŽK sa Luljetom Vunići, 2007.

- ⁸⁵ Intervju MŽK-a sa Beljdzare Muharemi, direktorkom ženske organizacije Otvorena vrata, Priština, 2011.
- ⁸⁶ NATO, Vesti, „Poboljšanje rodne svesti u KFOR-u“, 17. maj 2011. Dostupno na: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_74396.htm
- ⁸⁷ Intervju MŽK sa Elizabet Slajher, Priština, 2011.
- ⁸⁸ Intervju MŽK sa predstavnicima KFOR-a, Priština, 2020.
- ⁸⁹ NATO, KFOR veb stranica. „KFOR održao Dan rodne perspektive 2017“. Dostupno na: <https://jfcnaples.nato.int/kfor/media-center/archive/news/2017/kfor-held-gender-perspective-day-2017>
- ⁹⁰ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2020.
- ⁹¹ Prema Generalnom sekretaru UN-a, indikatori 4 i 20.
- ⁹² Generalni sekretar UN-a, cilj IX, indikator 13. Ovo je mereno pregledavanjem „mere do koje misije Saveta bezbednosti upućuju specifične teme koje se tiču žena i devojčica u smislu preporuke i izveštaja Misije.“
- ⁹³ Savet bezbednosti UN-a, „Izveštaj Misije Saveta bezbednosti za Kosovo i Beograd, Savezna Republika Jugoslavija,“ S2002/1376, 19. decembar 2002. Dostupno na: <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20S2002%201376.pdf>
- ⁹⁴ MŽK, *Pracjenje primene Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1325 na Kosovu*, Priština, MŽK 2009. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/monitoring-implementation-of-united-nations-security-council-resolution-1325-in-kosova-2nd-edition/>
- ⁹⁵ Savet bezbednosti UN-a, „Pismo od 7. oktobra 2005, od strane Generalnog sekretara, upućeno predsedniku Saveta bezbednosti“ S/2005/63, 7. oktobar 2005.
- ⁹⁶ Ibid.
- ⁹⁷ Ostali izveštaji su možda pominjali žene, ali smo mi našle samo četiri izveštaja. Dva su bila na veb stranici SBUN i dva su bila priložena pismima Generalnog sekretara UN-a u vezi sa izveštajima Marti Ahtisarija i Kai Eide. Svima je pristupljeno onlajn 2011.
- ⁹⁸ Misija Saveta bezbednosti UN-a, „Izveštaj o Misiji Saveta bezbednosti na Kosovu i Beogradu, Savezna Republika Jugoslavija 14-17. decembar 2002“, str. 11.
- ⁹⁹ Ibid, str. 8.
- ¹⁰⁰ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2007.
- ¹⁰¹ Ibid.

- ¹⁰² Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2007.
- ¹⁰³ Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, 2011.
- ¹⁰⁴ Generalni sekretar UN-a, cilj VII, indikator 11, „nivo učešća žena u formalnim pregovorima“ i “učešće žena u formalnom praćenju konsultativnog statusa na početku i na kraju mirovnih pregovora”.
- ¹⁰⁵ Prepiska MŽK sa Vepore Šehu, 2011.
- ¹⁰⁶ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2011.
- ¹⁰⁷ Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, 2007.
- ¹⁰⁸ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2007.
- ¹⁰⁹ Pisma dostupna na: www.womensnetwork.org
- ¹¹⁰ Odeljenje UN-a za javno informisanje, „Konferencija za štampu o misiji SB za pronalaženje činjenica u Beogradu i Prištini“, 24. april 2007. Dostupno na: <http://reliefweb.int/node/231508>
- ¹¹¹ Intervju MŽK-a sa Teuta Sahatćija, poslanicom iz LDK, Priština, 2011.
- ¹¹² Intervju MŽK-a sa Fljorom Maculja, *UN Women*, Priština, 2011.
- ¹¹³ Generalni sekretar UN-a, indikator 8.
- ¹¹⁴ Savet bezbednosti UN, „Pismo od 26. marta 2007, od strane Generalnog sekretara upućeno predsedniku Saveta bezbednosti: Dodatak sveobuhvatnom predlogu za rešenje statusa Kosova,“ S/2007/168/Add.1, 26. mart 2007.
- ¹¹⁵ Generalni sekretar UN-a, indikator 11.
- ¹¹⁶ Intervju MŽK sa Arjetom Redžaj, političkom savetnicom Edite Tahiri, Priština, 2011.
- ¹¹⁷ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, Priština, 2011.
- ¹¹⁸ Intervju MŽK sa Editom Tahiri, potpredsednicom Vlade za spoljnu politiku i nacionalnu bezbednost, Priština, 2011.
- ¹¹⁹ Intervju MŽK sa Edi Gusia, ARR, 2020.
- ¹²⁰ Intervju MŽK sa Zanom Hodža, 2020.
- ¹²¹ Intervju MŽK sa Ilkom Soba, 2020.
- ¹²² Intervju MŽK sa Editom Tahiri, 2020.
- ¹²³ MŽK, *Mesto za stolom*, str. 110.
- ¹²⁴ Intervju MŽK sa Havierom Tais Santa Kruz, 2020.
- ¹²⁵ Intervju MŽK sa Rej Šarl Kuejar, 2020.
- ¹²⁶ Intervju MŽK sa Editom Tahiri, 2011.
- ¹²⁷ Što se tiče indikatora 12b Generalnog sekretara UN-a, Centralna izborna komisija Kosova (CIKK) nije posedovala rodno razvrstane podatke o broju registrovanih i trenutnih birača 2011. godine

(telefonski razgovor MŽK-a sa Džemajlj Pećanijem, izvršnim sekretarom CIK, 10. novembar 2011.)

¹²⁸ Generalni sekretar UN-a cilj VIII, indikator 12.

¹²⁹ Izbori za Skupštinu Kosova, Uredba UNMIK-a br. 2004/12 proglašena 5. maja 2004, odeljak 21 i Uredba UNMIK-a br. 2000/39 o opštinskim izborima na Kosovu 8. jula 2000, odeljak 4.2.

¹³⁰ Kosovski ženski lobi (KŽL) je nastao kroz proces sastavljanja Nacionalnog plana akcije u postizanju rodne ravnopravnosti, proces koji je obuhvatio žene iz civilnog društva i žene u politici. Grupa je bila *ad hoc* i uključila pojedinačne članice u pokušaju da izbegne institucionalni i politički pritisak partija nad ženama. I pored toga, alijanse političkih partija su mislile da su neke žene odbile da se uključe u napore za zastupanje Lobija. Bez formalnog dogovora o koordinacionoj strukturi, grupa se polako raspala. Vidi KCRS, *Istorija je takođe i njena priča: Istorija žena u civilnom društvu na Kosovu 1980-2004*, Priština: KCRS, 2008, str. 195.

¹³¹ Intervju MŽK sa Editom Tahiri, 2011.

¹³² Institut za razvoj demokratije (D4D), *Dekonstrukcija izbornih trendova 2000-2010*, Priština: D4D, 2011.

¹³³ Intervju MŽK sa Iqbalom Rogova, 2011.

¹³⁴ Intervju MŽK sa Beharom Seljimijem, poslanikom iz PDK, Priština, 2011.

¹³⁵ Generalni sekretar UN-a, indikator 12b.

¹³⁶ Evropska mreža organizacija za posmatranje izbora, *Izbori za Skupštinu Kosova 2010, Konačni izveštaj*, 2011. Dostupno na: http://www.enemo.eu/press/ENEMO_final%20report_KOSOVO_EOM_2011.pdf

¹³⁷ Centralna izborna komisija, veb stranica, pristupljeno 2020.

¹³⁸ Misija Evropske unije za posmatranje izbora, Kosovo. *Konačni izveštaj*, 2019. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212456/Kosovo_early-legislative-elections_6-October-2019_final-report.pdf

¹³⁹ Centralna izborna komisija, „Izborni trendovi u Republici Kosovo 2009-2019“, 2021. Ovo nije uključivalo glasove putem pošte ili glasove osoba drugačijih sposobnosti.

¹⁴⁰ Generalni sekretar UN-a, cilj VIII, indikator 12a.

¹⁴¹ Ariana Čosaj-Mustafa za KIPRED, *Osnaživanje ženskog građanstva u kontekstu izgradnje države*, Priština: KIPRED, 2010, str. 10.

- ¹⁴² Intervju MŽK sa Sevdije Ahmeti, aktivistkinjom za ženska prava, Priština, 2011.
- ¹⁴³ Intervju MŽK sa Donikom Kadaj, poslanicom iz AAK, Priština, 2011.
- ¹⁴⁴ Intervju MŽK sa Teutom Sahatćija, poslanicom iz LDK, Priština, 2011.
- ¹⁴⁵ Intervju MŽK sa Mimosom Kusari-Lila, 2020.
- ¹⁴⁶ Generalni sekretar UN-a, Cilj VIII, indikator 12a.
- ¹⁴⁷ Intervju MŽK sa Ljuljetom Demoli, 2020.
- ¹⁴⁸ Intervju MŽK sa Špresom Aguši, 2007.
- ¹⁴⁹ Intervju MŽK sa Snežanom Karadžić, direktorkom Ženskog komiteta za zaštitu ljudskih prava, Priština, 2011.
- ¹⁵⁰ Intervju MŽK sa Resmijom Rahmani, 2020.
- ¹⁵¹ Intervju MŽK sa Teutom Sahatćija.
- ¹⁵² Intervju MŽK sa Fljorom Maculjom, 2020.
- ¹⁵³ Intervju MŽK sa Osnat Lubrani, 2011.
- ¹⁵⁴ Intervju MŽK sa Špresom Aguši, 2011.
- ¹⁵⁵ Intervju MŽK sa Arjetom Rexhaj, 2011.
- ¹⁵⁶ Intervju MŽK sa Donikom Kadaj, 2011.
- ¹⁵⁷ *UN Women*, veb stranica, "Mlade žene sa Kosova su osnažene da se pridruže politici", 2019. Dostupno na: <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2019/07/young-women-from-kosovo-are-empowered-to-join-politics>
- ¹⁵⁸ Intervju MŽK-a sa Teutom Sahatćija, 2011.
- ¹⁵⁹ MŽK, *Mesto za stolom*, str. 89-91.
- ¹⁶⁰ Ibid, str. 74.
- ¹⁶¹ Vjosa Osmani, govor, Nacionalni demokratski institut. Konferencija „Nedelja žena 2020“.
- ¹⁶² Mimoza Kusari-Lila, govor na Sastanku kosovskog lobija za rodnu ravnopravnost „Žene i lokalni izbori“, Priština, februar 2021.
- ¹⁶³ Generalni sekretar UN-a, indikator 12a.
- ¹⁶⁴ Intervju MŽK sa Arianom Čosaj-Mustafa, Savetnicom predsednice Jahjaga, Priština, 2011.
- ¹⁶⁵ Podaci iz 2007. godine.
- ¹⁶⁶ Podaci ustupljeni KŽM od Kancelarije premijera, 2021. godine. Uključuje obe Vlade od 2020.
- ¹⁶⁷ MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.
- ¹⁶⁸ Intervju MŽK sa Editom Tahiri, Priština, 2020.
- ¹⁶⁹ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, br. 2004/2.

- ¹⁷⁰ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, čl. 3.2.
- ¹⁷¹ Kosovo je uvelo kvotu za učešće žena u skupštini i skupštini opštine (molimo pogledajte prethodno poglavlje).
- ¹⁷² Zakon o rodnoj ravnopravnosti, čl. 3.5. Očigledno je da su sve ulice na Kosovu imenovane po muškarcima. Teuta Sahatćija je rekla da ovo prikazuje „duboko muški mentalitet koji je kontraproduktivan kada je reč o osnaživanju žena“ (intervju, 2011).
- ¹⁷³ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, čl. 5.2.
- ¹⁷⁴ Intervju MŽK sa Mehdi Geci, Priština, 2007.
- ¹⁷⁵ Intervju MŽK sa Arjetom Redčaj, 2007.
- ¹⁷⁶ Intervju MŽK sa Ljuljeta Vunići, 2007.
- ¹⁷⁷ MŽK, *Praćenje sprovođenja Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija na Kosovu*, 2009, str. 27.
- ¹⁷⁸ Zakon br. 05/L -020 o rodnoj ravnopravnosti.
- ¹⁷⁹ Intervju MŽK sa Edi Gusia, 2020. UNDP je takođe primetio da podržavaju ovaj proces (MŽK intervju, 2020).
- ¹⁸⁰ ARR, „Kosovski program za rodnu ravnopravnost 2020-2024“, str. 15. 2020.
- ¹⁸¹ Igbale Rogova, govor, 15. godišnjica ARR-a, 2020. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/a-discussion-about-the-importance-of-economic-empowerment-in-preventing-violence-against-women/>
- ¹⁸² Intervju MŽK sa Ariana Čosaj Mustafa, 2020.
- ¹⁸³ Intervju MŽK sa Rejs Šarl Kuejar, 2020.
- ¹⁸⁴ Generalni sekretar UN, cilj 16: „Operativni mehanizmi i strukture jačanja fizičke bezbednosti i sigurnosti za žene i devojčice“.
- ¹⁸⁵ Intervju MŽK-a sa Hisni Šalja, 2011.
- ¹⁸⁶ Intervju MŽK-a sa Hisni Šalja, 2011.
- ¹⁸⁷ Intervju MŽK sa Behar Selimi, Priština, 2007. i 2011.
- ¹⁸⁸ Generalni sekretar UN-a, indikator 5b poziva se na političke okvire nacionalne bezbednosti u zaštiti prava žena i devojaka.
- ¹⁸⁹ Intervju MŽK sa Behar Seljimijem, 2007.
- ¹⁹⁰ Intervju MŽK sa Behar Seljimijem, 2011.
- ¹⁹¹ Intervju MŽK sa Tahire Hadžoli, 2020.
- ¹⁹² Intervju MŽK sa VlJOROM Tuzi Nuši, 2020.
- ¹⁹³ Intervju MŽK sa Ljuljeta Demoli, 2020.
- ¹⁹⁴ Podaci Kosovske policije, 2011. i 2020.
- ¹⁹⁵ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, 2011. i 2020.
- ¹⁹⁶ Intervju MŽK-a sa Špresom Mulići, OEBS, Priština, 2011.
- ¹⁹⁷ Intervju MŽK-a sa Tahire Hadžoli, 2011.

- ¹⁹⁸ Generalni sekretar, indikator 16.
- ¹⁹⁹ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, 2011.
- ²⁰⁰ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, 2020. godine.
- ²⁰¹ Intervju MŽK sa Atifete Jahjaga, 2020. godine.
- ²⁰² *UN Women, Osnivanje i jačanje udruženja žena policije: Slučaj Udruženja žena u Policiji Kosova*. Priština: UN Women, 2015, str. 11.
Dostupno na: https://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/kosovo/awkp_english_preview.pdf?la=en&vs=2340
- ²⁰³ Ibid.
- ²⁰⁴ Intervju MŽK sa Fljorom Maculja, 2020.
- ²⁰⁵ Intervju MŽK sa Tahire Hadžoli, 2020. UN Women, *Osnivanje i jačanje udruženja žena policije - slučaj Udruženja žena u policiji Kosova*.
- ²⁰⁶ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, sada Šef Tima za unutrašnju istragu i proveru prošlosti u Kosovskoj policiji. 2020.
- ²⁰⁷ IOM, „Socio-ekonomski i demografski profili bivših boraca OVK koje je registrovao IOM, Tom 1“, Priština: IOM, 21. januara 2000.
- ²⁰⁸ Generalni sekretar UN, indikator 26.
- ²⁰⁹ Prepiska MŽK sa IOM, 5. oktobar 2011.
- ²¹⁰ John Durance i Pauline Menthonnex Gacaferri (ur.) za UNDP, „Informatör: Program Reintegracije ZKK-a,“ Kosovo: UNDP, jul 2011, str. 15.
- ²¹¹ Ibid, str. 5.
- ²¹² Intervju MŽK-a sa Šukrije Gaši, 2011.
- ²¹³ Intervju MŽK sa Muharem Džemajlji, Priština, 2011.
- ²¹⁴ *Zëri*, „Veterani nezadovoljni zakonom,“ 22. juli 2011.
- ²¹⁵ Zakon o statusu i pravima porodica heroja, invalida, veterana i članova OVK i porodica civilnih žrtava rata, usvojen 2006, nije na početku obuhvatio i veterane (Zakon br. 02/L-2).
- ²¹⁶ Skupština Kosova, Zakon br. 04/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava rata i njihovih porodica, 2011.
- ²¹⁷ Zakon br 04/L-261 o ratnim veteranima Oslobođilačke Vojske Kosova.
- ²¹⁸ Ibid.

- 219 Kosovska agencija za statistiku, „Socijalna zaštita Q3 2020“, 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5862/social-welfare-statistics-q3-2020.pdf>
- 220 Ibid.
- 221 Telefonski razgovor MŽK-a sa predstavnikom Kancelarije za pitanja kategorija proisteklih iz rata, 2021.
- 222 Balkan Insight, *Nema nagrade za ratne žene sa Kosova*, 2013. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2013/12/18/no-rewards-for-kosovo-s-women-of-war/>
- 223 Od 5.152 zaposlenih, 185 su žene, *Žene i muškarci*, Priština: SZK, mart 2009.
- 224 Intervju MŽK sa Fahri Sadriu, 2007.
- 225 Intervju MŽK sa Safet Sula, Priština, 2011.
- 226 Zakon br. 03/L-04 o Kosovskim bezbednosnim snagama.
- 227 Intervju MŽK sa Haljime Morina, Priština, 2011.
- 228 Intervju MŽK sa Fahri Sadriu, Priština, 2011.
- 229 Intervju MŽK sa Haljime Morina, 2020.
- 230 MŽK, *Mesto za stolom*, str. 75-115.
- 231 Zakon br. 03/L-045, Ministarstvo za kosovske bezbednosne snage
- 232 Ministarstvo BKS i BSK, Akcioni plan za sprovođenje ljudskih prava i politike rodne ravnopravnosti u MBKS i BSK.
- 233 Prepiska MŽK-a sa Haljime Morina, 2011.
- 234 Intervju MŽK sa Haljime Morina, 2020.
- 235 Ibid.
- 236 Ibid.
- 237 U 2018. godini žene su činile 28% osoblja Ministarstva odbrane i samo 7% na položajima gde se donose odluke (MŽK, *Mesto za stolom*, str. 115).
- 238 Intervju MŽK sa Haljime Morina, 2020.
- 239 Generalni Sekretar UN-a, indikator 5b.
- 240 Ministarstvo BSK, Bezbednosna strategija, 2010, čl 2.3, str. 6.
- 241 Vlada Kosova, Nacrtna strategija bezbednosti Kosova 2021-2025, 2020. Dostupno na: <https://konsultimet.rks-gov.net/viewConsult.php?ConsultationID=40992>
- 242 Zakon br. 03/L-122 o Diplomatskoj službi Republike Kosovo, 2008.
- 243 Za 18 ambasadorskih mesta prijavilo se 275 muškaraca i 78 žena (Ministarstvo spoljnih poslova, 2010).

²⁴⁴ Koha Net, „Žene poslanice: Diskriminacija, nijedna žena ambasador“, 11. novembar 2011.

²⁴⁵ Intervju MŽK sa Vjosom Osmani, 2020.

²⁴⁶ Kosovska agencija za statistiku, *Muškarci i žene na Kosovu 2018-2019*, 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5800/grat%C3%AB-dhe-burrat-n%C3%AB-kosov%C3%AB-2018-2019.pdf>;

Muškarci i žene na Kosovu 2016-2017, 2018. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/4582/women-and-man-2016-2017.pdf>;

i prepiska MŽK sa Nagipom Skenderi, Generalnim sekretarom u Ministarstvu spoljnih poslova, 18. oktobar 2011.

²⁴⁷ Vrhovni Sud, veb stranica, pristupljeno 2020. Dostupno na: <https://supreme.gjyqesori-rks.org/miresevini-ne-gjykatensupreme/judges/?lang=en>

²⁴⁸ Udruženje advokata Norma, *Istraživanje i praćenje sprovođenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti*, Priština: Norma, 2011.

²⁴⁹ Email prepiska MŽK sa Fatmire Krasnići, Sudski savet Kosova 2021. i Astritom Koljaj, Tužilački savet Kosova, 2021.

²⁵⁰ Email prepiska MŽK sa Fatmire Krasnići, Sudski savet Kosova, 2021.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Ibid.

Bezbednost

¹ Intervju MŽK sa Fahri Sadriu, 2007.

² Generalni sekretar UN-a, indikator 14.

³ Generalni sekretar UN-a, cilj X.

⁴ Promene u percepciji žena o bezbednosti mogu da ukažu na napredak tokom vremena u oblasti zaštite, prema Generalnom sekretaru UN-a. ARR i UNDP su ugovorili istraživanje MŽK-a *Bezbednost počinje kod kuće*, ali ovo samo ispituje jedan aspekt bezbednosti žena i devojčica: nasilje u porodici. Promene u shvatanjima ženske bezbednosti mogu vremenom uticati na napredak u oblasti zaštite, prema Generalnom sekretaru UN-a. KCRS je 2010. razvio metodologiju za procenu ženske bezbednosti koristeći indikatore Generalnog sekretara UN-a (*Indeks bezbednosti žena 2010: Izveštaj Kosova*, Priština: KCRS, 2011). Međutim, KCRS je

zaključke izvlačio iz panel rasprave sa stručnjakinjama, a ne od većeg broja različitih žena (na osnovu indikatora 14 Generalnog Sekretara UN-a). Stoga, shvatanja žena i devojčica o bezbednosti razvrstana po određenim etničkim, starosnim i drugim socijalnim grupama; informacijama o tome kako ovo utiče na njihovu sposobnost da učestvuju u javnom životu; te promenama u percepcijama tokom vremena ostaju nedovoljno ocenjene i upućene. OEBS je 2019. godine sproveo istraživanje o blagostanju žena i devojčica na Kosovu, koje se može koristiti kao posredni indikator trenutne situacije na Kosovu. Međutim, ono nije u skladu sa metodologijom koju zahteva Generalni sekretar UN-a. Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/c/439781.pdf>

⁵ Citirano u *Human Rights Watch*, "Serb Gang-Rapes in Kosovo Exposed," 20. mart 2000. Dostupno na: <http://www.hrw.org/news/2000/03/20/serb-gang-rapes-kosovo-exposed>. Žena sa Kosova svedoči o silovanju svoje 28-godišnje zaove i ubistvu šest članova porodice koje je ubilo šest naoružanih i uniformisanih srpskih muškaraca. Incident se dogodio dva dana pre nego što je NATO ušao u Peć.

⁶ Rimski statut, čl. 7.1, g.

⁷ UN, Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije od 1991. godine, ažuriran Statut Septembar 2009, čl. 5. Dostupno na: http://www.MKSJ.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf

⁸ Rezolucija Saveta bezbednosti 1325, čl. 10. UNFPA definiše rodno zasnovano nasilje kao „svaku štetu protiv lica na osnovu roda ili pola, koja nastaje zbog neravnopravnosti u moći koja eksploatišu razliku između muškaraca i žena“. Nasilje može biti fizičko i/ili seksualno, kao i psihološko, ekonomsko, ili socio-kulturno („Rodno zasnovano nasilje na Kosovu: Studija slučaja“, UNFPA, januar, 2005.

⁹ D. Serrano Fitamant za UNFPA, „Izveštaj o proceni seksualnog nasilja na Kosovu“, Albanija: 28 maj 1999.

¹⁰ *Human Rights Watch*, "Serb Gang-Rapes in Kosovo Exposed," 2000.

¹¹ Pogledati Chris Corrin, „Postkonfliktna situacija na Kosovu“ u *Ako ne sada, kada?*, 2001, str. 93; Michelle Hynes i Barbara Lopes Cardozo, „Seksualno nasilje protiv žena u izbegličkim okolnostima“ u

Žurnal o zdravlju žena i rodno zasnovanoj medicini, 9, br. 8, 2000, str. 819-824; i Centar za zaštitu žena i dece, *Godina 2003*, str. 136.

¹² *Human Rights Watch*, "Serb Gang-Rapes in Kosovo Exposed," 2000.

¹³ Amnesty International, *Rane koje nam gore dušu: Kompenzacija za žrtve silovanja tokom rata na Kosovu, ali još uvek nema pravde*, 2017, str. 7. Dostupno na:

<https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/7558/2017/en/>: ht

¹⁴ Generalni sekretar UN-a, indikator 25.

¹⁵ MKSJ veb stranica. Dostupno na: <https://www.icty.org/>

¹⁶ MKSJ, „Ažuriran Statut“, rezolucije 808 i 827.

¹⁷ MKSK, Godišnji izveštaj 2017, str. 21. Dostupno na:

https://www.MKSJ.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_2017_en.pdf

¹⁸ Kancelarija ima isti mandat kao i druga lica zadužena za rodnu ravnopravnost (eng. *Gender focal point*) UN-a (prepiska MŽK sa MKSJ, 18.oktobar 2011), navedeno u Sekretarijatu UN, Bilten Generalnog sekretara: Focal poinz Odeljenja za žene u Sekretarijatu ST/SGB/2008/12, 1. avgust 2008.

¹⁹ Pogledati Julie Mertus, „Kada je učešće žena važno: Žensko učešće u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju“, *Seton Hall Law Review*, Vol. 38:1297, 2008.

²⁰ MKSJ. Ocena i izveštaj sudije Karmela Ađusa, predsednika Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju, dostavljen Savetu bezbednosti u skladu sa paragrafom 6 Rezolucije Saveta bezbednosti 1534 (2004), 2017. str 7. Dostupno na:

<https://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/CompletionStrategy/171129-completion-strategy-report-icty.pdf>

²¹ Konačni izveštaj MKSJ, 2017. godine, str. 10.

²² Pogledati UN, MKSJ, veb sajt, „Prethodni tužioc“. Dostupno na:

<https://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/former-prosecutors>

²³ Prepiska MŽK sa MKSJ, 18. oktobar 2011.

²⁴ Veb-sajt MKSJ, "Outreach Program".

²⁵ Generalni sekretar UN-a, indikator 25a.

²⁶ Prepiska MŽK sa MKSJ, 18. oktobar 2011.

²⁷ MKSJ, Obrazac za informisanje o slučaju, „Vlastimir Đorđević“ IT-05-87/1.

²⁸ MSKJ, "Pregled presude," Hag, 23. februar 2011. Dostupno na: http://www.MKSJ.org/x/cases/djordjevic/tjug/en/110223_summary.pdf.

²⁹ Pavković je osuđen 2009. godine zbog određenih tačaka seksualnog napada (MKSJ, *Tužilac protiv Milutinovića i ostalih*. (Slučaj br. IT-05-87-T, 26. februar 2009. godine), knjiga. 3, [785]. Dostupno na:

<https://www.MKSJ.org/x/cases/milutinovic/tjug/en/jud090226-e3of4.pdf>). Žalbeno veće je 2014. godine poništilo nalaz da tri dodatne tačke seksualnog napada nisu počinjene sa diskriminatornom namerom, ali je odbilo da se upušta u nove osuđujuće presude za ove optužbe (MKSJ, *Tužilac protiv Šainovića i ostalih*. (Slučaj br. IT-05-87-A, 23. januara 2014. godine). Dostupno na: <https://www.MKSJ.org/x/cases/milutinovic/acjug/en/140123.pdf>)

³⁰ MKSJ, *Tužilac protiv Vlastimira Đorđevića* (Slučaj br. IT-05-87/1-A, 27. januara 2014. godine) Dostupno na: <https://www.MKSJ.org/x/cases/djordjevic/acjug/en/140127.pdf>

³¹ MKSJ, *Tužilac protiv Milutinovića i ostalih*.

³² Sudija Ramaroson se protivio odbijanju izricanja novih presuda, navodeći da je to imalo za posledicu ostavljanje teških krivičnih dela gonjenja u vidu seksualnog nasilja kao krivičnog dela protiv čovečanstva nekažnjenim (MKSJ, *Tužilac protiv Šainovića i ostalih* (Slučaj br. IT-05-87-A, 23 January 2014), str. 756 – 757 (samo na francuskom).

³³ Generalni sekretar UN-a, indikator 25a.

³⁴ Amnesty International, *Rane koje nam gore dušu*, str. 28.

³⁵ Ibid, str. 7-28

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Email prepiska MŽK sa BIRN-om, 2020.

³⁹ Intervju MŽK sa Sevdije Ahmeti, Priština, 2011.

⁴⁰ MKSJ „Inovativne procedure“. Dostupno na: <http://www.MKSJ.org/sid/10313>

⁴¹ Ibid.

⁴² Intervju MŽK sa Veprora Šehu, Đakovica, 2011.

⁴³ Intervju MŽK sa Norom Ahmetaj, direktorkom Centra za istraživanje i objavljivanje dokumentacije, Priština, 2011.

- ⁴⁴ Kosovo/UN izveštaj o silovanju, „Populacioni fond UN za izveštavanje o silovanju, otmice među kosovskim izbeglicama“, 26. mart 2000.
- ⁴⁵ Prepiska MŽK sa UNMIK-ovim zvaničnicima, 2011.
- ⁴⁶ Generalni sekretar UN-a, „Izveštaj Generalnog sekretara o Privremenoj Misiji Ujedinjenih Nacija na Kosovu“ S/2009/149, 17. mart 2009.
- ⁴⁷ Udružene akcije 2008/124/CFSP u Evropskoj uniji Misije vladavine prava na Kosovu, EULEKS Kosovo; Zakon br. 03/L-053 „O delokrugu, izboru i prebacivanju predmeta EULEKS sudija i tužioca na Kosovu“; i Zakon br.. 03/L-052 „O Kancelariji specijalnog tužioca Republike Kosovo“
- ⁴⁸ Generalni sekretar UN-a, „Izveštaj Generalnog sekretara Privremene administracije Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu“ S/2009/497, 30. septembar 2009, Prilog I, deo 2.
- ⁴⁹ OEBS, Odeljenje za ljudska prava i zajednice, „Sudjenja ratnim zločinima na Kosovu: Desetogodišnja procena od 1999-2009“, maj 2010. Dostupno na: <http://www.osce.org/kosovo/68569>
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Vrhovni sud Kosova, Ap-Kz-108/2010, 25. novembar 2010. Dostupno na: http://www.eulex-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/SupremeC/Idriz-Gashi-108-2010/%282010.11.25%29%20JUD%20Idriz%20GAŠI%20%28SC%29.ENG_redacted.pdf.
- ⁵² Intervju MŽK sa Linom Ander, lokalnom predstavnicom Fondacije *Kvinna till Kvinna*, Priština, 2011.
- ⁵³ Intevju MŽK sa Sirpa Rautio, 2011.
- ⁵⁴ EULEKS, Komentar na nacrt, 2020.
- ⁵⁵ Intervju MŽK sa Veprore Šehu, 2020.
- ⁵⁶ Email prepiska MŽK sa BIRN-om, 2020.
- ⁵⁷ Intervju MŽK sa Veprore Šehu, 2020.
- ⁵⁸ Amnesty International, *Rane koje nam gore dušu*, str. 7.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ U junu 2014. Savet Evropske unije je izmenio početnu Zajedničku akciju 2008/124/CFSP o Misiji Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu. Izmenio je član 18 o objavljivanju poverljivih informacija, predajući lokalnim vlastima „poverljive informacije i dokumente EU do nivoa „poverljivo“. Početna zajednička akcija se nalazi ovde:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008E0124>

⁶¹ Savet Evropske unije. Odluka (CFSP) 2018/856 od 8. juna 2018. o izmeni Zajedničke akcije 2008/124/CFSP o misiji Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu, 2018. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2018/856/oj>

⁶² Osnovani su nakon što je Skupština Kosova izmenila član 162 Ustava Republike Kosova i donela Zakon o specijalizovanim većima i specijalizovanom tužilaštvu u Skupštini Kosova.

⁶³ Kosovska specijalna veća i specijalno tužilaštvo. Dostupno na: <https://www.scp-ks.org/en>

⁶⁴ Intervju MŽK sa Aidom Derguti, 2020.

⁶⁵ Intervju MŽK sa Vepre Šehu, 2020.

⁶⁶ RSBUN 2467, 23. april 2019. godine; pogledati takođe RSBUN 1325, 31. oktobar 2000.

⁶⁷ MŽK, *Mesto za stolom*, str. 52. Ovaj izveštaj takođe daje detalje o drugim inicijativama u oblasti tranzicione pravde.

⁶⁸ *Kvinna till Kvinna*, „Nezaboravna svedočenja na sudu za preživеле žene“, 2015. Dostupno na:

<http://vipa.kvinnatillkvinna.se/regioner/balkan/unforgettable-testimonies-at-court-for-women-survivors>

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ MŽK, *Mesto za stolom*, str. 52.

⁷¹ Intervju MŽK sa Špresom Aguši, 2020.

⁷² Email prepiska MŽK sa Vjosom Osmani, 2020.

⁷³ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2011.

⁷⁴ Zakon br. 02/L-2, 2006. Pogledati takođe: Ministarstvo za rad i socijalna pitanja, „Delatnost Odeljenja za porodice palih boraca, ratnih invalida i porodica civilnih žrtava (DFDIL)“ Priština, 2010.

⁷⁵ Intervju MŽK sa Aidom Derguti, 2020.

⁷⁶ Zakon br. 04/L-172 o izmenama i dopunama Zakona br. 04/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, žrtava seksualnog nasilja u ratu, civilnih žrtava i njihovih porodica, 2014. Dostupno na:

<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2793>

⁷⁷ Član 6.

⁷⁸ Intervju MŽK sa Vjosom Osmani, 2020.

⁷⁹ Intervju MŽK sa Feride Rušiti, 2020.

⁸⁰ Intervju MŽK sa Vepre Šehu, 2020.

- ⁸¹ Intervju MŽK sa Minire Begaj, 2020.
- ⁸² Zakom br. 04/L-172 o izmenama i dopunama Zakona br. 04/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, žrtava seksualnog nasilja u ratu, civilnih žrtava i njihovih porodica.
- ⁸³ Komentar na nacrt od strane Kjare Taljani, EULEKS, 2021.
- ⁸⁴ Intervju MŽK sa Minire Begaj, 2020.
- ⁸⁵ Amnesty International, „*Rane koje nam gore dušu*“.
- ⁸⁶ Za dalje informacije pogledajte: EULEKS veb stranicu „Izvršno odeljenje“. Dostupno na: <https://www.EULEKS-kosovo.eu/?page=2,2>
- ⁸⁷ Komentar Line Ander na nacrt, 2021.
- ⁸⁸ Intervju MŽK sa Feride Rušiti, 2020.
- ⁸⁹ UN Vesti, „Žene od vitalnog značaja za mir u postkonfliktnim zonama, saslušanje Saveta bezbednosti“
- ⁹⁰ MŽK, Pismo Specijalnom predstavniku Generalnog sekretara UN-a, „Incident u selu Mala Kruša“, Kosovo, 25. maj 2006.
- ⁹¹ Ibid.
- ⁹² UNMIK, Saopštenje za javnost, „SPGS objavljuje pronalasku iz početnom istraživanju događaja u Maloj Kruši dana 25. maja 2006.“ UNMIK/PR/1561, 7. jun 2006.
- ⁹³ UNMIK, Saopštenje za javnost, „Generalni sekretar UN-a imenuje Stivena Kurtisa za komesara Policije UNMIK-a“, UNMIK/PR/1582, 15. septembar 2006.
- ⁹⁴ Generalni sekretar UN-a, indikatori 6 i 7.
- ⁹⁵ Savet bezbednosti UN-a, „Zajednički izveštaj br. 2: Žene mir i bezbednost“, 1. oktobar 2010.
- ⁹⁶ Na primer, činjenicu da je UNMIK „stvorio specijalnu jedinicu kako bi osigurao da žrtve dobiju pomoć prilikom traženja pravde“ pomenuo je Generalni sekretar u „Primedbama o sastanku Saveta bezbednosti o Ženama, miru i bezbednosti“, Njujork, 19. jun 2008.
- ⁹⁷ Generalni sekretar UN-a, indikator 6.
- ⁹⁸ Generalni sekretar UN-a, indikator 5a.
- ⁹⁹ Intervju MŽK sa Tili Strusnajder.
- ¹⁰⁰ Generalni sekretar UN-a, indikator 5a.
- ¹⁰¹ Intervju MŽK sa Havierom Tais Santa Kruz, 2020.
- ¹⁰² Prepiska MŽK sa Elizabet Šlajher, 2011.
- ¹⁰³ Intervju MŽK sa Sirpa Rautio.
- ¹⁰⁴ Prepiska MŽK sa EULEKS-om, 2011.
- ¹⁰⁵ Intervju MŽK sa Kjarom Taljani, 2020.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ MŽK, *Rodna analiza Kosova*, 2018. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/womens-network.pdf>.

¹¹⁰ Evropska komisija, Rodna ravnopravnost i osnaživanje žena: Transformacija života devojčica i žena kroz spoljne odnose EU 2016-2020 Evropska komisija. "Akcioni plan EU o rodnoj ravnopravnosti III - Ambiciozni program za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u spoljnoj akciji EU ", 2020.

¹¹¹ Generalni sekretar UN-a, cilj IV.

¹¹² UNDP, "Public Pulse: Rezime projekta". Dostupno na: <https://www.ks.undstr.org/content/kosovo/en/home/projects/public-pulse0.html>

¹¹³ Intervju MŽK sa predstavnicima UNDP-ja, 2020.

¹¹⁴ Generalni sekretar UN-a, cilj IV i indikator 5a.

¹¹⁵ Intervju MŽK sa Igbale Rogova, 2007.

¹¹⁶ Generalni sekretar UN-a, cilj II.

¹¹⁷ Generalni sekretar UN-a, indikator 2.

¹¹⁸ MŽK je fokusirala izveštaje UNMIK-a na Savet bezbednosti UN kao organizaciju odgovornu za izveštavanje. Izveštaji UNMIK-a su uglavnom obuhvatali informacije ostalih relevantnih aktera, kao što je EULEKS u kasnijim godinama.

¹¹⁹ UNMIK izveštaj Generalnom sekretaru, 20. novembar 2006, str. 10.

¹²⁰ UNMIK izveštaj Generalnom sekretaru, 26. jun 2003, str. 5.

¹²¹ Generalni sekretar UN-a, indikator 2.

¹²² Intervju MŽK sa Tili Strusnajder, UNMIK, 2011.

¹²³ Intervju MŽK sa pet aktivistkinja za ženska prava, 2011.

¹²⁴ Intervju MŽK sa Ljuljetom Vunići, 2011.

¹²⁵ UNMIK izveštaj Generalnom sekretaru, 12. avgust 2011, str. 11.

¹²⁶ Intervju MŽK sa Javierom Tais Santa Kruz.

¹²⁷ Generalni sekretar UN-a, indikator 3a.

¹²⁸ Prema Generalnom sekretaru UN-a, indikator 3a.

¹²⁹ Koordinaciona grupa za bezbednost i rodna pitanja (SGCG) je neformalna grupa koja zahteva da koordiniše napore u vezi sa rodnom jednakosti na Kosovu, uključujući agencije UN, kosovske institucije, ženske organizacije, NATO, OEBS, SPEU i EULEKS.

- ¹³⁰ OHCHR, „Strateški Plan Uprave Visokog Komesara 2010-2011“. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/Documents/Press/SMP2010-2011.pdf>
- ¹³¹ Intervju MŽK sa Arbenom Kuriu, Priština, 2011.
- ¹³² OHCHR, *Izveštaj civilnog društva o ljudskim pravima na Kosovu 2019*, 2020. Dostupno na: https://www.ohchr.org/Documents/Press/kosovo_cso_2019_human_rights_report_en.pdf.
- ¹³³ Intervju MŽK sa predstavnicima EULEKS-a, Priština, 2011.
- ¹³⁴ Šef misije, govor na Otvorenom Danu, „10 godina RSBUN 1325“, 3. novembra 2010.
- ¹³⁵ EULEKS, „Godišnji izveštaj 2010. o pravosudnim aktivnostima EULEKS-a“, 2010. Dostupno na: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/justice/>.
- ¹³⁶ Prepiska MŽK sa EULEKS-om, 2011.
- ¹³⁷ Intervju MŽK sa Kjarom Taljani, 2020.
- ¹³⁸ Evropski Savet, Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između Evropske unije i Kosova, potpisan 2015. Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/10/27/kosovo-eu-stabilisation-association-agreement/>.
- ¹³⁹ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, čl. 6, prema Ljuljeta Domaniku, pravnom Savetnicom za rodna pitanja u instituciji Ombudsmana (Intervju MŽK-a, Priština, 2011).
- ¹⁴⁰ Intervju MŽK sa Ljuljetom Domaniku, 2011.
- ¹⁴¹ Iz žalbi, 23.4% registrovanih slučajeva je od strane žena (942 od muškaraca i 288 od žena), i 26.1% slučajeva je istraženo i popunjeno od strane žena (306 slučajeva popunjeno od muškaraca koji su ispitivani i 108 od žena).
- ¹⁴² Institucija Ombudsmana, godišnji izveštaj dostupan na: <https://www.oik-rks.org/en/reports/annual-reports/>.
- ¹⁴³ Kancelarija premijera, Kancelarija za dobro upravljanje, ljudska prava, jednake mogućnosti i rodna pitanja, *Izveštaj o sprovođenju Strategije i Akcionog plana o Ljudskim pravima u Republici Kosova (2009-2011)*, Priština: Kancelarija dobrog upravljanja, 2011.
- ¹⁴⁴ Intervju MŽK-a sa Habit Hajredini, direktorom Kancelarije za dobro upravljanje, jednake mogućnosti i rodna pitanja, Ured premijera Kosova, Priština, 2011.
- ¹⁴⁵ Intervju MŽK sa Iqbalom Rogova, 2007.
- ¹⁴⁶ Generalni sekretar UN-a, indikatori 3a, 4, i 5a.

¹⁴⁷ Amnesty International, Kosovo (Srbija i Crna gora) „*Da li to znači da imamo prava? Zaštita ljudskih prava žena i devojaka trafikovanih za nasilnu prostituciju na Kosovu*“, EUR 70/010/2004, 2004.

¹⁴⁸ Intervju MŽK sa Beharom Seljimi, 2011.

¹⁴⁹ Amnesty International, 2004, i sastanak grupe eksperata Ujedinjenih nacija o međunarodnoj migraciji i razvoju, podeli stanovništva, Odeljenja za ekonomska i socijalna pitanja, Sekretarijata UN-a, Njujork, 6-8. jul 2005. Dok se korišćenje usluga prostitucije i trgovine znatno proširilo zbog međunarodnih snaga na Kosovu, lokalna kosovska klijentela izgleda da je vremenom odrasla (UNMIK, „Kampanja o prosvetavanju o HIV/AIDS na Kosovu“, TV UN, Program br. 877, 3. novembar 2003.)

¹⁵⁰ Intervju MŽK sa Tijanom Simić Lavaki, 2020.

¹⁵¹ BBC News, „UN trupe na Kosovu i 'Industrija seksa'“ 6. maj 2004. Dostupno na: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3686173.stm>. Za druge primere, pogledati *Amnesty International*, 2004.

¹⁵² Generalni sekretar UN-a, indikator 4. Bilten Generalnog sekretara ST/SGB/2003/13 definiše seksualno eksploataisanje kao bilo koji stvarni ili pokušaj zloupotrebe ugroženosti, različite moći ili poverenja u seksualne svrhe, uključujući, ali se ne ograničavajući na novčano, socijalno ili političko profitiranje od seksualne eksploatacija drugih. „Seksualno zlostavljanje“ je definisano kao stvarno ili preteće fizičko nametanje seksualne prirode, bilo na silu ili pod neravnopravnim uslovima ili prinudom.

¹⁵³ UNMIK Odredba br. 2001/4 O zabrani trgovine ljudima na Kosovu, 2001.

¹⁵⁴ Republika Kosovo, Vlada, Ministarstvo unutrašnjih poslova, „Nacionalna strategija i akcioni plan protiv trgovine ljudskim bićima 2011-2014“, 2011.

¹⁵⁵ Krivični zakon Kosova definiše „trgovinu“ i kazne (čl. 139); Kosovski zakon o javnom redu i miru odnosi se na prinudnu prostituciju kao prekršaj, kažnjiv do dva meseca (član 18(8)); i Uredba UNMIK-a o zabrani trgovine ljudima na Kosovu navodi kazne u rasponu od dve do 20 godina zatvora. Drugi važeći zakoni su u Nacionalnoj strategiji.

¹⁵⁶ Varšava, 16. maj 2005.

¹⁵⁷ Član 165.

¹⁵⁸ Uredba UNMIK-a br. 2001/4 o zabrani trgovine ljudima na Kosovu.

- 159 *Ibid.*
- 160 Generalni sekretar UN-a, indikator 15 poziva na tu obuku.
- 161 Nacionalna strategija, str. 8-10.
- 162 Generalni sekretar UN-a, indikator 4 poziva na praćenje koliko su preventivne mere imale željeni efekat.
- 163 Intervju MŽK sa Arbenom Kuriu, 2011.
- 164 Intervju MŽK, 2011.
- 165 Intervju MŽK sa bivšim zaposlenim OEBS-a, 2011.
- 166 Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2007.
- 167 Intervju MŽK sa predstavnicima EULEKS-a, Priština, 2011.
- 168 Intervju MŽK sa Kjarom Taljani, 2020.
- 169 Citirano u *Amnesty International*, 2004.
- 170 UNMIK, „Borba protiv trgovine ljudima na Kosovu: Strategija i zalaganje“, UNMIK, maj 2004.
- 171 BBC News, „UN Trupe na Kosovu i `Industrija seksa““, 6. maj 2004.
- 172 Intervju MŽK sa Džinom Vakamom, Šefom tima za ponašanje i disciplinu, UNMIK, 2011.
- 173 Intervju MŽK sa Havierom Tais Santa Kruz, 2020.
- 174 *Ibid.*
- 175 Generalni sekretar UN-a, indikator 4.
- 176 Agencija *France-Presse*, „Kosovo: Zaposleni UN-a osuđen za seksualno zlostavljanje, optužbe za trgovinu ljudima“, 26. maj 2005.
- 177 Generalni sekretar UN-a, indikator 4.
- 178 Diplomatski imunitet kako je definisan u Konvenciji UN o diplomatskim odnosima u Beču 1961, član 29, str. 9.
- 179 UNMIK/REG/2000/47 o statusu, privilegijama i imunitetima KFOR-a i UNMIK-a i njihovog osoblja na Kosovu, 2000.
- 180 Intervju MŽK, 2011.
- 181 Generalni sekretar UN-a optužuje OMO za odgovornosti u vezi sa indikatorom 4.
- 182 Odredba koja ovlašćuje studiju je E/CN.4/SUB.2/DEC/2001/105, i izveštaj o napretku studija: E/CN.4/Sub.2/2002/6.
- 183 IOL vesti, „Službenik UN optužen za zlostavljanje deteta“, 3. februar 2005. Dostupno na: <http://www.iol.co.za/news/world/un-official-held-over-alleged-child-abuse-1.233105>; i *Daily News*, „Pakistanac osuđen za zlostavljanje maloletnika na Kosovu“, 2. novembar 2005.

¹⁸⁴ Steven Erlanger, "The Ugliest American", *New York Times Magazine*, 2. april 2000. Dostupno na: <http://www.nytimes.com/2000/04/02/magazine/the-ugliest-american.html?src=pm>.

¹⁸⁵ *Save the Children*, „Seksualno eksploatacije i zlostavljanje dece od strane humanitarnih i mirovnih radnika“, Obaveštenje policije, decembar 2009.

¹⁸⁶ Roger Cohen, "U.S. Sergeant Gets Life in Murder of Kosovo Girl, 11", *The New York Times*, 2. avgust 2000. Za više detalja, pogledati Erlanger, "The Ugliest American" 2000.

¹⁸⁷ Šef misije EULEKS, „Govor na otvorenom danu: 10. godina Rezolucije SBUN 1325“, 3. novembar 2010; EULEKS policija da pruži pomoć kosovskim institucijama u borbi protiv trgovine ljudima; javni događaji u vezi sa trgovinom ljudi; praćenje slučajeva trgovine (Prepiska MŽK sa EULEKS-om, 7. oktobar 2011).

¹⁸⁸ MŽK zatražila kvantitativne informacije od EULEKS-a u vezi sa svim slučajevima, ali nisu obezbeđeni.

¹⁸⁹ EULEKS Kosovo, Sudske presude, krivični postupci, Vrhovni sud Kosova, Astr.-Kz No. 106/2007, PnIKr 165/2009, Dostupno na: <http://www.EULEKS-kosovo.eu/docs/justice/judgments/criminal-proceedings/SupremeC/SC%20Judgment%20-%20Vladimir%20Ukaj%20et%20alia%20-%20E.pdf>.

¹⁹⁰ Intervju MŽK sa Sakibe Doli, direktorkom Sigurne kuće, 2007.

¹⁹¹ Prepiska MŽK sa Sakibe Doli, 2011.

¹⁹² MŽK, *Bezbednost počinja od kuće*, Priština: MŽK, 2008; Evropska komisija, „Kosovo pod Rezolucijom SBUN 1244/99 2009 Izveštaj o napretku“, 14. oktobar 2009; Freedom House, „Mapa slobode u svetu“, Kosovo: Freedom House, 2010; UNHCR, „Pravne smernice UNCHR-a za procenu međunarodne zaštite potreba pojedinaca na Kosovu“, 9. novembar, str. 20; OEBS, *Istraživanje o dobrobiti i bezbednosti žena na Kosovu*, 2019.

¹⁹³ Prepiska MŽK-a sa Kosovskom policijom, 2011, 2021.

¹⁹⁴ MŽK, *Bezbednost počinja kod kuće*, str. 48; i MŽK, *Nema više izgovora: Analiza stavova, učestalosti i institucionalnih odgovora na nasilje u porodici na Kosovu*. Priština: MŽK, 2015, str. 45. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20151124105025622.pdf>.

¹⁹⁵ Intervju MŽK sa Tahire Hadžoli, 2011.

¹⁹⁶ MŽK, *Nema više izgovora*, str. 36.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, 2020. godine.

¹⁹⁹ Prepiska MŽK sa Kosovskom policijom, 2011. i 2022.

²⁰⁰ MŽK, *Bezbednost počinje kod kuće*, 2008. Podaci o tome koje su etničke grupe, uzrast ili iz kojih regiona pretrpele nasilje u porodici su bili neubedljivi.

²⁰¹ *Ibid.* Do 2015. ovo je smanjeno na 67,1% (MŽK, *Nema više izgovora*).

²⁰² MŽK, *Nema više izgovora*.

²⁰³ OEBS, *Istraživanje o dobrobiti i bezbednosti žena na Kosovu*, 2019.

²⁰⁴ MŽK, *Nema više izgovora*, 2015.

²⁰⁵ OEBS, *Istraživanje o dobrobiti i bezbednosti žena na Kosovu*, 2019.

²⁰⁶ Skupština Republike Kosovo, Zakon br.03/L-182, član 182. Stupio je na snagu 1. jula 2010, i zamenjuje Uredbu UNMIK-a br. 2003/12 o zaštiti od nasilja u porodici.

²⁰⁷ UNMIK/REG/2003/25 Privremeni krivični zakon Kosova, koji je 2008. usvojila Skupština Republike Kosovo kao zvanični Krivični zakon Kosova. Vidi zakon br. 03/L-002.

²⁰⁸ Intervju MŽK sa Tahire Hadžoli, 2020.

²⁰⁹ Pogledati MŽK, *Od zakona do akcije: Praćenje institucionalnog odgovora na rodno zasnovano nasilje na Kosovu*, 2021. godine, at: <https://womensnetwork.org/publications/from-laws-to-action-2/>.

²¹⁰ Generalni Sekretar UN-a, indikator 15.

²¹¹ Pogledati MŽK, *Od zakona do akcije*, 2021.

²¹² Između 2006. i 2010. Kosovska policija je imala 591 nalog za zaštitu dobijen od sudova i 109 od policije (korespondencija sa MŽK-om, 2011).

²¹³ Intervju MŽK sa Arianom Čosaj-Mustafa, aktivistkinjom za ženska prava, 2011.

²¹⁴ Generalni sekretar UN-a, indikator 20. Računjanje časova obuke za osoblje koje donosi odluke u sektoru bezbednosti i pravde, institucije dobijaju dokazan izazov budući da je nekoliko institucija na Kosovu institucionalizovalo takve obuke, pre nego što je nudilo *ad hoc* obuke. Interesantno je da Generalni sekretar UN-a poziva osoblje na pozicijama donošenja odluka da preduzmu obuke o rodnim pitanjima jer se u suštini direktno ne odnose na žene. Dok argument može biti da bi oni mogli da prenesu svoje znanje na

osoblje, stoga se čini da bi obuka imala mnogo više uticaja ako je sprovedena iz prve ruke.

²¹⁵ Intervju MŽK sa Enver Peci, Priština, 2011.

²¹⁶ Intervju MŽK sa Beharom Seljimijem i Tahire Hadžolli.

²¹⁷ Intervju MŽK sa Hisni Šalja, 2007.

²¹⁸ Intervju MŽK sa Beharom Seljimijem, 2007.

²¹⁹ Intervju MŽK sa Osnatom Lubrani, 2011.

²²⁰ Na primer, pogledati Klark, Hovard, *Građanski otpor na Kosovu*. London: Pluto Press, 2000.

²²¹ Ana Di Lelio za UNDP, *Bezbednost u zajednici*, Priština: UNDP, 2009, str. 16. U 2003. je procenjeno da između 330.000 i 460.000 civila ima oružje na Kosovu, uglavnom ilegalno. Anna Khakee i Nicolas Florquin, *Kosovo i pištolj: Osnovna procena malokalibarskog i lakog oružja na Kosovu*, Specijalni izveštaj, Ženeva: UNDP i Pregled malih oružja, 2003.

²²² Kosovska policija je registrovala 36 slučajeva naoružanih pretnji kao nasilje u porodici između 2006. i 2010. (prepiska sa MŽK).

²²³ Ibid.

²²⁴ Generalni sekretar UN-a, indikator 17.

²²⁵ Odeljenje UN za poslove razoružanja, „Akcije koordinisanja lakog naoružanja: Politika Ujedinjenih nacija“, 1998. Zakon o oružju zahteva dozvolu za oružje, lekarsko uverenje i ispit znanja za one koji bi koristili oružje za lov, streljaštvo i kolekcionarstvo (Republika Kosovo zakon br. 03/L-143).

²²⁶ Oni su obavili istraživanje za unutrašnje svrhe, ali se oslanjaju na starije informacije UNDP-a.

²²⁷ Intervju MŽK sa Martom Gazideda, 2020.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ UNDP, *Istraživanje malokalibarskog i lakog oružja na Kosovu 2012-2016*, Beograd, Dostupno na:

https://www.seesac.org/f/docs/SALW-Surveys/web_Kosovo_SALW-Survey_ENG.pdf.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Intervju MŽK sa Edi Gusia, 2020.

²³² Intervju MŽK sa Tahire Hadžoli, 2011.

²³³ Generalni sekretar UN-a, indikator 1b. Dok se indikatori odnose na seksualno nasilje, cilj je obratiti pažnju na rodno zasnovano nasilje.

²³⁴ Priča pokrenuta u medijima, uključujući *Bota Sot*, "Rrëfim Ekzkluziv i Gëzim Kastratit, baba i Dianës, e vrarë nga bashkëshorti i saj" ["Ekskluzivna priča Gezim Kastratija, Dianinog oca, koju je ubio suprug"] 19. maj 2011.

²³⁵ Generalni sekretar UN-a, indikator 19.

²³⁶ Za detalje, pogledati MŽK, *Više od 'reči na papiru?' Odgovor delitelja pravde za nasilje u porodici na Kosovu*, Priština: MŽK, 2009.

²³⁷ Priča zasnovana na razgovorima MŽK sa sudijama. Dostupno u MŽK, *Više od 'Reči na papiru?'*

²³⁸ Intervju MŽK sa Sevdije Ahmeti, 2011.

²³⁹ Intervju MŽK sa Tahire Hadžolli, Kosovska policija, Priština, 2011.

²⁴⁰ Razvod se rešava na sudu, uz saglasnost jednog ili oba supružnika. Zahtev za razvod se ne može podneti dok je supruga trudna, ili dok zajedničko dete ne napuni jednu godinu.

²⁴¹ Svake godine roditelj koji je dobio starateljstvo mora da podnese izveštaj o radu u protekloj godini i njegovu/njenu brigu za osobu pod starateljstvom koja se odnosi na njegovo/njeno zdravstveno stanje, obrazovanje i ostala važna pitanja.

²⁴² MŽK, *Više od 'reči na papiru?'*

²⁴³ Intervju MŽK sa Luljetom Vunići, izvršnom direktorkom Kosovskog centra za rodne studije, Priština, 2011.

²⁴⁴ Intervju MŽK sa Tahire Hadžolli, 2020.

²⁴⁵ Intervju MŽK sa Linom Ander, lokalnom predstavnicom Fondacije *Kvinnna till Kvinnna*, Priština, 2011.

²⁴⁶ Generalni sekretar UN-a, indikator 19.

²⁴⁷ Jedina dva slučaja koja uključuju žene žrtve bila su trgovina ljudima i ratni zločini ranije pomenuti.

²⁴⁸ EULEKS Kosovo, Sudske presude, Krivični postupci, Vrhovni sud Kosova, Astr.-Kz br. 128/2010.

²⁴⁹ Intervju MŽK sa Sirpa Rautio, 2011.

²⁵⁰ EULEKS Kosovo, Sudske presude, Civilni procesi, Dostupno na: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/judgments/CV-Supreme-Court.php>.

²⁵¹ MŽK, *Više od 'reči na papiru?'*

²⁵² Ibid i MŽK, *Od zakona do akcije*, 2021.

²⁵³ Priča zasnovana na intervjuu sa Lućanom Kalestini, Priština, 2011.

²⁵⁴ Pravno normirano godište za stupanje u brak na Kosovu je 18 godina, osim ako su budući supružnici pokazali određeni nivo odgovornosti da stupe u brak sa 16 godina. Dogovoreni brakovi, iako retki, još uvek se mogu sklopiti na Kosovu, posebno u ruralnim

područjima. Prema Porodičnom zakonu, na Kosovu „brak nije punovažan ako je pristanak za sklapanje braka dobijen prinudom, pretnjom ili zabludom ili bilo kojim drugim nedostatkom slobodne volje budućih supružnika“ (čl. 18). Činjenični brak ili odnos van braka, gde par živi zajedno i deli odgovornosti, finansijsku podršku i imovinska prava, dobio je izjednačenje sa bračnim statusom u pravima i obavezama.

²⁵⁵ Intervju MŽK sa Osnatom Lubrani.

²⁵⁶ Prema Generalnom sekretaru UN-a, indikator 15.

²⁵⁷ MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.

²⁵⁸ Izvan pojmova vojne ili državne bezbednosti, ljudska bezbednost stavlja ljude u centar, fokusirajući se na njihove osnovne potrebe. To se odnosi se na socijalno, ekonomsko, političko, ekološko i kulturno blagostanje, kao i na zaštitu ljudskih prava.

²⁵⁹ MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Intervju MŽK sa Špresom Aguši, 2011.

²⁶³ Matt Prodger za BBC, „Toksični kamp ogorčio kosovske Rome“, 13 jun 2005. Dostupno na:

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4080048.stm>.

²⁶⁴ Intervju MŽK sa Frode Moringom, UNDP, Priština, 2007.

²⁶⁵ Jasna Čaušević i Stefan Liebing (ur.) za Društvo ugroženih osoba, “Pred očima UNMIK-a 560 izbeglica Roma izloženo opasnom teškom metalu još od 1999,” decembar 2005, str. 9.

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ *Human Rights Watch*, „Romski kampovi kontaminirani olovom na Kosovu su zatvoreni,” 9. decembar 2010. Dostupno na:

<http://www.hrw.org/news/2010/11/24/lead-contaminated-roma-camps-kosovo-shut-down>.

²⁶⁸ Odmah posle rata, žene su osnovala Žensku mrežu Kosova da homogenizuju žene ili angažuju umrtvljene glasove na frontu za postkonfliktno donošenje odluka. Dr Skender Sula iz SZO je prokomentarisao: „Ženska mreža Kosova je imala veoma aktivnu ulogu u zadovoljavanju potreba žena u udaljenim oblastima na Kosovu, grupa koje su često marginalizovane. One su se ujedinile, izrazile mišljenja i omogućile da se njihov glas čuje“ (Intervju MŽK-a, 2011).

²⁶⁹ Intervju MŽK sa Špresom Aguši, 2007.

- ²⁷⁰ UNDP, *Izveštaj o ljudskom napretku na Kosovu - Razvoj građana: Izazovi i izbori*, 2004, str. 119.
- ²⁷¹ MŽK, *Bezbednost počinje od kuće*, 2008. i razgovori sa ženama, posebno u ruralnim područjima.
- ²⁷² MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.
- ²⁷³ Ibid.
- ²⁷⁴ Kosovska inicijativa za stabilnost (IKS), sažetak politike, „Na putu u EU: Mogućnosti zasnovane na razvoju,” Priština: IKS, 2011.
- ²⁷⁵ MŽK, *Mesto za stolom*, 2021.
- ²⁷⁶ Savet Evrope, *Interseksionalna rodna analiza pred-univerzitetskog obrazovanja*, 2020. godine, str. 23, Dostupno na: <https://rm.coe.int/raporti-gender-eng-final/1680a0b187>.
- ²⁷⁷ Generalni sekretar UN-a, indikator 21b.
- ²⁷⁸ Kosovska agencija za statistiku, *Statistika obrazovanja na Kosovu 2019/2020*, 2020. Dostupno na: <https://ask.rks.gov.net/media/5637/education-201902020-anq.pdf>.
- ²⁷⁹ Marta Prenkpaljaj, koju je citirao KCRS u *Istorija je i njena priča*.
- ²⁸⁰ Howard Clark, *Građanski otpor na Kosovu*, str. 75; i Centar za Zaštitu Žena i Dece (CŽD), *Društvena mapa Žena na Kosovu: 1995-2000, Sociološki tumačenje*, Priština: CPWC, 2004, str. 20.
- ²⁸¹ UNICEF, UNFPA i SZO, „Poboljšanje zdravlja žena i dece na Kosovu”, Kosovo: 2007-2010, str. 8.
- ²⁸² Fitamant, „Izveštaj procene o seksualnom nasilju na Kosovu”
- ²⁸³ Fitamant, 1999.
- ²⁸⁴ MŽK, *Istraživanje o razmerama rodno zasnovanog nasilja na Kosovu i njegovom uticaju na reproduktivno zdravlje žena*, Priština: MŽK, 2008, str. 14.
- ²⁸⁵ Generalni sekretar UN-a, cilj XV.
- ²⁸⁶ Balkan Investigative Reporting Network (BIRN), „Izveštaj o zdravstvenom sistemu na Kosovu” Priština: BIRN, 2009. Razlozi lošeg kvaliteta usluga su podmitljivo medicinsko osoblje i manjak adekvatnih lekova.
- ²⁸⁷ Zakon o zdravstvu na Kosovu, br. 2004/ 4. Specijalne grupe su deca i adolescenti do 15 godina starosti; učenici i studenti, građani stariji od 65 godina; bliža porodica palih boraca, ratnih i ostalih invalida, korisnici socijalne pomoći i članovi i članice njihove uže porodice i osobe sa invaliditetom.

²⁸⁸ Intervju MŽK sa Visare Gorani Gaši, službenicom Nacionalnog programa za ljudska prava, Demokratija za vladavinu prava, Švedska ambasada, Priština, 2011.

²⁸⁹ Generalni sekretar UN-a, indikator 21.

²⁹⁰ Prema UNICEF-u, zabeleženo je dvanaest slučajeva smrti majki u 2009. godini, „jednako stopi od 43,3 na 100.000 te godine“ (*Analiza situacije dece i žena na Kosovu*, Priština: UNICEF, 2017. Dostupno na:

https://www.unicef.org/kosovoprogramme/media/211/file/Raporti_u_nicef_ENG). U međuvremenu, drugi izvor je izvestio o smrtnosti majki u 2009. godini sa sedam umrlih na 1.000 živorođenih (Raka, L., Nacionalni izveštaj o zdravstvenim istraživanjima za Kosovo (*pod Rezolucijom 1244*), 2020.

²⁹¹ UNICEF, „Nemačka na dlanu,“ 2. mart 2010.

²⁹² UNFPA Kosovo (pod Rezolucijom 1244) *Izveštaj o evaluaciji programa, 2013-2018*, 2019.

²⁹³ Ministarstvo zdravlja, Strateški plan zdravlja majke, zdravlja dece i reproduktivnog zdravlja 2019-2021.

²⁹⁴ Đocaj, Šcipe, *Priština Insight*, „Smrti majki izgubljene u sistemu“, 2020. Dostupno na: <https://prishtinainsight.com/maternal-deaths-lost-in-the-system-mag-2/>.

²⁹⁵ Intervjui MŽK sa Tijanom Simić i Ljuljetom Demoli, 2020.

²⁹⁶ Za potrebe kvaliteta podataka, Kosovska agencija za statistiku uporedila je smrti novorođenčadi registrovane u administrativnim podacima (335) sa podacima popisa iz 2011. godine (329) za period 2005-2010 („Procena stanovništva Kosova 2011“, 2013, str. 29, Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/2129/estimation-of-kosovo-population-2011.pdf>).

²⁹⁷ Kosovska agencija za statistiku. *Uzroci smrti na Kosovu, 2012. i 2013*, Priština: 2015. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/1797/causes-of-death-in-kosovo-2012-2013.pdf>.

²⁹⁸ Kosovska agencija za statistiku. „Statistika smrti 2020“, 2021, str. 27. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/6641/death-statistics-2020.pdf>.

²⁹⁹ Korespodencija MŽK sa Doinom Bologna, UNFPA, 2011.

³⁰⁰ Intervju MŽK sa Skenderom Sula.

³⁰¹ Intervju MŽK sa Magbulje Eljezi, 2020.

³⁰² Ibid.

³⁰³ MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, Priština: MŽK, 2016.

- ³⁰⁴ Ibid.
- ³⁰⁵ Ljulj Raka, *Nacionalni izveštaj o istraživanju zdravstva na Kosovu (pod UNSCR 1244)*, Priština: 2009, str. 10.
- ³⁰⁶ Statistička kancelarija na Kosovu, „Stopa nezaposlenosti,” 2008. Pogledati takođe: MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, 2016. Kosovska agencija za statistiku, „Anketa o radnoj snazi na Kosovu Q3 2020”
- ³⁰⁷ MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, 2016. Intervjui su to takođe potkrepili 2020.
- ³⁰⁸ Intervju MŽK sa Ljuljetom Demoli, 2020.
- ³⁰⁹ MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, 2016.
- ³¹⁰ Intervju MŽK sa Tijanom Simić Lavali, 2020.
- ³¹¹ MŽK, „*Pandemija ne poznaje rod*”? Priština: MŽK, 2020. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2020/12/MŽK-The-pandemic-knows-no-gender-ENG-1.pdf>.
- ³¹² MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*, 2016.
- ³¹³ Intervju MŽK sa Špresom Aguši, MOŽRAE, 2020. To je potvrdila i Ljuljeta Demoli (intervju 2020).
- ³¹⁴ Intervju MŽK sa Resmije Rahmani, OPDMK, 2020.
- ³¹⁵ MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*.
- ³¹⁶ Sve priče iz MŽK, *Eksploatorno istraživanje*, str. 30.
- ³¹⁷ Intervju MŽK sa Veprora Šehu, 2011.
- ³¹⁸ Intervju MŽK sa Eljvandom Gojani, Koalicija K10, 2020.
- ³¹⁹ Zapažanja MŽK, uključujući tokom sastanaka radnih grupa o Zakonu o radu, gde su zvaničnici ovo koristili kao argument u korist izdvajanja državnih sredstava za žene da ostanu kod kuće i imaju decu.
- ³²⁰ MŽK, Inicijativa žena Kosova i tim UN na Kosovu, *Glas žena*, Priština: 2004. godine; i MŽK, *Pristup zdravstvenoj zaštiti na Kosovu*.
- ³²¹ Intervju MŽK sa Doinom Bologa, 2011.
- ³²² Intervju MŽK sa Sebahate Pacoli, 2011.
- ³²³ *Glas žena*, str. 31.
- ³²⁴ Intervju MŽK sa Muharem Džemajli, Priština, 2011.
- ³²⁵ Intervju MŽK sa Visare Mujko Nimani, 2011.
- ³²⁶ Intervju MŽK sa dr.Skender Sula.
- ³²⁷ Intervju MŽK sa Arianom Čosaj-Mustafa, 2007.
- ³²⁸ SZK, *Anketa o radnoj snazi na Kosovu*, Priština: SOK, 2009.

³²⁹ Kosovska agencija za statistiku, *Anketa o radnoj snazi Q3 2020*, 2020. Dostupno na: <https://ask.rks-gov.net/media/5859/lfs-q3-2020.pdf>.

³³⁰ Intervju MŽK-a sa Valjbonom Saljihu.

³³¹ Većina država Evrope ima stroge zakone, kao što su „prinudno nasleđstvo“ u Francuskoj, koje obezbeđuje ravnopravnu podelu imovine među decom i članovima i članicama porodice. „Ravnopravnost u nasleđivanju“, odeljak kosovskog zakona, odnosi se na decu rođenu u braku i van braka i usvojenu decu, kao ravnopravnu, bez pominjanja pola.

³³² Generalni sekretar UN-a, indikator 15.

³³³ Udruženje advokata Norma, *Istraživanje i praćenje sprovođenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti*.

³³⁴ Prema istraživanju Norme, 2008, od 4.452 naslednika koji su izrazili pravo na nasleđstvo, samo 1.041 su žene. Godine 2009. bilo je 1.003 žene naslednice naspram 3.194 muškaraca.

³³⁵ Džafaj, J., Nrecaj, A., *Të drejtat pronësore dhe trashëgimore të grave (Imovinska i nasledna prava žena)*, 2017. Dostupno na: <https://advocacy-center.org/wp-content/uploads/2018/09/Te-drejtat-pronesore-dhe-trashegimore-te-grave.pdf>

³³⁶ MŽK pregled sudskih postupaka (EULEKS, „Sudske presude“). Dok je EULEKS organizovao rasprave o ovome, ne izgleda da su kontrolisali sprovođenje zakona koji se odnose na jednaki pristup žena imovini u sudnici, pošto je ovo bilo van njihovog mandata.

³³⁷ Intervju MŽK sa Vjosom Osmani, 2020.

³³⁸ OEBS i Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu (MRSZ), „Odgovor na incidente nasilja u porodici: Priručnik za socijalne službenike“, Priština: januar 2006, str. 14. Blizu 15% ispitanica MŽK ankete širom Kosova prijavilo je ekonomsko nasilje (*Bezbednost počinje od kuće*, str. 35).

³³⁹ MŽK, *Bezbednost počinje od kuće*, str. 35.

³⁴⁰ Generalni sekretar UN-a, indikator 18.

³⁴¹ MŽK, *Gde je novac za ženska prava*, Priština: Fondacija *Kvinna till Kvinna*, 2020. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/publications/wheres-the-money-for-womens-rights/>.

³⁴² Generalni sekretar UN-a, indikatori 22 (a), 22 (b), 23 (a), 23 (b), 24 (a), i 24 (b).

³⁴³ Intervju MŽK sa Džoslin Talbot, 2011.

- ³⁴⁴ Na primer, godine 2010. rodni revizor UNDP-a dokazao je da 35,5% projekata nije imalo nikakve rezultate za koje se „očekivalo da će приметно doprineti rodnoj ravnopravnosti“ (rezultat „0“). Godine 2011, samo jedan projekat u fazi primene je imao ovaj rezultat. Godine 2011. samo u dva od 31 projekta (6,5%) rodna ravnopravnost je bila glavni cilj (najviši rezultat „3“), šest od 23 projekata (26%) je urađeno u 2011. Godine 2009. UNDP je procenio da je oko 15% svog programskog budžeta izdvojio za osnaživanje rodniх pitanja, koncentrisano u nekoliko projekata.
- ³⁴⁵ Intervju MŽK sa predstavnicima UNDP-ja, 2020.
- ³⁴⁶ UNDP, „Strategija rodne ravnopravnosti 2018-2021“, str. 19.
- ³⁴⁷ UN-ovi ciljevi održivog razvoja sada takođe uključuju uspostavljanje rodno odgovornog budžetiranja (indikator 5.c.1.).
- ³⁴⁸ Intervju MŽK sa Nazlije Balja, 2011.
- ³⁴⁹ Generalni sekretar UN-a, indikator 18.
- ³⁵⁰ Na primer, Tim Ujedinjenih Nacija Kosova (UNKT) pružio je stručne obuke iz predmeta kao što su preduzetništvo, marketing, poslovno okruženje, upravljanje projektom, poslovne finansije i sastavljanje poslovnog plana (Intervju MŽK sa Džoslin Talbot).
- ³⁵¹ EU, Program „Lepo Kosovo: Uputstva za opštine i odabir kriterijuma“
- ³⁵² UNDP, *Cena mira: Finansiranje za rodnu jednakost u postkonfliktnoj obnovi*, Njujork: UNDP, 2010. str. 14. Dostupno na: <https://www.undp.org/publications/price-peace-financing-gender-equality-post-conflict-reconstruction>.
- ³⁵³ Intervju MŽK sa Igbalom Rogova, 2020.
- ³⁵⁴ Za punu istoriju, pogledati KCRS, *Istorija je i njena priča*.
- ³⁵⁵ Intervju MŽK sa Sevdije Ahmeti.
- ³⁵⁶ Jock Baker i Hilde Haug, *Konačni izveštaj: Spoljna procena Inicijative Žena Kosova, Ženeva* : Jedinica UNHCR za procenu i analizu politika, 2002, str. 32.
- ³⁵⁷ KCRS, *Istorija je i njena priča*.
- ³⁵⁸ UNDP, *Cena mira*.
- ³⁵⁹ Intervju MŽK sa Arianom Ćosaj-Mustafa, 2011.
- ³⁶⁰ Generalni sekretar UN-a, indikator 23a.
- ³⁶¹ Intervju MŽK sa Fljorom Maculjom, 2011.
- ³⁶² MŽK i Alterhabitus, *Gde je novac za ženska prava? Studija slučaja na Kosovu*, Priština: MŽK, 2013, str. 41. Dostupno na: <https://womensnetwork.org/wp->

<content/uploads/2018/10/20140617134906241.pdf>; i *Gde je novac za ženska prava?*, str. 73.

³⁶³ Ibid, str. 61.

